

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СКОЧИЛЯС-ПАВЛІВ ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК 342.922

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ СПОРІВ АДМІНІСТРАТИВНИМИ
СУДАМИ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З
ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ
ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ**

12.00.07 – адміністративне право і процес;
фінансове права; інформаційне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. В. Скочиляс-Павлів**

Науковий консультант – **Бортник Надія Петрівна**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Скочиляс-Павлів О. В. Теорія і практика вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2021.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

У роботі охарактеризовано джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; розроблено авторську методологію дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; охарактеризовано засади адміністративного судочинства як основу законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Обґрунтовано правову природу спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в сучасних умовах розвитку суспільства. Виокремлено найтипівіші причини виникнення виборчих спорів, до яких віднесено суперечливість і нестабільність правового регулювання виборчих відносин, наявність в ньому численних прогалин і колізій; недостатній рівень політичної і правової культури організаторів виборів та інших учасників виборчого процесу, відсутність сталих демократичних традицій в сфері електоральної поведінки; політичне протистояння суб'єктів виборчого процесу, зокрема прагнення використовувати електоральні конфлікти з суто егоїстичною

метою, далекою від потреб дійсної реалізації і захисту виборчих прав від можливих порушень; амбітність і бюрократизм виборчих комісій, обумовлені надмірно обмежувальною деталізацією передбачених законодавством процедур здійснення виборчих прав громадян.

– запропоновано авторське визначення виборчих спорів, під яким варто розуміти виборчі правовідносини охоронного характеру, в рамках яких за допомогою оскарження в установленому чинним законодавством

України адміністративному (інстанційному) і судовому порядку вирішуються конфліктні ситуації, що виникають у зв'язку з реальним або передбачуваним порушенням виборчих прав громадян. Багатоаспектна правова природа виборчих спорів диктує необхідність підходити до розуміння виборчих спорів з різних позицій, проводячи їх співвідношення з такими правовими явищами, як юридичні конфлікти, виборчі правовідносини і правові спори.

Проаналізовано окремі групи джерел, що становлять теоретико-методологічне підґрунтя дисертації. У цьому контексті, виокремлено вісім груп джерел: 1) праці зарубіжних вчених у галузі адміністративного права та процесу; 2) чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав, проєкти законів України; 3) наукові праці з адміністративного права та процесу українських науковців, в яких досліджуються концептуальні та доктринальні питання становлення адміністративно-правової та адміністративно-процесуальної науки; 4) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених – класиків та сучасників з конституційного права, в яких розглядаються питання, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму; 5) джерела, в яких висвітлено питання міжнародно-правових гарантій забезпечення виборчих прав; 6) наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-прикладні аспекти розгляду спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) правові періодичні видання, Інтернет-видання, в яких висвітлюються окремі аспекти забезпечення виборчого права та вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 8) матеріали судової практики, правові позиції

Конституційного суду України, Верховного суду, Вищого адміністративного суду.

Здійснено аналіз генези та динаміки процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Розглянуто актуальні питання визначення структури судового адміністративного процесу. Проаналізовано правоздатність суб'єктів вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Подано загальнотеоретичну характеристику спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. З'ясовано сутність та зміст конфліктності правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умови виникнення спорів у цій сфері. Визначено предмет спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Окремо в роботі акцентовано увагу на вивченні зарубіжного досвіду вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та шляхам його імплементації в Україні. З'ясовано можливість побудови нової моделі вирішення спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті міжнародних стандартів судочинства.

Проаналізовано основні принципи (засади) адміністративного судочинства (а саме: верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове

рішення) в контексті вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Обґрунтовано що адміністративне судочинство як сучасна система адміністративних судів в Україні є результатом багатолітнього процесу їх еволюції, розвитку суспільства, що населяло території української держави та політичних режимів, під впливом яких знаходився український народ. Безперечним є той факт, що для того щоб краще зрозуміти на фундаментальному рівні суть та значення сучасної системи адміністративних судів в Україні їх функціональне призначення та напрям, у якому необхідно їх реформувати та удосконалювати замало вивчити усю нормативно-правову базу, на основі якої система адміністративних судів побудована.

Історія розвитку інституту адміністративної юстиції засвідчує, що наріжним каменем і основною темою дискусій між науковцями різних поколінь було обґрунтування організаційної моделі адміністративної юстиції, визначення її оптимальної внутрішньої структури та сфер впливу відповідно до специфічних вітчизняних правових традицій та суспільно-політичної ситуації в той чи інший період. Недаремно ще наприкінці XIX століття «належну організацію адміністративної юстиції» було визначено основною умовою забезпечення законності в сфері публічного управління.

Розкрито особливості функціонування адміністративної юстиції в контексті вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Наголошено, що ця проблематика хоча і порівняно нова для України, але надзвичайно актуальна, що обумовлено тим, що саме у виборчих спорах юридично об'єктивуються численні розбіжності з приводу здійснення електоральних прав українських громадян, а їх вирішення виступає одним з основних засобів захисту конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Зауважено, що правовідносини як юридична категорія отримали

грунтовне висвітлення в юридичній літературі, проте, увага дослідників виборчого права і законодавства сконцентрована переважно на природі виборчого права, внутрішній будові виборчого законодавства, суб'єктах виборчого процесу та гарантіях їх прав. Щодо виборчих правовідносин, то вони, як правило, залишаються поза увагою. Їх дослідження є важливим і з огляду на те, що виборчі спори, які розглядаються у порядку адміністративного судочинства і являються важливим елементом демократичності суспільства, розглядаються вченими як правовідносини, що характеризуються суперечностями між суб'єктами виборчого процесу під час підготовки, проведення, встановлення та офіційного оголошення результатів виборів.

Встановлено, що виборчі відносини регулюються, передусім, нормами конституційного права, проте, в рамках створення умов для вільного і свідомого волевиявлення громадян недостатньо лише конституційно-правового закріплення принципів вільних і чесних виборів, адже дані процеси вимагають детального правового регулювання процедур прозорого ведення виборчої кампанії, визначення статусу суб'єктів виборчого процесу, їхніх прав і обов'язків, визначення результатів виборів тощо. Задля забезпечення ідей вільного та демократичного волевиявлення необхідно посилити та вдосконалити заходи адміністративно-правового регулювання. Перевага адміністративно-правового регулювання виборчих відносин полягає у широкому спектрі юридичних засобів адміністративно-правового характеру, що лежить в його основі. До них варто віднести індивідуальні адміністративно-правові акти, юридичні факти, адміністративні правовідносини, адміністративно-правові заходи захисту, заходи адміністративної та дисциплінарної юридичної відповідальності, розгляд виборчих спорів адміністративними судами тощо.

Наголошено, що дослідження структурних особливостей виборчих спорів здійснена з позицій його розуміння як юридичного конфлікту при виділенні чотирьох складових елементів: суб'єкти, об'єкт, суб'єктивна сторона і об'єктивна сторона, що дозволяє більш детально розглянути внутрішню

архітектоніку виборчих спорів, показати специфіку і взаємозв'язок їх окремих елементів.

Вказано, на широке коло суб'єктів спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Наголошено, що оскарження виборів, їх проведення або їх результатів може свідчити не тільки про існуючі недоліки виборчої системи, але й бути ознакою життєздатності та відкритості політичної системи. Якщо учасники виборчих процесів мають змогу оскаржити порушення і їх скарги розглядаються з дотриманням принципу верховенства права, це значно підвищує довіру до виборчих процесів. Порядок вирішення виборчих спорів з урахуванням вимог належного процесу надає змогу скористатися засобами правового захисту, доступ до таких засобів не повинен бути надмірно складним, а розгляд спору має здійснюватися в розумні строки, щоб уникнути невиправданого затягування виборчих процесів.

Ефективність вирішення виборчих спорів залежить від низки умов, включаючи доступність ефективних засобів правового захисту, незалежність судової системи і можливість бути заслуханою в ході справедливого розгляду з дотриманням гарантій належного процесу. Все це, в сукупності з іншими принципами, становить комплекс основних компонентів будь-якого суспільства, заснованого на принципі верховенства права.

Обґрунтовано, що забезпечуючи проведення виборів в суворій відповідності до чинного виборчого законодавства, українська виборча система одночасно і сама активно розвивається за такими основними напрямками: вдосконалення законодавства про вибори і референдуми; створення адміністративного механізму забезпечення виборчих прав громадян; організаційне, інформаційне та фінансове забезпечення виборчого процесу; підготовка та організація виборів; впровадження прогресивних виборчих технологій; підвищення правової культури виборців; вивчення міжнародного досвіду проведення виборів тощо.

Виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, доведено

логічність того, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб.

Спираючись на наукові погляди, що сформувались у сучасній науці конституційного права, суб'єктивне виборче право, яке складається з права обирати і права бути обраним, розглянуто як елемент права на участь в управлінні справами держави – юридично оформлена і гарантована можливість бути суб'єктом виборчого процесу. Правовий аналіз результатів виборів що були проведені за роки незалежності України дозволив констатувати істотне розширення обмежень виборчого права, звужений обсяг законодавчої гарантованості виборчого права. Зміни в правовому регулюванні виборчих спорів і високий відсоток скарг на порушення виборчих прав громадян викликають інтерес до проблематики забезпечення всебічного захисту виборчих прав, зокрема, виборчого права, гарантованого Конституцією України.

Виборчі спори виявляються зовні в найрізноманітніших формах (видах), які є похідними від рівня виборів, предмета розбіжностей, складу сторін спору. Так, в залежності від змісту електорального конфлікту розрізняються спори, пов'язані з призначенням (переносом, скасуванням) виборів, реєстрацією (обліком) виборців, утворенням виборчих округів і виборчих дільниць, формуванням виборчих комісій, висуненням і реєстрацією кандидатів (списків кандидатів), інформуванням виборців і проведенням передвиборної агітації; фінансуванням виборів і окремих виборчих кампаній кандидатів, виборчих об'єднань; організацією: голосування (зокрема, дострокового і повторного); встановленням підсумків голосування і визначенням результатів виборів. За колом учасників виборчих спорів вони можуть мати місце у відносинах між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими

особами та громадянами; між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами. При цьому особливо варто підкреслити, що суб'єктами таких спорів доволі часто стають політичні партії та інші виборчі об'єднання.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, виборче право, референдум, адміністративне судочинство, адміністративно-правовий спір, юридичний конфлікт, медіація, міжнародні стандарти судочинства, конституційно-правова природа виборчого спору.

ANNOTATION

Skochylas-Pavliv O. V. Theory and practice of resolving disputes by administrative courts of Ukraine concerning legal relations related to the election process or the referendum process. – Qualifying academic paper as manuscript.

Thesis for a Doctor Degree in Law, specialty 12.00.07 «Administrative Law and Process; Finance law; Information Law». – Lviv Polytechnic National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv Polytechnic National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2021.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the theory and practice of resolving disputes by administrative courts of Ukraine on legal relations related to the election process or the referendum process.

The paper describes the source base of research in the field of dispute resolution regarding legal relations related to the election process or the referendum process; developed an author's methodology for researching disputes concerning legal relations related to the election process or referendum process; the principles of administrative proceedings are described as the basis for the legal settlement of disputes concerning legal relations related to the electoral process or the referendum process.

The legal nature of disputes related to the electoral process or the referendum

process in the current conditions of society is substantiated. The most typical causes of electoral disputes are singled out, which include contradictions and instability of legal regulation of electoral relations, the presence of numerous gaps and conflicts in it; insufficient level of political and legal culture of election organizers and other participants in the election process, lack of stable democratic traditions in the field of electoral behavior; political confrontation of the subjects of the electoral process, in particular the desire to use electoral conflicts for a purely selfish purpose, far from the needs of real implementation and protection of electoral rights from possible violations; ambition and bureaucracy of election commissions, due to excessively restrictive detailing of the procedures provided by law for the exercise of voting rights of citizens.

The author's definition of electoral disputes is offered, under which it is necessary to understand electoral legal relations of protective character within which by means of the appeal in the established by the current legislation

In Ukraine, administrative (instance) and judicial procedures resolve conflict situations that arise in connection with the actual or alleged violation of the voting rights of citizens. The multifaceted legal nature of electoral disputes dictates the need to approach the understanding of electoral disputes from different positions, conducting their relationship with such legal phenomena as legal conflicts, electoral legal relations and legal disputes.

Some groups of sources that constitute the theoretical and methodological basis of the dissertation are analyzed. In this context, eight groups of sources have been identified: 1) the work of foreign scholars in the field of administrative law and process; 2) current regulations of Ukraine, foreign countries, draft laws of Ukraine; 3) scientific works on administrative law and the process of Ukrainian scholars, which explore the conceptual and doctrinal issues of the formation of administrative law and administrative procedure science; 4) scientific works of domestic and foreign scholars – classics and contemporaries of constitutional law, which address issues related to the electoral process or referendum process; 5) sources in which the issues of international legal guarantees of ensuring suffrage are covered; 6) scientific works

of domestic and foreign scholars, which reveal the theoretical and applied aspects of disputes related to the electoral process or the referendum process; 7) legal periodicals, Internet publications, which cover certain aspects of ensuring the right to vote and resolving disputes related to the election process or the referendum process; 8) materials of judicial practice, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court, the Supreme Administrative Court.

An analysis of the genesis and dynamics of the procedural form of resolving disputes over legal relations related to the electoral process or referendum process. Topical issues of determining the structure of the judicial administrative process are considered. The legal capacity of the subjects of resolving disputes concerning legal relations related to the election or referendum process is analyzed.

The general theoretical description of disputes in the field of legal relations related to the election process or referendum process is given. The essence and content of the conflict of legal relations related to the electoral process or the referendum process as a condition for disputes in this area have been clarified. The subject matter of disputes related to the election or referendum process has been identified.

The paper focuses on the study of foreign experience in resolving disputes related to the election or referendum process and its implementation in Ukraine. The possibility of building a new model for resolving disputes in the field of legal relations related to the election or referendum process in the context of international judicial standards has been clarified.

The basic principles (principles) of administrative proceedings are analyzed (namely: rule of law; equality of all participants in the trial before the law and the court; publicity and openness of the trial and its full fixation by technical means; adversarial nature of the parties, dispositiveness and official clarification of all circumstances; binding nature of the court decision; ensuring the right to appeal review; ensuring the right to cassation appeal against the court decision in cases specified by law; reasonable timeliness of court proceedings; inadmissibility of abuse of procedural rights; reimbursement of court costs of individuals and legal entities in

whose favor court decision) in the context of resolving disputes by administrative courts of Ukraine concerning legal relations related to the election or referendum process.

It is substantiated that administrative justice as a modern system of administrative courts in Ukraine is the result of many years of evolution, development of society that inhabited the territory of the Ukrainian state and political regimes under the influence of the Ukrainian people. It is indisputable that in order to better understand at a fundamental level the essence and significance of the modern system of administrative courts in Ukraine, their functional purpose and the direction in which they need to be reformed and improved, it is not enough to study the entire legal framework. built.

The history of the Institute of Administrative Justice shows that the cornerstone and main topic of discussion between scholars of different generations was the substantiation of the organizational model of administrative justice, determining its optimal internal structure and spheres of influence in accordance with specific domestic legal traditions and socio-political situation in a given period. It is not for nothing that at the end of the 19th century the «proper organization of administrative justice» was defined as the main condition for ensuring legality in the field of public administration.

The peculiarities of the functioning of administrative justice in the context of resolving disputes concerning legal relations related to the electoral process or referendum process are revealed. It is emphasized that this issue, although relatively new for Ukraine, is extremely relevant, due to the fact that it is in election disputes that numerous differences regarding the exercise of electoral rights of Ukrainian citizens are legally objectified, and their resolution is one of the main means of protecting constitutional rights. citizens to elect and be elected to bodies of state power and local self-government.

It is noted that legal relations as a legal category have received thorough coverage in the legal literature, however, the attention of researchers of electoral law and legislation is focused mainly on the nature of electoral law, the internal structure

of electoral law, electoral actors and guarantees of their rights. As for electoral legal relations, they are usually left out of consideration. Their research is important also given that election disputes, which are considered in administrative proceedings and are an important element of democratic society, are considered by scholars as legal relations characterized by contradictions between the subjects of the election process during the preparation, conduct, establishment and official announcement of election results.

It is established that electoral relations are regulated, first of all, by the norms of constitutional law, however, within the framework of creating conditions for free and conscious expression of citizens' will it is not enough only to constitutionally and legally enshrine the principles of free and fair elections. determining the status of the subjects of the election process, their rights and responsibilities, determining the election results, etc. In order to ensure the ideas of free and democratic expression of will, it is necessary to strengthen and improve measures of administrative and legal regulation. The advantage of administrative and legal regulation of electoral relations is the wide range of legal remedies of administrative and legal nature, which underlies it. These include individual administrative legal acts, legal facts, administrative legal relations, administrative and legal protection measures, measures of administrative and disciplinary legal liability, consideration of election disputes by administrative courts, etc.

It is emphasized that the study of structural features of electoral disputes is carried out from the standpoint of its understanding as a legal conflict in the selection of four components: subjects, object, subjective side and objective side, which allows more detailed consideration of the internal architecture of electoral disputes. show the specifics and relationships of their individual elements.

It indicates a wide range of subjects of disputes in the field of legal relations related to the election process or the referendum process.

It is emphasized that the appeal of elections, their conduct or their results may indicate not only the existing shortcomings of the electoral system, but also be a sign of viability and openness of the political system. If election participants have the

opportunity to complain about violations and their complaints are dealt with in accordance with the rule of law, this significantly increases the credibility of the election process. The procedure for resolving election disputes, taking into account the requirements of due process, allows for the use of legal remedies, access to such remedies should not be unduly complicated, and the dispute should be considered within a reasonable time to avoid undue delay in the election process.

The effectiveness of the resolution of electoral disputes depends on a number of conditions, including the availability of effective remedies, the independence of the judiciary and the ability to be heard in a fair trial with due process guarantees. All this, together with other principles, is a set of basic components of any society based on the rule of law.

It is substantiated that ensuring the conduct of elections in strict accordance with the current election legislation, the Ukrainian electoral system at the same time and itself is actively developing in the following main areas: improving the legislation on elections and referendums; creation of an administrative mechanism to ensure the voting rights of citizens; organizational, informational and financial support of the election process; preparation and organization of elections; introduction of advanced election technologies; raising the legal culture of voters; study of international experience of elections, etc.

Based on the public law nature of election disputes, it is logical that voters have the right to challenge the decisions, actions or omissions of any subject of the election process if they directly violate their voting rights or interests in participating in the election or referendum process. Moreover, in cases of clarification of the voter list, a person who has the right to vote may file a lawsuit not only against himself personally, but also against other persons.

Based on the scientific views formed in the modern science of constitutional law, subjective suffrage, which consists of the right to vote and the right to be elected, is considered as an element of the right to participate in the management of state affairs - a legal and guaranteed opportunity to be a subject process. The legal analysis of the results of the elections held during the years of Ukraine's

independence allowed to state a significant expansion of the restrictions on the right to vote, a narrowed scope of the legislative guarantee of the right to vote. Changes in the legal regulation of electoral disputes and a high percentage of complaints of violations of citizens' voting rights arouse interest in the issue of ensuring comprehensive protection of voting rights, in particular, the right to vote guaranteed by the Constitution of Ukraine.

Electoral disputes are manifested externally in a variety of forms (types), which are derived from the level of elections, the subject of differences, the composition of the parties to the dispute. Thus, depending on the content of the electoral conflict, there are disputes related to the appointment (postponement, cancellation) of elections, registration (registration) of voters, formation of constituencies and polling stations, formation of election commissions, nomination and registration of candidates (lists of candidates), informing voters and campaigning; financing of elections and separate election campaigns of candidates, election associations; organization: voting (in particular, early and repeat); establishing the results of voting and determining the election results. According to the range of participants in election disputes, they may take place in relations between state and local self-government bodies, their officials and citizens; between state authorities and local self-government bodies, their officials and election commissions; between election commissions and citizens; between election commissions; between citizens. It is especially important to emphasize that political parties and other electoral associations are often the subjects of such disputes.

Key words: elections, electoral process, suffrage, referendum, administrative proceedings, administrative-legal dispute, legal conflict, mediation, international judicial standards, constitutional-legal nature of electoral dispute.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Скочиляс-Павлів О. В. Діяльність адміністративних судів України

щодо вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму: *монографія*. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 417 с.

2. Skochylias-Pavliv, O., Hryshyna, N., Romtsiv, O., Nizhnik, O. Modernization of administrative procedures for licensing and accreditation in the field of higher education in Ukraine. *Amazonia Investiga*. March, 2020. Volume 9. Issue 27. P. 536–543. (*Web of Science*)

3. Скочиляс-Павлів О. В. Право на доступ до публічної інформації: механізм захисту в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 150–155. (*Index Copernicus*)

4. Скочиляс-Павлів О. В., Лесько Н.В. Правові проблеми використання соціальних мереж у державному управлінні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 243–246. (*Index Copernicus*)

5. Бортник Н. П., Парпан У. М., Скочиляс-Павлів О. В. Принципи позасудового вирішення адміністративних спорів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2019. Випуск 24. С. 96–104. (*Index Copernicus*)

6. Скочиляс-Павлів О. В. Заходи протидії корупції: види та сутність. *Митна справа*. 2012. № 3. С. 96–101.

7. Скочиляс-Павлів О. В. Адміністративні стягнення за корупційні діяння: проблеми застосування. *Митна справа*. 2012. № 5. Ч. 2. кн. 2. С. 118–123.

8. Скочиляс-Павлів О. В. Роль Верховного Суду України у механізмі забезпечення правосуддя в адміністративних справах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2013. № 21. Ч. 1. С. 229–231.

9. Скочиляс-Павлів О. В. Місце адміністративного суду в системі суб'єктів адміністративного судочинства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 913–918. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2013-1/13covcas.pdf>

10. Скочиляс-Павлів О. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 175–178.

11. Скочиляс-Павлів О. В. Організаційно-правові заходи протидії корупції у сфері освіти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 73. С. 52–58.
12. Скочиляс-Павлів О. В. Публічно-правовий спір як предмет розгляду в адміністративних судах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2014. № 9–2. С. 123–126.
13. Скочиляс-Павлів О. В. Способи здійснення права на доступ до публічної інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 813. С. 76–80.
14. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості забезпечення права на доступ до публічної інформації у формі відкритих даних в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 62–70.
15. Скочиляс-Павлів О. В. Принципи адміністративного судочинства за оновленим Кодексом адміністративного судочинства України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 84–89.
16. Скочиляс-Павлів О. В. Правове регулювання вирішення виборчих спорів європейським судом з прав людини. *Наше право*. 2018. № 3. С. 37–43.
17. Скочиляс-Павлів О. В. Корупція як негативне соціально-правове явище: ознаки та причини. *Право та державне управління*. 2019. № 2. С. 41–46.
18. Скочиляс-Павлів О. В., Лесько Н.В. Спір про право в термінових адміністративних справах за зверненням органів доходів і зборів. *Правові горизонти*. 2019. № 18 (31). С. 85–90.
19. Бортник Н. П., Ільчишин Н. В., Скочиляс-Павлів О. В. Суб'єкти у правовідносинах адміністративного судочинства. *Право. UA*. 2020. № 3. С. 102–106.
20. Скочиляс-Павлів О. В. Виборчі спори в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 173–180.

21. Сковчиляс-Павлів О. В. Система суб'єктів запобігання та протидії корупції у сфері освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2013. № 22. Ч. 2. Т. 2. С. 296–300.

22. Сковчиляс-Павлів О. В., Сидор Н.Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні. *Європейські перспективи*. 2021. № 1. С. 53–59.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

23. Сковчиляс-Павлів О. В. Забезпечення правової допомоги в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання удосконалення системи законодавства в умовах сьогодення*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницьк, 14 грудня 2012 р.). Хмельницький: ХІСТ Університету «Україна», 2012. С. 111–114.

24. Сковчиляс-Павлів О. В. Ознаки та правова природа адміністративного договору. *Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 15 грудня 2012 р.). Донецьк: Донецький університет економіки та права, 2012. С. 310–313.

25. Сковчиляс-Павлів О. В. Проблемні питання здійснення допуску адміністративної справи до провадження у Верховному Суді України. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 травня 2013 р.). У 3-х частинах. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2013. Ч. III. С. 49–51.

26. Сковчиляс-Павлів О. В. Склад суду при здійсненні адміністративного судочинства. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез учасників II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 червня 2013 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. Ч.2. С. 138–140.

27. Сковчиляс-Павлів О. В. Співвідношення понять «посадова особа» та «службова особа» в контексті Кодексу адміністративного судочинства України. *Право та психологія*: матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених

LPS-2013 (м. Львів, 21-23 листопада 2013 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. Електронне видання на CDROM. С. 32–33.

28. Сковчиляс-Павлів О. В. Система адміністративних судів України. *Правоохоронна діяльність: конституційні та адміністративно-правові аспекти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 25 жовтня 2013 р.). Львів: ЛьвДУВС, 2013. С. 264–266.

29. Сковчиляс-Павлів О. В. Адміністративний позов як форма звернення до адміністративного суду. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 лютого 2014 р.). У 2-х частинах. К.: Центр правових наукових досліджень, 2014. Ч. 2. С. 41–44.

30. Сковчиляс-Павлів О. В. Поняття та види доказів в адміністративному судочинстві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 25–26 квітня 2014 р.). У 2 частинах. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. Частина 2. С. 60–63.

31. Сковчиляс-Павлів О. В. Владні управлінські функції як основна ознака суб'єкта владних повноважень. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез учасників III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2014 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. Ч. 1. С. 65–67.

32. Сковчиляс-Павлів О. В. Недоліки правового регулювання судового розгляду спорів щодо оскарження рішень дій чи бездіяльності розпорядників публічної інформації. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13–14 лютого 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 74–77.

33. Сковчиляс-Павлів О. В., Баландюк А. В. Адміністративне судочинство як форма забезпечення прав, свобод та інтересів особи. *Захист прав і свобод*

людини і громадянина в умовах формування правової держави: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 27 травня 2015 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 23–25.

34. Скочиляс-Павлів О. В. Механізм захисту права на доступ до публічної інформації в Україні. *Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (Bratislava, Slovenska republika, 27–28. novembra 2015 r.). Bratislava, 2015. С. 63–65.

35. Скочиляс-Павлів О. В. Електронні петиції як інструмент звернення громадян до органів публічної влади. *IT-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 17 листопада 2017 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 187–190.

36. Скочиляс-Павлів О. В. Принципи здійснення адміністративного судочинства у світлі оновлення Кодексу адміністративного судочинства України. *Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку*: збірник тез заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 30 березня 2018 р.). У 2-х частинах. К.: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 177–181.

37. Скочиляс-Павлів О. В. Медіація та врегулювання спору за участю судді: порівняльні аспекти. *Медіація – альтернативний спосіб вирішення спорів*: питання теорії і практики: збірник тез заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 5 жовтня 2018 року). У 2-х частинах. Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 74–77.

38. Скочиляс-Павлів О. В., Вовкович М. Особливості електронних доказів у адміністративному судочинстві. *IT право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: збірник матеріалів III-ої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). Львів: Растр-7, 2018. С. 101–105.

39. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості провадження в адміністративних справах про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів

нерухомого майна, що на ній розміщені з мотивів суспільної необхідності. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 87–90.

40. Скочиляс-Павлів О.В. Особливості розгляду та вирішення адміністративних справ за участю органів державної виконавчої служби та приватного виконавця. *Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку*: збірник тез Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 19 квітня 2019 р.). У 2-х частинах. К.: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2019. Ч. 1. С. 118–121.

41. Скочиляс-Павлів О.В., Нафус Г.Р. Адміністративне судочинство як форма захисту прав і свобод громадян. *Права людини та національна безпека*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2019 р.). Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2019. С. 233–236.

42. Скочиляс-Павлів О.В. Адміністративна процедура в Україні: необхідність правового регулювання. *Problems and perspectives of modern science and practice*: збірник тез I Міжнародної науково-практичної конференції (Австрія, 30–31 січня 2020 року). Graz, Austria. 2020. P. 69–72. URL: <http://isg-conf.com>.

43. Скочиляс-Павлів О.В. Типові та зразкові справи в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості розгляду. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез IX Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 104–106.

які додатково відображають результати дослідження:

44. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості правового регулювання розгляду спорів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників публічної інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 810. С. 56–61.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ	38
1.1 Джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму	38
1.2 Методологія дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму	70
1.3 Засади адміністративного судочинства як основа законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму	96
Висновки до Розділу 1	138
РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АДМІ- НІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ	148
2.1 Генеза та динаміка процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму	148
2.2 Правовідносини, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму як ключова категорія виборчих спорів	167
2.3 Суб'єкти вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму	177

Висновки до Розділу 2	213
РОЗДІЛ 3 ХАРАКТЕРИСТИКА СПОРІВ У СФЕРІ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ	223
3.1 Спори у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму: загальнотеоретична характеристика	223
3.2 Конфліктність правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умова виникнення спорів у цій сфері	239
3.3 Предмет спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та їх класифікація	261
Висновки до Розділу 3	279
РОЗДІЛ 4 АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У СФЕРІ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ	290
4.1 Зарубіжний досвід вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та шляхи його імплементації в Україні	290
4.2 Побудова нової моделі вирішення спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті міжнародних стандартів судочинства	350
Висновки до Розділу 4	379
ВИСНОВКИ	390
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	399
ДОДАТКИ	457

ВСТУП

Актуальність теми. З моменту закріплення у статті 3 Конституції України положення про те, що людина є найвищою соціальною цінністю, правниками здійснюється пошук оптимальної моделі ефективної реалізації такої конституційної норми. Адміністративне судочинство як процесуальна форма реалізації адміністративної юстиції виступило гарантом дотримання принципів публічного управління у відносинах між громадянином та державою і є невід'ємним елементом такої моделі. Варто констатувати, що в зазначених відносинах простежується протиставлення інтересів їх учасників попри конституційний вектор чітких соціальних орієнтирів державної діяльності. Такий стан залежить від характеру імперативності правових норм, відповідно до яких виникають публічно-правові відносини у співвідношенні зі ступенем суспільного розвитку.

Нині суспільний зв'язок між владою та громадянином значно деформований проявами корупції, які лише загострюють протистояння між ними, посилюючи недовіру до існуючого порядку управління. За таких умов складно переоцінити роль адміністративного суду як правозабезпечувального інструменту захисту прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Особливо гостро такі питання постають у сфері виборчого процесу та процесу референдуму.

Сьогодні доводиться констатувати, що виборчий процес в Україні набув постійного характеру. Його апогеєм є вибори депутатів Верховної Ради України, Президента України. Безперервність виборчого процесу зумовлена тим, що між виборами вищих органів державної влади постійно проводяться додаткові вибори депутатів законодавчого органу, на заміну, тих що вибувають, місцевих органів влади, а також органів місцевого самоврядування.

Виборчі спори – хоча й є небажаними явищами, які супроводжують будь-яку виборчу кампанію – однак є неминучими, оскільки в процесі підготовки і проведення виборів не можуть не зіштовхуватись інтереси активних учасників

виборчого процесу – політичних партій, виборчих блоків, громадських рухів, громадян, кандидатів у депутати, на вищі керівні посади виконавчих органів влади тощо. І без конфліктів, досить часто гострих, на жаль, не обходиться.

Натомість, значна кількість виборчих спорів свідчить не тільки про недоліки у виконанні вимог виборчого законодавства, а й про зростання громадської активності населення України, підвищення інтересу до виборів, які проходять в державі та їх результатів.

Варто підкреслити, що виборчі спори – це конфліктні ситуації, вирішення яких віднесено до сфери адміністративної юстиції. Ефективне функціонування адміністративного судочинства у цій царині перебуває у діалектичному зв'язку з категорією «спір, пов'язаний з виборчим процесом чи процесом референдуму», який віднесено до його юрисдикції. Усвідомлення необхідності ефективного вирішення спорів, що виникають у сфері, пов'язаній з виборчим процесом чи процесом референдуму, зумовлює розв'язання такої проблеми фактично за рахунок діяльності адміністративних судів в умовах зростаючого навантаження на них.

Перманентне оновлення адміністративного процесуального законодавства, зокрема прийняття Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у новій редакції (2016 р.), Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (2017 р.) тощо, визначило необхідність та актуальність комплексного перегляду інституту спору у сфері, пов'язаній з виборчим процесом чи процесом референдуму, що вирішується в порядку адміністративного судочинства.

Теоретико-правовий аналіз досліджуваної проблематики ґрунтується на доктринальних працях: В. Б. Авер'янова, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Ю. П. Битяка, В. Т. Білоуса, І. Л. Бородіна, О. М. Буханевича, В. М. Гарашука, І. П. Голосніченка, В. С. Гриценка, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, Т. О. Коломoeць, В. К. Колпакова, Є. В. Курінного, П. В. Макушева,

Р. С. Мельника, О. І. Миколенка, Н. Р. Нижник, О. П. Рябченко, Л. А. Савченко, І. Л. Самсіна, А. О. Селіванова, С. Г. Стеценка, В. В. Тильчика, В. М. Тімашова, М. М. Тищенко, О. І. Харитонові, Х. П. Ярмакі та інших, що стали основою для розвитку сучасного адміністративного права і процесу в Україні.

Правова природа адміністративного судочинства в контексті адміністративного процесу досліджувалася А. М. Апаровим, Н. П. Бортник, С. Т. Гончаруком, О. В. Кузьменко, М. П. Кучерявенком, А. О. Монаєнком, О. І. Остапенком, О. М. Пасенюком, М. І. Смоковичем, В. С. Стефанюком, публічно-правових відносин – О. В. Музою, суб'єктів адміністративного права – Т. О. Мацелик, адміністративного судочинства – В. М. Бевзенком, принципів адміністративного судочинства – О. М. Каплею, Н. Б. Писаренко, перегляду судових рішень – Р. П. Кайдашевим та іншими.

Спори у сфері публічно-правових відносин в аспекті інститутів звернень до публічної адміністрації та оскарження в адміністративному праві розглянуті Н. П. Каменською, Д. В. Лученком, захисту прав фізичних та юридичних осіб в адміністративному судочинстві – О. В. Константим, інтересів держави – В. Р. Щавінським, сфери публічного управління – Я. В. Лазуром та іншими.

Науковий пошук щодо дослідження вирішення спорів засобами адміністративного судочинства активно проводився, зокрема, А. К. Гасановою (2011 р.), в роботі якої приділена увага адміністративно-правовим засадам вирішення конфліктів у діяльності органів виконавчої влади; Л. В. Бринцевою (2012 р.), яка зосередилася на загальній характеристиці спорів та адміністративному порядку їх вирішення; К. О. Тимошенко (2012 р.), котра здійснила характеристику публічно-правового спору як предмета юрисдикції адміністративних судів, інтерпретуючи при цьому спір як протиправну поведінку суб'єкта владних повноважень; схожий вектор наукового пошуку вибраний Н. Є. Хлібороб (2012 р.); І. А. Качуром (2018 р.) проведено аналіз інституту адміністративної справи в адміністративному судочинстві тощо.

Серед праць вчених близького зарубіжжя варто виокремити наукові доробки Д. М. Бахраха, А. Б. Зеленцова, Є. Б. Лупарева, А. К. Саркісова,

Ю. М. Старілова, Н. В. Сухаревої та інших.

У процесі наукового пошуку враховано напрацювання вчених, що досліджували проблематику вирішення спорів адміністративними судами в окремих зарубіжних країнах у площині міжнародних стандартів судочинства, серед яких, зокрема В. Бергман, Л. Брокер, Х. Казндіс, П. Квоста, Р. Пірлінжейру, Й. Пуделька, М. Хайнтцен, Е. Шмідт-Ассман та інші.

Стрімке реформування, оновлення законодавства, логіка попередніх наукових досліджень та інтереси практики зумовили актуальність потреби розвитку теоретико-методологічних та правових засад вирішення адміністративними судами спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, науковим «базисом» для якого є праці вказаних вчених.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження відповідає «Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів», яка затверджена Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 року, затвердженій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 червня 2016 року № 474-р, Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, затвердженій Указом Президента України від 20 травня 2015 року № 276/2015, виконане відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених 03 березня 2016 року загальними зборами Національної академії правових наук України.

Тема дисертації відповідає науковому напрямку Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 р., протокол № 5, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри адміністративного та інформаційного права Навчально-наукового інституту

права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Адміністративно-правове забезпечення захисту прав людини і громадянина в умовах інформаційного суспільства» (державний реєстраційний номер № 0116U004099).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає у комплексному аналітичному осмисленні теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму шляхом вивчення й узагальнення наявних наукових підходів учених у галузі адміністративного права та процесу й інших галузей права, чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів, судової практики, і вироблення на цій основі пропозицій та рекомендацій щодо вдосконалення норм чинного адміністративно-процесуального законодавства.

Досягнення означеної мети зумовило потребу у вирішенні таких дослідницьких завдань:

– охарактеризувати джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– розробити авторську методологію дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– охарактеризувати засади адміністративного судочинства як основу законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– здійснити аналіз генези та динаміки процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– розглянути актуальні питання визначення структури судового адміністративного процесу;

– проаналізувати правоздатність суб'єктів вирішення спорів щодо

правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

- подати загальнотеоретичну характеристику спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

- з'ясувати сутність та зміст конфліктності правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умови виникнення спорів у цій сфері;

- визначити предмет спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

- вивчити зарубіжний досвід вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та шляхи його імплементації в Україні;

- з'ясувати можливість побудови нової моделі вирішення спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті міжнародних стандартів судочинства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, у яких виникають спори, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму, що є предметом розгляду адміністративними судами України.

Предметом дослідження визначено теорію і практику вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Методи дослідження. Надзвичайна складність діяльності адміністративної юстиції як органу захисту прав і свобод людини від незаконних дій чиновницького корпусу в публічно-правовій сфері вимагає застосовувати особливу сукупність методологічного інструментарію, в основі якого знаходяться філософські (світоглядні) методи, прийоми, принципи. Найголовнішим тут став діалектичний метод наукового пізнання, що базується на принципах об'єктивності, всебічності, конкретності й історизму (*усі Розділи дисертації*). Метод герменевтики дозволив більш глибоко проаналізувати джерелознавчий матеріалу, здійснити оцінку змісту монографічних праць і наукових публікацій, теорій та концептуальних підходів, що в них містяться (*підрозділи 1.1., 1.2, 2.1, Розділ 3*).

Використано такі загальнонаукові методи пізнання, а саме: формально-логічний – для характеристики засад адміністративного судочинства як основи законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та аналізу генези і динаміки процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, загальнотеоретичної характеристики спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму (*підрозділи 1.3, 1.4, 3.1*) та системно-структурний методи – для розгляду актуальних питань визначення структури судового адміністративного процесу, з'ясування сутності та змісту конфліктності правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умови виникнення спорів у цій сфері, характеристика спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як предмет адміністративної юрисдикції (*підрозділи 2.2, 2.3, Розділ 3*), метод функціонального аналізу і синтезу (*Розділ 4*). Також автором використовувалися спеціально-юридичні методи дослідження, такі як порівняно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний, юридико-статистичний (*усі Розділи дослідження*).

Наукова новизна одержаних результатів. Наукова новизна визначається тим, що у дисертаційному дослідженні уперше на засадах методології системного підходу з урахуванням сучасних новел процесуального законодавства та міжнародних стандартів справедливого судового розгляду сформовано теоретико-методологічні та правові засади вирішення адміністративними судами спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та обґрунтовано нові підходи до розв'язання наявних проблем. Результатами дослідження, що містять наукову новизну, є таке:

уперше:

– обґрунтовано правову природу спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в сучасних умовах розвитку суспільства. Виокремлено найтипівіші причини виникнення виборчих спорів, до яких віднесено суперечливість і нестабільність правового регулювання виборчих

відносин, наявність в ньому численних прогалин і колізій; недостатній рівень політичної і правової культури організаторів виборів та інших учасників виборчого процесу, відсутність сталих демократичних традицій в сфері електоральної поведінки; політичне протистояння суб'єктів виборчого процесу, зокрема прагнення використовувати електоральні конфлікти з суто егоїстичною метою, далекою від потреб дійсної реалізації і захисту виборчих прав від можливих порушень; амбітність і бюрократизм виборчих комісій, обумовлені надмірно обмежувальною деталізацією передбачених законодавством процедур здійснення виборчих прав громадян;

– запропоновано авторське визначення виборчих спорів, під яким варто розуміти виборчі правовідносини охоронного характеру, в рамках яких за допомогою оскарження в установленому чинним законодавством України адміністративному (інстанційному) і судовому порядку вирішуються конфліктні ситуації, що виникають у зв'язку з реальним або передбачуваним порушенням виборчих прав громадян. Багатоаспектна правова природа виборчих спорів диктує необхідність підходити до розуміння виборчих спорів з різних позицій, проводячи їх співвідношення з такими правовими явищами, як юридичні конфлікти, виборчі правовідносини і правові спори;

– виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, доведено логічність того, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб;

– спираючись на наукові погляди, що сформувались у сучасній науці конституційного права, суб'єктивне виборче право, яке складається з права обирати і права бути обраним, розглянуто як елемент права на участь в управлінні справами держави – юридично оформлена і гарантована можливість бути суб'єктом виборчого процесу. Правовий аналіз результатів виборів що

були проведені за роки незалежності України дозволив констатувати істотне розширення обмежень виборчого права, звужений обсяг законодавчої гарантованості виборчого права. Зміни в правовому регулюванні виборчих спорів і високий відсоток скарг на порушення виборчих прав громадян викликають інтерес до проблематики забезпечення всебічного захисту виборчих прав, зокрема, виборчого права, гарантованого Конституцією України;

– встановлено, що виборчі спори є одним із видів державного захисту виборчих прав громадян. У цьому значенні, вони займають самостійне місце в юридичному механізмі захисту виборчих прав громадян поряд з іншими існуючими способами їх захисту, з-поміж яких необхідно розрізняти: притягнення порушників виборчого законодавства до юридичної відповідальності, подання звернень до виборчих комісій, конституційний контроль виборчого законодавства за скаргами громадян. При цьому виборчі спори є універсальним способом захисту виборчих прав громадян, які потребують попереднього або подальшого використання інших засобів захисту;

– акцентовано на тому, що виборчі спори, які розглядаються в судовому порядку, доцільно відрізняти від адміністративно-правових спорів, за допомогою яких відбувається оскарження дій (бездіяльності) та рішень органів і посадових осіб виконавчої влади. Якщо перші впливають з регулятивних виборчих правовідносин, то основою для існування останніх є адміністративно-правові відносини, в яких одна сторона наділена владними повноваженнями відносно іншої сторони, оскаржує порушення своїх прав в судових органах;

– обґрунтовано доцільність застосування альтернативних способів вирішення спорів – медіаційних процедур, що є одним з найдієвіших видів альтернативного вирішення юридичних спорів, віднесених до компетенції адміністративного суду;

удосконалено:

– положення про класифікацію виборчих спорів та їх характеристику відповідно до того чи іншого критерію класифікації. Вказано, що для

покращення ефективності роботи судів щодо розгляду та вирішення виборчих спорів важливе значення має класифікація виборчих спорів, що дозволяє з'ясувати їх загальні ознаки, зрозуміти суть цього явища, прослідкувати динаміку розвитку різних видів виборчих спорів та мінімізувати їх виникнення у майбутньому, шляхом удосконалення норм про вибори та референдум;

– підходи до характеристики джерелознавчого підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. На цій основі запропоновано увесь масив наукового матеріалу, що стосується питань виборчого процесу розподілили на 8 груп;

– теза, згідно з якою до виборчих прав деякі дослідники відносять і інші конституційні права громадян, реалізація яких відбувається за допомогою таких форм безпосередньої демократії як відкликання депутата, референдум тощо. Дотримуючись такої логіки до виборчих прав можливо було б віднести і право на відкликання – законодавчо встановлену можливість дострокового відкликання депутатів, які не виправдали довіри виборців, що нині гарантується в деяких зарубіжних конституціях;

набули подальшого розвитку:

– питання вивчення зарубіжного досвіду вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та шляхи його імплементації в Україні. Встановлено, що Європейський Суд з прав людини при розгляді справ, пов'язаних з обмеженням права бути обраними до органів державної влади, головною гарантією реалізації зазначеного права визнає застосування принципу пропорційності. Запозичення методології застосування цього принципу у вітчизняному судочинстві щодо захисту права бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування сприятиме обґрунтованому виявленню меж реалізації виборчого права в судових рішеннях;

– розробка авторської методології дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Доведено потребу розгляд предмета дослідження здійснити на основі комплексної системи методологічних принципів та підходів.

Методологічно вірним вважається застосування філософських методів наукового пізнання: діалектичного, системного, комунікативного; загальнонаукових методів пізнання, з-поміж яких: формально-логічний, системно-структурний методи, метод функціонального аналізу і синтезу; спеціально-юридичних методів дослідження, таких як: порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний, юридико-статистичний;

– формулювання пропозицій щодо удосконалення норм чинного законодавства в частині вирішення адміністративними судами спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Доведено доцільність впровадження альтернативних способів вирішення конфліктів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації висновки і пропозиції сприятимуть удосконаленню теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Обґрунтовані в дисертації узагальнення, висновки і пропозиції спроектовані на використання у:

– *правотворчості* – для удосконалення вітчизняного законодавства, що регулює питання вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

– *правореалізації* – для підвищення ефективності діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій, що забезпечують реалізацію виборчих прав людини (*довідка Львівської обласної адміністрації від 26.01.2021 р. № 37*);

– науково-дослідницькій роботі – як фундамент для розв'язання та подальшого дослідження проблематики вирішення адміністративними судами спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, зокрема, в контексті загальних напрямів забезпечення базових прав людини у виборчому процесі;

– навчальному процесі – під час викладання курсів «Адміністративне

право», «Проблеми адміністративного права і процесу», «Адміністративне судочинство» та низки галузевих юридичних дисциплін: «Конституційне право», «Виборче право», «Міжнародне право», а також для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (довідка Національного університету «Львівська політехніка» від 24.09.2020 р. № 67-01-1447).

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Запропоновані в роботі висновки та положення сформульовані на базі особистих досліджень. У разі використання матеріалів інших дослідників зроблено відповідні посилання. Наукові напрацювання співавторів не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дисертаційного дослідження оприлюднено у доповідях на 21 науково-практичному заході, а саме на 12 міжнародних науково-практичних конференціях, 7 всеукраїнських науково-практичних конференціях та 2 науково-практичних конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання удосконалення системи законодавства в умовах сьогодення» (м. Хмельницький, 14 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання» (м. Донецьк, 15 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин» (м. Одеса, 10–11 травня 2013 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 12 червня 2013 р.); I Міжнародній конференції молодих вчених LPS-2013 «Право та психологія» (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правоохоронна діяльність: конституційні та адміністративно-правові аспекти» (м. Львів, 25 жовтня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 14–15 лютого 2014 р.); Міжнародній науково-практичній

конференції «Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Запоріжжя, 25-26 квітня 2014 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 21 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Одеса, 13–14 лютого 2015 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 27 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів» (Bratislava, Slovenska republika, 27–28 novembra 2015 r.); II Міжнародній науково-практичній конференції «ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні» (м. Львів, 17 листопада 2017 р.); Заочній науково-практичній конференції «Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 30 березня 2018 р.); Заочній науково-практичній конференції «Медіація – альтернативний спосіб вирішення спорів: питання теорії і практики» (м. Львів, 5 жовтня 2018 року); III Міжнародній науково-практичній конференції «ІТ право: проблеми та перспективи розвитку в Україні» (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи» (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.); Всеукраїнській заочній науково-практичній конференції «Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 19 квітня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Права людини та національна безпека» (м. Львів, 10 грудня 2019 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Problems and perspectives of modern science and practice» (Австрія, 30-31 січня 2020 року); IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 2020 р.).

Публікації. Основні положення та результати опубліковано в 44 наукових працях, а саме: одноосібній монографії, 20 статтях, які опубліковані у наукових фахових виданнях України, з яких 3 входять до міжнародних наукометричних баз даних, 1 статті, що додатково відображає результати дослідження та в 21 у збірниках тез науково-практичних заходів.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять одинадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, які розміщені на 58 сторінках (569 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 463 сторінки, з них 375 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ АДМІНІСТРАТИВНИМИ СУДАМИ УКРАЇНИ ЩОДО ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ

1.1 Джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму

Необхідно зазначити, що судова система становить один з ключових державних інститутів, що контролює належне виконання своїх повноважень іншими ланками державного механізму, здійснює охорону конституційного ладу й забезпечує правопорядок у державі, а також припиняє порушення прав громадян, відновлює їх і вживає заходів для попередження таких порушень. Вагома соціальна роль і своєрідне місце у державному механізмі зумовлюють формування цілісної нормативно-правової бази організації та функціонування судової системи України, закладення необхідних механізмів реалізації судової влади й правових гарантій відправлення судами правосуддя в Україні.

Стан правосуддя в Україні є одним із критеріїв оцінки рівня демократії та законності. Світовий досвід доводить, що правова держава може існувати лише тоді, коли в країні є сильна, незалежна і авторитетна судова влада. Призначення судової влади полягає в тому, щоб укріплювати престиж права, всебічно сприяти утвердженню демократичних принципів державного ладу, його стабільності, спонукати до утвердження високої правової культури. Постійні намагання української держави здійснити судово-правову реформу, удосконалити національне законодавство, зокрема адміністративне (адміністративно-процесуальне), вносять свої корективи у розвиток правосуддя.

Натомість, доводиться констатувати, що широкомасштабність процесу

становлення та належного функціонування судової системи в сучасних умовах реалізовано ще не повною мірою. Вже декілька років поспіль Україна переживає важливий етап становлення та розвитку національного державотворення й правотворення, ознаменований судовою реформою, метою якої є посилення рівня захисту громадянських, соціально-економічних і політичних прав громадян, забезпечення доступу громадян до правосуддя, підвищення якості правосуддя, подолання судової тяганини, забезпечення розгляду судових справ у розумні строки. Саме тому певна кількість теоретичних та практичних аспектів такого питання, як характеристика суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства, потребують якнайглибшого аналітичного осмислення та науково-системного узагальнення.

Все ж слід зауважити, що протягом останніх років судова система поступово реформується. Законотворці прагнуть зробити правосуддя незалежним, неупередженим та справедливим, напрацьовуючи та впроваджуючи багато різноманітних новацій.

Значна кількість редакційних змін і доповнень до виборчих законів України упродовж років її незалежності [1], свідчить про безперервне вдосконалення системи державних гарантій і захисту виборчих прав громадян нашої держави.

Найважливішою метою сучасних досліджень у сфері вивчення виборчого права є виявлення правових колізій і надання пропозицій щодо заповнення правових прогалин, з якими стикаються правозастосовувачі в умовах поставлених перед ними завдань забезпечення реалізації виборчого права громадянина і кандидата, зокрема шляхом вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Нині виявляється необхідність всебічного правового аналізу впливу концептуальних законодавчих нововведень на реалізацію виборчого права. Пріоритетним є теоретичне осмислення і вивчення практики реалізації виборчого права в умовах дії оновленої виборчої системи.

Одночасно з вищезначеними проблемами в системному дослідженні

потребує тенденція значного збільшення державних органів, що забезпечують захист виборчих прав громадян [2]. При цьому основним способом захисту виборчих прав громадян, поряд із зверненням до вищих комісії, залишається судовий захист.

Високий відсоток звернень кандидатів про порушення їх виборчих прав формує інтерес до визначення ступеня ефективності судового захисту виборчого права.

Необхідно констатувати також наявність звернень громадян України за захистом права бути обраним в органи державної влади до Європейського Суду з прав людини [3].

Виділенню і відокремленню виборчих спорів у рамках адміністративного судочинства сприяла законодавча ініціатива прийняття в 2005 році спеціального процесуального закону – Кодексу адміністративного судочинства України [4].

Правовий аналіз результатів виборів упродовж 2012-2016 років дозволив констатувати істотне розширення обмежень виборчого права, звужений обсяг законодавчої гарантованості виборчого права. Зміни у правовому регулюванні виборчих спорів і високий відсоток скарг на порушення виборчих прав громадян викликають інтерес до проблематики забезпечення всебічного захисту виборчих прав, зокрема, виборчого права, гарантованого Конституцією України.

Аналізуючи джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму варто зупинитись на аналізі окремих груп джерел, що становлять теоретико-методологічне підґрунтя дисертації. У цьому контексті, доцільно виокремити такі групи джерел:

- 1) праці зарубіжних вчених у галузі адміністративного права та процесу;
- 2) чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав, проекти законів України;
- 3) наукові праці з адміністративного права та процесу українських

науковців, в яких досліджуються концептуальні та доктринальні питання становлення адміністративно-правової та адміністративно-процесуальної науки;

4) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених – класиків та сучасників з конституційного права, в яких розглядаються питання, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму;

5) джерела, в яких висвітлено питання міжнародно-правових гарантій забезпечення виборчих прав;

6) наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-прикладні аспекти розгляду спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

7) правові періодичні видання, Інтернет-видання, в яких висвітлюються окремі аспекти забезпечення виборчого права та вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму;

8) матеріали судової практики, правові позиції Конституційного суду України, Верховного суду, Вищого адміністративного суду.

У сучасній науці конституційного права суб'єктивне виборче право, яке ' право обирати і правом бути обраним, розуміється з-поміж дослідників як елемент права на участь в управлінні справами держави – юридично оформлена і гарантована можливість бути суб'єктом виборчого процесу [5]. Суб'єктами, наділеними виборчими правами, визнаються виборці, висунуті кандидати, зареєстровані кандидати та їхні представники, обрані кандидати.

Не можна не помітити тенденцію останніх років, згідно з якою до виборчих прав деякі дослідники відносять й інші конституційні права громадян, реалізація яких відбувається за допомогою таких форм безпосередньої демократії як відкликання депутата, референдум, голосування з питань місцевого значення. Дотримуючись такої логіки до виборчих прав можливо було б віднести і право на відкликання – законодавчо встановлена можливість дострокового відкликання депутатів, які не виправдали довіри виборців, таке право сьогодні гарантується в низці зарубіжних конституцій КНР,

Ліхтенштейн, Індонезія [6]. Проте чи вірним, що право на референдум, право на відкликання, право на голосування з питань місцевого значення необхідно відносити до числа виборчих прав, оскільки кожне з них становить самостійне право. На думку деяких дослідників не викликає сумнівів, що вказані права громадян спільно з виборчими правами відносяться до комплексного конституційного права на участь в управлінні справами держави і місцевого самоврядування [7].

Дискусійним залишається питання віднесення до виборчих прав права громадян на участь у роботі виборчої комісії. Як видається, це право є політичним правом громадян на участь в управлінні державою. Окремі вчені досліджуване право відносять до конституційного права на самозахист, зміст якого обумовлює захист в колегіальному органі інтересів кандидата [8]. Звісно ж, що подібна точка зору є невиправданою з огляду на те, що в наведеному співвідношенні право брати участь у роботі виборчої комісії є «похідним» від виборчого права, більше того в сучасній дійсності не всі члени з правом вирішального голосу в складі виборчих комісій представлені кандидатами або виборчими об'єднаннями, більшість з них в складі дільничних виборчих комісій представляють інтереси виборців за місцем проживання, місцем роботи (навчання) або громадських організацій [9].

Виборчим кодексом України визначено, що «виборчі права громадян України – це гарантовані Конституцією України та цим Кодексом їхні права на участь у виборах, які проводяться в Україні» [10].

Водночас, ст. 6 цього Кодексу містить перелік основних виборчих прав громадян України, де вказано, що вони включають:

- 1) право вільно обирати (право голосу на виборах);
- 2) право бути обраним [10].

«Громадяни України мають також інші права на участь у виборчому процесі, пов'язані з їхніми основними виборчими правами. Виборчі права громадян України здійснюються в обсязі і порядку, передбачених виборчим законодавством [10].

Відносно природи виборчого права окремі вчені висловлюють думку про те, що право обиратися в органи публічної влади не входить в зміст виборчого права, воно складає елемент іншого права – права на доступ до публічної посади [11]. Однак, інші вчені вважають, що виборче право розуміється як право громадянина бути обраним до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, а також на виборні посади і на державному, і на місцевому рівнях здійснення публічної влади [12].

У контексті нашого дослідження особливий інтерес складають принципи виборчого права. Так, законодавчо закріплено, що «вибори в Україні є загальними. Право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років» [10].

«Підставою реалізації виборцем свого права голосу на виборах є його включення до списку виборців на виборчій дільниці відповідно до цього Кодексу» [10].

Водночас, варто звернути увагу на такі положення, що містяться у вказаному Кодексі та мають вагоме значення для реалізації принципу загальності виборів, а саме:

– «Право голосу на виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території Автономної Республіки Крим.

– Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади.

– Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради територіальної громади та сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади.

– Право голосу на виборах депутатів районної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідного району.

– Право голосу на виборах депутатів обласної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідної області.

– Право голосу на виборах депутатів районної у місті ради (у місті з районним поділом, де утворені районні у місті ради) мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідного району в місті.

– Право голосу на додаткових виборах депутатів сільської, селищної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території територіальної громади, що приєдналася до іншої територіальної громади в порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [13].

– Належність громадянина до відповідної територіальної громади та проживання його на відповідній території визначаються його виборчою адресою (крім випадків, передбачених законом).

– Військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах.

– Будь-які прями чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками забороняються. Не допускаються обмеження щодо участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених Конституцією України та цим Кодексом.

9. З метою реалізації виборчих прав виборці з порушенням здоров'я (у зв'язку з інвалідністю, тимчасовим розладом здоров'я, віком) мають право на забезпечення розумним пристосуванням у відповідності до індивідуальних потреб для безперешкодної участі у виборчому процесі в порядку, визначеному

цим Кодексом [10].

Чинне законодавство містить положення про те, якими правами наділені виборці як учасники виборчого процесу. До таких прав віднесено:

- «1) бути членами виборчих комісій, які організують підготовку та проведення відповідних виборів;
- 2) отримувати та поширювати інформацію, що стосується підготовки та проведення відповідних виборів;
- 3) брати участь у проведенні передвиборної агітації на відповідних виборах;
- 4) здійснювати спостереження за проведенням відповідних виборів;
- 5) оскаржувати порушення власних виборчих прав, інших власних особистих прав та законних інтересів, пов'язаних з участю у виборчому процесі» [10].

Особливим правом громадян України є право бути обраним. Варто зауважити, що вимоги для реалізації цього права, тобто вимоги до кандидатів встановлюються Конституцією України та Виборчим кодексом України.

Ще одним виборчим правом варто назвати право висувати кандидатів на виборах. Законодавством встановлено, що громадяни України, які є виборцями, мають право висування кандидатів на виборах, яке реалізується ними через політичні партії (далі – партії) та їхні місцеві організації або шляхом самовисування у порядку, встановленому цим Кодексом [10].

Наступним принципом виборчого права є рівне виборче право.

«Вибори проводяться на основі рівного виборчого права. Громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожен виборець має один голос на кожних виборах, у яких він має право брати участь. Виборець може використати свій голос тільки на одній виборчій дільниці, де він включений до списку виборців. У випадку одночасного проведення різних виборів виборець може реалізувати своє право голосу тільки на одній виборчій дільниці, спільній для всіх виборів, які проводяться одночасно. Виборець реалізує своє право голосу під час виборів у порядку, встановленому цим Кодексом» [10].

«Усі кандидати, зареєстровані у порядку, встановленому цим Кодексом, мають у виборчому процесі виборів, на яких вони висунуті, рівні права та беруть участь у цьому процесі на умовах, рівних для відповідних виборів. Усі партії (організації партій), які набули статусу суб'єкта виборчого процесу відповідно до цього Кодексу, мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі відповідних загальнодержавних (відповідних місцевих) виборів у порядку та в межах, встановлених цим Кодексом» [10].

«Рівність прав і можливостей кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу брати участь у виборчому процесі відповідних виборів забезпечується:

1) заборонаю привілеїв чи обмежень кандидатів в залежності від суб'єкта висування, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками;

2) заборонаю втручання органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та службових осіб у виборчий процес, за винятком здійснення повноважень, передбачених цим Кодексом;

3) рівним та неупередженим ставленням органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, державних та комунальних підприємств, закладів, установ, організацій, їх посадових та службових осіб до кандидатів, партій (організацій партій) - суб'єктів відповідного виборчого процесу;

4) заборонаю використання для фінансування передвиборної агітації інших коштів, крім коштів виборчого фонду партії (кандидата, організації партії);

5) рівним та неупередженим ставленням засобів масової інформації, інформаційних агентств до кандидатів, партій (організацій партій) - суб'єктів виборчого процесу» [10].

Окремо потрібно звернути увагу на принцип прямого виборчого права. З цього приводу Кодекс містить положення про те, що «вибори, які регулюються цим Кодексом, є прямими. Виборці обирають Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів (виборчі списки кандидатів), зареєстрованих у порядку, встановленому цим Кодексом. Результати виборів визначаються безпосередньо підсумками голосування виборців» [10].

Заслуговує на увагу положення про те, що «вибори в Україні є вільними. Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Громадяни України мають право вільно агітувати за або проти кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів відповідного виборчого процесу, вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, партій (організацій партій), політичні, ділові та особисті якості кандидатів. Кандидати, партії (організації партій) – суб'єкти відповідного процесу можуть вільно вести передвиборну агітацію з дотриманням вимог цього Кодексу [10].

Необхідно наголосити на тому, що «застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється. Військовослужбовці (крім військовослужбовців військових частин (формувань), дислокованих за межами України, та в інших випадках, передбачених цим Кодексом) голосують на звичайних виборчих дільницях, розташованих за межами військових частин (формувань). Для забезпечення умов для вільного волевиявлення військовослужбовцям строкової служби в день виборів надається відпустка для участі в голосуванні не менш як на чотири години протягом часу голосування, визначеного цим Кодексом» [10].

Характерною особливістю, що визначає принципи виборчого права є добровільність участі у виборах. З огляду на це Кодексом передбачено, що «участь громадян України у виборах є добровільною. Ніхто не може бути

примушений до участі чи неучасті у голосуванні на виборах, а також у висуванні кандидатів, у передвиборній агітації, в інших виборчих заходах чи у здійсненні інших виборчих процедур, передбачених цим Кодексом» [10].

Особливий акцент доречно сфокусувати на принципі таємного голосування. Для повноцінної реалізації виборчого права «голосування на виборах в Україні є таємним. Контроль за змістом волевиявлення виборців, встановлення або розголошення змісту волевиявлення конкретного виборця будь-яким чином забороняється. Членам виборчих комісій, офіційним спостерігачам, представникам засобів масової інформації, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, які дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця» [10].

Ще одним принципом виборчого права, який кореспондується з принципом таємного голосування є принцип особистого голосування. У цьому контексті Виборчий Кодекс України містить положення про те, що «кожен виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших осіб чи передання виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я не може самостійно заповнити виборчий бюлетень чи опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Кодексом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування» [10].

Неаби-яку важливість, в епоху становлення інформаційного суспільства відіграє положення Кодексу, що встановлює можливість використання у виборчому процесі інноваційних технологій.

У контексті вказаного вище доречно зауважити те, що інформатизація є однією з головних тенденцій розвитку сучасного світу, тобто процес використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) відбувається практично у всіх сферах соціальної практики. Суспільство, що змінилося під впливом технічного прогресу в інформаційній сфері, отримало назву інформаційного. Цей феномен виступає предметом вивчення багатьох

суспільних наук, зокрема, соціології, політології, економіки та юриспруденції. Вплив інформаційних технологій на законодавство та правозастосування вже сьогодні досить значний. Він характеризується і появою нових галузей права (інформаційне право), і впливом ІКТ на всі існуючі галузі права, в тому числі і конституційне та виборче право, а також і сферу адміністративного судочинства [14].

За таких умов, значущою метою є створення збалансованого механізму взаємодії держави і громадянського суспільства. Одне з головних місць в цьому механізмі, як і в системі основоположних прав і свобод людини і громадянина, займає право на участь в управлінні справами держави. У ньому найбільш повно виражається демократична спрямованість правового розвитку. Отже, вагомим та актуальним завданням тут є вдосконалення державної політики в галузі розвитку інститутів безпосередньої демократії. Одним із способів досягнення цієї мети є впровадження ІКТ в механізми реалізації інститутів безпосередньої демократії. Вже зараз їх використання призвело до появи безлічі наукових концепцій і термінів, таких як «електронна демократія», «електронний уряд», «електронна держава». Водночас, в цій галузі існує велика кількість невирішених теоретичних і практичних правових проблем.

В рамках виборчого процесу систему інститутів безпосередньої демократії доцільно формувати з двох підсистем: імперативні і консультативні інститути безпосередньої демократії. Впровадження ІКТ в їх функціонування має певну специфіку, що передбачає дослідження особливостей обох підсистем.

Вплив сучасних інформаційних технологій на правову і політичну реальність доволі різнобічне і призводить до корегування змісту існуючих прав і свобод. Інтенсивність і глибина цих процесів буде наростати з часом, приводячи до появи нових способів реалізації політичних інтересів громадян. Тому необхідно виявити загальні закономірності розвитку процесів інформатизації в цих сферах, визначивши найбільш значущі можливості використання ІКТ. Вплив цифровізації як найбільш потужного і всеосяжного процесу на суспільство і державу вимагає виявлення та систематизації ризиків,

пов'язаних з впровадженням відповідних інформаційних технологій у сферу участі громадян в управлінні справами держави. Використання інформаційних технологій трансформує інститути безпосередньої демократії, надаючи їм нових характеристик. Процеси інформатизації зачіпають фундаментальні політичні права і свободи людини і громадянина, що, в свою чергу, викликає необхідність модернізації всього масиву законодавства, пов'язаного із здійсненням форм безпосереднього народовладдя [15].

Сучасний етап розвитку держави, свідчить про посилення ролі конституційних цінностей народовладдя і принципів правової демократичної держави. Подальший розвиток законодавства, пов'язаний з реалізацією і конкретизацією законодавчих новел, посилить суспільний запит на підвищення якості участі громадян України в процесах управління справами держави.

Отже, Виборчий кодекс України передбачає, що «Центральна виборча комісія може прийняти рішення про впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів у формі проведення експерименту або пілотного проекту стосовно:

- 1) голосування виборців на виборчій дільниці за допомогою технічних засобів та програмних засобів (машинне голосування);
- 2) проведення підрахунку голосів виборців за допомогою технічних засобів для електронного підрахунку голосів;
- 3) складання протоколів про підрахунок голосів, підсумки та результати голосування з використанням інформаційно-аналітичної системи» [10].

Водночас, варто пам'ятати, що «експерименти або пілотні проекти, зазначені в частині першій цієї статті, проводяться на визначених Центральною виборчою комісією окремих виборчих дільницях одночасно з проведенням виборів на цих виборчих дільницях з дотриманням всіх вимог та процедур для відповідних виборів та голосування виборців у спосіб та в порядку, визначеному цим Кодексом.

Результати експериментів або пілотних проектів, передбачених частиною першою цієї статті, використовуються для надання пропозицій щодо

вдосконалення законодавства щодо впровадження інноваційних технологій, технічних та програмних засобів під час організації та проведення виборів.

Результати проведення експериментів або пілотних проектів, передбачених частиною першою цієї статті, а також будь-які відомості, отримані під час їх проведення, не можуть використовуватися для встановлення підсумків голосування чи результатів виборів, оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів виборчого процесу.

У разі прийняття рішення, передбаченого частиною першою цієї статті, Центральна виборча комісія зобов'язана забезпечити реалізацію та захист виборчих прав громадян України, які голосують на виборчих дільницях, на яких проводяться експерименти або пілотні проекти, передбачені частиною першою цієї статті, не звужуючи їх обсягу [16].

Проведення експериментів або пілотних проектів, передбачених частиною першою цієї статті, не повинно призводити до створення у виборців хибного враження про заміну виборчих процедур відповідних виборів, передбачених цим Кодексом, на процедури відповідного експерименту або пілотного проекту.

Центральна виборча комісія зобов'язана забезпечити інформування виборців, які голосують на виборчих дільницях, на яких проводяться експерименти або пілотні проекти, передбачені частиною першою цієї статті, що прийняття виборцями участі в експерименті або пілотному проекті не створює юридичних наслідків щодо встановлення підсумків голосування чи результатів виборів, не створює підстав і не може використовуватися для оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів виборчого процесу [17].

Центральна виборча комісія, окружні та територіальні виборчі комісії (за рішенням Центральної виборчої комісії за наявності технічної можливості) забезпечують взаємодію з партіями (організаціями партій), кандидатами з питань застосування інноваційних технологій, передбачених цим Кодексом, за допомогою електронних сервісів в порядку, передбаченому цим Кодексом. Порядок використання електронних сервісів встановлюється цим Кодексом.

У разі подання до виборчих комісій документів, передбачених цим Кодексом, через електронні сервіси такі документи повинні відповідати вимогам законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [18] та «Про електронні довірчі послуги» [19].

Документи, передбачені цим Кодексом, можуть подаватися до виборчої комісії у формі електронного документа з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. У такому разі документи повинні відповідати вимогам законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» [18] та «Про електронні довірчі послуги» [19]. Відповідальність за достовірність копій документів, що подаються до виборчих комісій у електронній формі, несе особа, яка засвідчує документ своїм кваліфікованим електронним підписом [10].

Варто звернути увагу на те, що загалом природа правового простору має дискусійний характер. Відповідно до одного з наукових визначень правовий простір є особливою сферою правового регулювання територіального, міжтериторіального та надтериторіального характеру, що формується за допомогою системи національно-правових і міжнародно-правових регуляторів і структурних інститутів [20]. Правовий простір володіє і чітко фіксованими, і більш м'якими межами, що надає цьому явищу стійкий і рухливий характер. Однак віднесення інформаційного простору до окремого виду правового простору не означає його існування поза межами національної юрисдикції. Нині держава використовує значні правові та матеріальні кошти, спрямовані на формування стійкого правового регулювання інформаційного простору. Це знайшло своє відображення у Доктрині інформаційної безпеки та Стратегії кібербезпеки України [21; 45]. Єдині підходи до регулювання відповідних відносин впливають і на формування інформаційного суспільства, і на соціально-економічний розвиток держави, оскільки інформаційні технології взаємодіють і часто як складова входять у сфери послуг, управління промисловим виробництвом, соціальними процесами тощо [22]. Зазначені нормативні акти зорієнтовані на прийняття відповідних рішень, спрямованих на

подолання існуючих ризиків і захист прав громадян в інформаційній сфері.

Хоча інформаційний простір існує в правовій сфері, законодавче регулювання не завжди встигає за розширенням технічних можливостей ІКТ. У той же час ІКТ чинить серйозний вплив на вдосконалення і національного, і міжнародного права. Дослідниками зазначається, що реальні і віртуальні аспекти розвитку і функціонування держави і права потребують окремого вивчення, виходячи зі специфіки розвитку інформаційного простору [23].

Двома головними особливостями інформаційного простору є те, що, з одного боку, держава робить значні зусилля для регулювання відносин в інформаційному просторі за допомогою нормативного впливу, а, з іншого боку, інформаційний простір активно прагне до саморегулювання. Тому імперативні і диспозитивні методи правового регулювання в рамках нормативно-правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних з використанням інформаційного простору, повинні поєднуватися так, щоб, з одного боку, належно регламентувати інформаційні відносини, а з іншого – гарантувати реалізацію комплексу нових прав, що виникли в цифрову епоху [24].

Міжнародні організації активно впливають на процеси регулювання інформаційного простору, спрямовані на встановлення додаткових гарантій прав особи. Так, 22 липня 2000 року був підписаний базовий документ, що закріплює права і свободи інформаційного суспільства, – «Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства» (далі – Хартія). У цьому документі було підкреслено, що ІКТ є одним з найбільш важливих чинників, що впливають на формування суспільства XXI століття. Також статтею 3 Хартії було встановлено право всіх людей повсюдно, без винятку, на користування перевагами глобального інформаційного суспільства. Хартією визнається обов'язок держави забезпечувати реалізацію цього права, створювати додаткові правові і технологічні умови [25].

Рекомендацією № К(2001)3 від 28 лютого 2001 року з утворенням Комітету міністрів Ради Європи «За поширенням судової та іншої юридичної інформації шляхом використання нових технологій», прийнятої на 743-му

засіданні Представників Міністрів, було вперше передбачено широке коло заходів, спрямованих на забезпечення доступу до правової інформації за допомогою ІКТ. Відповідно до зазначеної Рекомендації держави-члени Ради Європи повинні були забезпечити доступ до правової інформації, що включає законодавчі акти, рішення судових інстанцій в електронному вигляді, зберігши їх автентичність.

Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи «Про вплив нових комунікаційних та інформаційних технологій на демократію» (п. 1) прямо містить положення про те, що розвиток ІКТ має сприяти зміцненню свободи, самореалізації громадян, більш ефективним зв'язкам влади і суспільства, стимулювати економічний розвиток і зайнятість, сприяти соціальному і культурному прогресу, поширення знань [26].

ІКТ породили нові чинники розвитку сучасного суспільства. Під їх впливом з'явився феномен «цифрова особа» – людина в інформаційному просторі. Європейською комісією в 2016 році були прийняті Рекомендації Комісії з нормами цивільного права в галузі робототехніки (2015/2013 (INL)) (далі – Рекомендації (2015/2013 (INL))), в яких пропонується застосовувати терміни «електронна людина» і «електронна особа» для штучного інтелекту. Однак в тексті Рекомендації (2015/2013 (INL)) не розкривається їх зміст і немає юридичних критеріїв їх розмежування. З тексту Рекомендації (2015/2013 (INL)) незрозуміло, чи може поняття «електронна особа» мати відношення не тільки до штучного інтелекту, але й до людської особи, оскільки в сучасному світі більшість громадян мають профіль у віртуальному середовищі, що складається з акаунтів в соціальних мережах, поштових сервісів, профілів на ресурсах загальнодержавних і місцевих послуг. Ці елементи набувають дедалі більшої ролі в сучасному суспільстві і використовуються для оцінки соціальної діяльності громадян, будучи в багатьох державах предметом особливої уваги [27].

Сучасний розвиток інформаційного простору може призвести і до виникнення якісно нових взаємовідносин органів державної влади, громадян та

інститутів громадянського суспільства, і до певної дезорганізації сформованих соціальних зв'язків. З урахуванням різновекторної спрямованості процесів, що розглядаються правове регулювання впровадження ІКТ в сферу виборчого права має бути спрямоване саме на подолання тенденції відчуження особи від прийняття важливих соціальних рішень [28].

Однією з головних завдань розвитку права є формування правової доктрини розвитку інститутів громадянського суспільства. Одним із завдань громадянського суспільства є донесення до представників органів державної влади та місцевого самоврядування різних думок громадян з найбільш важливих соціальних питань. Громадянське суспільство покликане консолідувати інтереси різних соціальних груп і громадських організацій для вироблення спільних рішень [29].

Створення стійких правових гарантій реалізації громадянами своїх політичних прав є важливою умовою формування в Україні інформаційного суспільства та одного з його елементів – електронної демократії. Однак створення інфраструктури як такої не є достатньою умовою сталого розвитку інформаційного суспільства та електронної демократії. З цією метою держава повинна конкретизувати гарантії реалізації, що містяться у відповідному законодавстві [30]. Принцип народовладдя є найважливішою основою конституційного ладу сучасної України, конституційно-значущим чинником розвитку правової держави і громадянського суспільства в нашій державі. Найбільш повно принцип народовладдя реалізується в інститутах безпосередньої демократії [31].

Інститути безпосередньої демократії є основними механізмами реалізації права громадян на участь в управлінні справами держави. Юридична наука визначає реалізацію права як об'єктивний процес втілення правових розпоряджень у поведженні суб'єктів реалізації права. При цьому важливо зауважити, що цей процес повинен забезпечувати втілення правових приписів, які містяться в конкретних правових нормах, у правомірній поведінці і повинен бути спрямований на досягнення суспільно значущого результату. Це, в свою

чергу, створює передумови для управління державними справами на основі права.

У сучасній вітчизняній правовій доктрині інститути безпосередньої демократії диференціюються на основі закладених у них функцій. Форми безпосередньої демократії можуть бути розділені на дві категорії: ті, за допомогою яких населення приймає остаточне рішення (референдум, вибори, голосування з відкликання, зібрання жителів) або зумовлює його прийняття (в певних випадках голосування з питання місцевого значення), тобто імперативні інститути безпосередньої демократії; а також ті, які дозволяють органам і посадовим особам місцевого самоврядування виявити думку населення з того чи іншого питання суспільного життя, щоб врахувати таку думку при виробленні (доопрацюванні) своїх рішень, тобто консультативні інститути безпосередньої демократії [32].

Правова політика в сфері регулювання інститутів безпосередньої демократії, що мають імперативний характер, залежить від того, які основні з них – вільні вибори і референдуми – є основою конституційного ладу і є головними інструментами безпосереднього вираження влади народу. За допомогою цих форм безпосередньої демократії здійснюється вплив громадян на політику держави, формування та діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а також контроль з боку громадян за відповідністю цих рішень інтересам суспільства і окремого громадянина. Тому деякими дослідниками виділяється окрема виборча гілка державної влади [33].

У той же час особливістю правового регулювання імперативних інститутів безпосередньої демократії є існування значної кількості обмежень прав громадян. У зв'язку з цим нерідко численні зміни, що вносяться до законодавчого регулювання механізмів участі громадян в управлінні справами держави, спрямовані не на розширення можливостей участі громадян в управлінні справами держави, а на встановлення нових обмежень, що здатне привести до зниження рівня довіри громадян до інститутів безпосередньої демократії [34].

Подальший розвиток законодавства про вибори та референдум вимагає від держави вирішення багатьох сутнісних проблем. Обставини, пов'язані з переважанням у виборчому процесі однієї політичної сили, необґрунтований вплив адміністративного ресурсу визначають як актуальне завдання розвитку законодавства необхідність розробки комплексу заходів, спрямованих на підвищення довіри громадян до виборчої системи. Однією з таких заходів може бути розробка нормативного регулювання системи електронної демократії [35].

Вирішення зазначених проблем повною мірою є важливим для всіх рівнів організації публічної влади. Зокрема, органи державної влади повинні вживати заходів щодо посилення законодавчих гарантій реалізації виборчих прав громадян. Це завдання може вирішуватися у вигляді субсидіарних заходів підтримки електоральної активності, в тому числі пов'язаних із впровадженням ІКТ [36, с. 41–44.]. Впровадження електронних засобів підрахунку голосів і обробки інформації на виборчих дільницях буде сприяти протидії зловживанням під час виборчих кампаній.

Інститути безпосередньої демократії консультативного характеру є, перш за все, засобом суспільної комунікації, функція яких полягає в інформуванні органів публічної влади про суспільні проблеми. Консультативні інститути безпосередньої демократії є інструментами «м'якої сили» громадянського суспільства, яке є структурно-правовим способом легального самовираження і соціалізації особи; способом безпосереднього вираження думок, пропозицій, позицій громадян з питань суспільного життя; способом прямої участі – в прийнятті соціально значимих рішень [37].

Найбільш повна регламентація форм прямої демократії встановлена на рівні місцевого самоврядування. Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [38] визначається широкий перелік імперативних і консультативних форм прямої демократії, використання яких дає населенню ОТГ можливості активно впливати на вирішення питань місцевого значення [39]. Очевидно, що роль інститутів безпосередньої демократії в діяльності місцевого самоврядування вище, ніж на інших рівнях публічної влади. Органи

місцевого самоврядування найбільш наближені до населення ОМС, до безпосередніх проблем, що виникають на місцевому рівні, що породжує і широку залученість громадян в їх рішення. Однак це не знімає з порядку денного завдання про вироблення більш досконалих процесуальних механізмів безпосередньої участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування та вимагає нових законодавчих рішень, в тому числі враховують реалії сучасного інформаційного суспільства.

Загалом, нормативне регулювання, спрямоване на створення правових умов реалізації конституційних положень, що стосуються участі громадян в процесах державного управління, хоча і отримало значуще законодавче закріплення, нині вимагає подальшого розвитку, в тому числі з урахуванням сучасних інформаційних реалій. Сьогодні існують дві правові тенденції: перша спрямована на посилення ролі влади у вирішенні зазначених проблем, друга проявляється в запиті суспільства на активну участь в управлінні справами держави. Забезпечення стабільності реалізації принципів демократичної правової держави вимагає додаткових правових заходів, спрямованих на коригування курсу правової політики у сфері інститутів безпосередньої демократії, яка повинна бути орієнтована на створення гарантій участі громадян в реалізації форм безпосередньої демократії та безумовного врахування їх вільного волевиявлення. Оскільки найбільш гостро це питання знаходиться у фокусі виборів і референдумів, перш за все мова повинна йти про подолання низької явки виборців і непопулярності виборів і референдуму у молоді; модернізації процесу ручного підрахунку голосів; запобігання фальсифікацій підсумків виборів і референдуму; подоланні обмеженої доступності виборів і референдумів для осіб, які проживають у віддалених і малодоступних місцевостях [40].

Однією з умов успішного впровадження ІКТ в механізм участі громадян в управлінні справами держави є правильне визначення в законодавстві і практиці його застосування запобіжного співвідношення свободи інформації та державного суверенітету, а також безпеки держави. Поняття суверенітету, як це

не раз підкреслювалося в науковій юридичній літературі, означає, в тому числі і панування над всією територією держави однієї правової системи і єдиних норм загальнодержавного законодавства. Специфіка інформаційного простору полягає в тому, що воно частково потрапляє під юридичне регулювання держав, а частково знаходиться в сфері саморегуляції.

Звісно ж, що однією з теоретичних проблем права є наукове визначення меж використання ІКТ в інститутах безпосередньої демократії. Це необхідно для досягнення в законодавстві балансу традиційних та інноваційних форм безпосередньої демократії. При цьому очевидно, що можливості використання ІКТ також визначаються ступенем науково-технічного розвитку суспільства і можливостями громадян щодо реалізації своїх прав за допомогою ІКТ. Механізми електронної демократії не можуть повністю замінити існуючі і діючі механізми традиційних форм демократії, але можуть істотно підвищити їх ефективність.

Однією зі складностей формування системи електронної демократії в Україні є так звана «цифрова нерівність», що становить досить серйозну проблему для держави. Вирішення цієї проблеми потребує чіткої та виваженої політики держави в галузі створення високотехнологічної інфраструктури, яка буде орієнтована і на внутрішню взаємодія органів публічної влади, і на забезпечення їх доступності для громадян України. Основою цього процесу є технічні засоби, створені на основі мережі Інтернет. Відсутність рівного доступу громадян України до можливостей інформаційного простору знижує ефективність використання ІКТ в інститутах безпосередньої демократії [41, с. 150–155.].

В Україні ІКТ демонструють стабільне зростання. Такий прискорений розвиток країни в напрямі інформатизації супроводжується і серйозними проблемами. Інформаційна сфера в сучасних умовах є найбільш схильною до протиправних дій і зловживань правами. Тим самим інститути безпосередньої демократії, пов'язані з ІКТ, піддаються певним ризикам. В цей час існує значна кількість загроз і зовнішніх, і внутрішніх, які можуть вплинути через

інформаційний простір на всю державу загалом. Так, багато офіційних інтернет-ресурси державних органів України доволі часто стають об'єктами протиправних посягань [42].

Отже, одним із завдань правової науки є визначення юридичних критеріїв безпечного використання ІКТ в соціально значущих сферах. У такій найважливішій інституції прямої демократії, як голосування на виборах або референдумах, безпека відіграє ключову роль. В іншому випадку, це може призвести до спотворення волі виборців і дискредитації самої ідеї використання ІКТ [43].

З позицій правового статусу особи йдеться про права і свободи громадян, максимальному доступі до інститутів безпосередньої демократії при збереженні конфіденційності приватного життя, персональних даних, таємниці голосування тощо. Впровадження ІКТ в політичну сферу повинно супроводжуватися посиленням правового захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина. Особливу увагу варто приділити питанням охорони персональних даних, що актуально при використанні ІКТ, зокрема, при проведенні процедури дистанційного голосування з використанням мережі Інтернет. Отримана таким чином інформація може бути незаконно використана сторонніми особами. Отже, необхідність охорони прав і свобод людини може зажадати визначення меж використання ІКТ в рамках реалізації інститутів безпосередньої демократії при необхідності забезпечення збалансованості нових законодавчих обмежень права на інформацію. Причому законодавець зобов'язаний гарантувати відповідність такого обмеження конституційно визнаним цілям його введення.

Отже, мусимо визнати, що у цьому контексті існує певне коло проблем, характерних для здійснення комплексу прав у сфері участі громадян в інститутах безпосередньої демократії. Їх розвиток залежить від належного вирішення двох головних завдань у сфері вдосконалення системи демократичних інститутів. Перша полягає у подальшому зміцненні механізмів реалізації цих прав і розвитку існуючих традиційних інститутів безпосередньої

демократії. Друга полягає у створенні правових умов для поетапного переходу інститутів безпосередньої демократії на широке використання ІКТ та адаптації законодавства до можливих ризиків, пов'язаних із зазначеною трансформацією.

Застосування ІКТ в механізмах безпосередньої демократії може створити умови для вирішення таких проблем:

- зменшення кількості громадян, що беруть участь в реалізації прав на управління справами держави;
- зниження довіри громадян до інститутів прямої демократії;
- фальсифікація підсумків волевиявлення громадян;
- недостатня доступність інститутів безпосередньої демократії для громадян, які проживають у віддалених і малодоступних місцевостях.

Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що з метою найбільш точного визначення меж використання ІКТ в інститутах безпосередньої демократії необхідно враховувати чинники і правового, і технічного характеру. З технічної точки зору такими чинниками є, по-перше, темпи науково-технічного прогресу, по-друге, стан комунікаційної інфраструктури держави. З правової точки зору головним чинником, що дозволяє найбільш точно визначити межі можливого використання ІКТ в механізмах безпосередньої демократії, є дотримання при їх використанні основоположних конституційних принципів. Зокрема, їх використання не повинно порушувати таємницю особистого життя, таємницю листування, таємницю голосування на виборах або референдумах. Використання ІКТ також не повинно ставити реалізацію основоположних прав громадян у залежність від їх компетентності у сфері цифрових технологій. Особливо важливими є також питання безпеки при здійсненні громадянами своїх прав у сфері безпосередньої демократії [44].

Особливе значення у контексті нашого дослідження відіграє такий принцип виборчого права як чесні вибори та відповідальність за порушення виборчого законодавства.

Виборчим кодексом України встановлено, що «виборчі права громадян України захищаються законом. Громадяни мають право на захист своїх

виборчих прав та інших прав на участь у виборчому процесі шляхом оскарження порушень до відповідних виборчих комісій або у судовому порядку. За порушення виборчих прав громадян винні особи несуть відповідальність у порядку, встановленому законом.

Забезпечення умов для реалізації виборчих прав громадян, дотримання основних засад виборчого права, належне здійснення виборчих процедур і механізмів, передбачених цим Кодексом, точно і достовірно встановлення результатів виборів гарантується.

Особи, винні в порушенні законодавства про вибори, виборчих прав виборців, кандидатів, партій (організацій партій) – суб'єктів виборчого процесу, притягаються до кримінальної, адміністративної або іншої відповідальності в порядку, встановленому законом».

Сучасні дослідження, присвячені проблемам адміністративного судочинства в межах пострадянської вітчизняної юридичної науки, відзначаються широким спектром спрямованості та різноманітністю поглядів. Дослідженню цих питань присвячені праці багатьох представників науки адміністративного права і процесу (Авер'янов В.Б., Битяк Ю.П., Селіванов А.О., Колпаков В.К., Пасенюк О.М., Бевзенко В.М., Коліушко І.Б., Комзюк А.Т., Педько Ю.С., Кузьменко О.В., Бринцев В.Д., Руденко А.В., Куйбіда Р.О., Матвійчук В.К., Тищенко М.М., Кобилянський М.Г., Демченко В.К. та ін.). Проте, зазначені вчені займалися, переважно, аналізом співвідношення між адміністративними юстицією, процесом і судочинством, вивченням завдань і проваджень адміністративного судочинства.

Водночас, необхідно зауважити, що особливий інтерес у контексті нашого дослідження становлять праці (зокрема підручники, навчальні посібники та науково-практичні коментарі КАС України) відомих українських вчених. З-поміж, них підручник «Адміністративне судочинство» за загальною редакцією професора Т.О. Коломоєць; навчальні посібники «Адміністративний процес України», який підготували А.Т. Комзюк, В.М. Бевзенко, Р.С. Мельник та «Адміністративне судочинство України» за авторством Н.П. Бортник,

О. І. Остапенка, У. М. Парпан, О. В. Скочиляс-Павлів, Н. В. Лесько; науково-практичні коментарі Кодексу адміністративного судочинства України: виданий за ред. С.В. Ківалова, О.І. Харитонової, авторський колектив: Ківалов С.В., Харитонova О.І., Пасенюк О.М., Аракелян М.Р. та інші; за авторства В.М. Кравчука, а також за загальною редакцією І.Х. Текміжева (керівник авторського колективу) та низка інших, які опрацьовані в нашій роботі.

Отже, з часу прийняття Кодексу адміністративного судочинства України в 2005 році виникла необхідність оцінки накопиченого досвіду застосування норм, виявлення наявних прогалин, наукового обґрунтування уточнень і доповнень окремих положень. Аналіз законодавства та практики застосування права показав, що існує потреба в теоретичному дослідженні суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства, оскільки між ними виникають та розвиваються адміністративні процесуальні правовідносини, врегульовані нормами процесуального права.

Правове регулювання процедури судового розгляду має оцінюватися через призму реалізації повноважень суб'єктів адміністративного процесуального права. Це дозволяє визначити стан законодавства, що регулює діяльність адміністративного суду та учасників процесу: осіб, що беруть участь у справі та інших учасників.

Владний характер процесуальних правовідносин, що складається під час вирішення справ адміністративними судами, проявляється на всіх етапах і стадіях процесу, у будь-яких справах, що розглядаються адміністративними судами. Таке особливе положення адміністративного суду дозволяє йому керувати всім ходом судового розгляду, включаючи діяльність зацікавлених осіб та інших учасників процесу.

У теорії адміністративного права існує декілька підходів до розуміння адміністративного процесу: широкий і вузький.

В широкому розумінні адміністративний процес – це врегульована адміністративно-процесуальними нормами діяльність державних і громадських організацій, спрямована на вирішення конкретних управлінських справ за

допомогою наданих їм владних повноважень.

Вчені – прихильники вузького підходу, заперечують проти визнання адміністративним процесом всієї сфери застосування державним апаратом норм матеріального адміністративного права, усього порядку діяльності адміністративних органів.

У контексті досліджуваного питання необхідно зосередити увагу на низці наукових праць, у яких розкриваються окремі аспекти досліджуваної проблематики та які можуть слугувати теоретичним підґрунтям для характеристики суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства.

Спочатку чимало наукових робіт на рівні дисертацій присвячувалось питанням визначення сутності та змісту адміністративної юстиції, як однієї з основних рис правової держави, дослідженню суспільних відносин, що виникають при розгляді і вирішенні у судовій процесуальній формі спорів у сфері державного управління й місцевого самоврядування між фізичними чи юридичними особами, з одного боку, та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, посадовими особами – з іншого (Ю.В. Георгієвський, 2004 р., В.А. Сьоміна, 2005 р.); питанням становлення та особливостям здійснення адміністративного судочинства (А.В. Руденко, 2006 р.); процесуальним відносинам публічного права загалом (О.В. Кузьменко, 2006 р.) тощо. Згодом із прийняттям у 2005 році Кодексу адміністративного судочинства увага науковців зосередилася на дослідженні окремих питань законодавчого врегулювання адміністративної юстиції, виявленні недоліків, формулюванні пропозицій щодо вдосконалення цього кодифікованого акта. Так, дослідженню становленню та перспективам розвитку адміністративних судів в Україні присвячена робота О.Г. Свида (2008 р.); розгляду питань захисту прав, свобод та інтересів громадян в адміністративному суді першої інстанції присвятив свою дисертаційну роботу П.В. Вовк (2009 р.); дослідженню організаційно-правових засад функціонування адміністративних судів в Україні – І.В. Шруб (2009 р.); організаційно-правового забезпечення діяльності адміністративних судів України – А.Л. Борко (2009 р.); проблемам розмежування судової

юрисдикції та визначення компетентності адміністративних судів – М.І. Смокович (2010 р.); питанням теорії та практики апеляції в адміністративно-юрисдикційному процесі – Р.О. Кукурудз (2010 р.); тенденціям розвитку адміністративної юстиції в Україні – О.В. Муза (2010 р.); питанням адміністративно-правового забезпечення діяльності адміністративних судів в Україні – С.О. Бондар (2010 р.); дослідженню правового статусу суб'єктів адміністративного судочинства і, зокрема, адміністративного суду, як одного з таких суб'єктів – О.В. Бачун (2010 р.); дослідженню правового статусу судді в адміністративно-деліктному провадженні – О.М. Соболий (2010 р.); питанням здійснення адміністративного судочинства в умовах реформ та економічних перетворень – О.Є. Міщенко (2011 р.).

Не менш вагоме значення у контексті нашого дослідження маю також дисертаційні дослідження: «Диспозитивність та офіційність при вирішенні податкових спорів в адміністративному судочинстві України» 2011 року – автор Н. В. Шевцова; «Правове регулювання здійснення адміністративного судочинства в умовах реформ та економічних перетворень» 2011 року написана О. Є. Міщенко; «Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів» 2011 року - автор І. М. Винокурова; «Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні» написана у 2012 році Є. В. Чаку; «Адміністративний суд в системі державних органів України» 2016 року написана М. І. Пипяком, «Треті особи в адміністративному процесі», підготовлена у 2017 році А. І. Кузьменко.

У своїй праці «Адміністративні суди в Україні: становлення та перспективи розвитку» О. Г. Свида приділив увагу не тільки дослідженню місця та завдань адміністративних судів у механізмі захисту прав, свобод та інтересів людини, а й в окремому розділі виклав результати свого дослідження щодо місця адміністративних судів у судовій системі України. Також, варто зазначити, що автор у згаданій роботі, розглядав деякі проблеми забезпечення діяльності адміністративних судів в Україні. Зокрема, були розглянуті такі проблемні питання, як: забезпечення адміністративних судів суддівськими

кадрами, матеріально-фінансового забезпечення та психологічного забезпечення діяльності адміністративних судів.

Окремої уваги, у рамках досліджуваного питання, заслуговує кандидатська дисертація М. І. Смокевича «Проблеми розмежування судової юрисдикції та визначення компетенції адміністративних судів». Автор у своїй праці багато уваги приділив категорії юрисдикції адміністративних судів, дослідивши зміст та загальні критерії визначення юрисдикції суду, критерії встановлення компетенції адміністративних судів та спеціальні критерії визначення спорів, на які поширюється компетенція адміністративних судів. Окрім цього, він детально та змістовно розглянув розмежування компетенції і між адміністративними судами та іншими судами загальної юрисдикції, і розмежування компетенції між адміністративними судами та судом конституційної юрисдикції.

Особливості організаційно-правових засад діяльності адміністративних судів та особливості реалізації адміністративного судочинства в Україні були фундаментально досліджені у дисертації, захищеній 2009 року «Функціонування адміністративних судів в Україні: організаційно-правові засади» І. В. Шруб. Дослідниця значну увагу приділила правовому та кадровому забезпеченню адміністративних судів. Окремим питанням було розглянуто відмежування компетенції адміністративних судів від інших судових органів. Особливо важливо те, що авторка у своїй праці, досліджуючи функціонування адміністративних судів в Україні, аналізувала і давала оцінку не тільки системі адміністративного судочинства в Україні, а також провела порівняльно-правовий аналіз із деякими зарубіжними моделями адміністративної юстиції.

Не можна не згадати про важливий науковий внесок у дослідженні адміністративного судочинства, який був здійснений у 2011 році Н. В. Шевцовою, яка підготувала дисертацію «Диспозитивність та офіційність при вирішенні податкових спорів в адміністративному судочинстві України». У згаданій праці були ґрунтовно досліджені не тільки принципи

диспозитивності та офіційності, окремими питаннями аналізувалась уся система принципів адміністративного судочинства. Особлива цінність праці Н. В. Шевцової, на нашу думку, полягає у її обґрунтованих пропозиціях щодо шляхів вдосконалення практики застосування принципів диспозитивності та офіційного з'ясування всіх обставин у справі під час вирішення податкових спорів. Безперечно, якби пропозиції дослідниці були зреалізовані ефективність функціонування системи адміністративних судів та громадська довіра до неї були б на якісно вищому рівні.

Досить актуальною є наукова праця «Правове регулювання здійснення адміністративного судочинства в умовах реформ та економічних перетворень» підготовлена 2011 року О. Є. Міщенко. У дисертації автор докладно аналізує еволюцію адміністративного судочинства від виникнення до сучасності. При цьому О. Міщенко окремо зупиняється на сучасному етапі становлення системи адміністративних судів, їх значення та роль в умовах реформ та соціально-економічних перетворень. Важливим з наукової точки зору є те, що дослідник не тільки порушує проблемні питання нормативно-правового регулювання адміністративного судочинства, але й пропонує конкретні пропозиції щодо їх вирішення. Також у праці наводяться авторські пропозиції щодо подальших напрямів удосконалення правового регулювання адміністративного судочинства загалом.

Ще однією дисертацією, яку не можна оминати увагою, розглядаючи дотичні питання є праця «Організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів», підготовлена 2011 року І. М. Винокуровою. Названа робота є однією із фундаментальних та найбільш всеохоплюючих у питанні дослідження місця адміністративних судів у системі державних органів України. У дисертації детально розглянуто такі питання, як проблеми визначення юрисдикції адміністративних судів, компетенція адміністративних судів як органів судової влади, принципи адміністративного судочинства. Окремий розділ праці присвячений проблемам організації адміністративних судів в Україні, у межах цього розділу були досліджені такі питання, як:

організаційно-правові проблеми побудови системи адміністративних судів на сучасному етапі, організаційне забезпечення діяльності адміністративних судів та проблеми кадрового забезпечення. Важливо, що авторка зосередилася на питанні теоретичних та правових передумов формування новітньої системи адміністративних судів в Україні.

Окремої уваги заслуговує дисертація Є. В. Чаку присвячена дослідженню певних аспектів діяльності адміністративного суду, виконана 2012 року - «Оптимізація організації та функціонування адміністративних судів в Україні». У цій праці автор досліджує становлення і розвиток адміністративного судочинства в Україні, правове забезпечення діяльності адміністративних судів, порівнює європейські та вітчизняні моделі організації та функціонування адміністративних судів. Також, в дисертації ґрунтовно досліджені недоліки побудови адміністративних судів в Україні, порушені проблеми кадрового та матеріально-технічного забезпечення адміністративного судочинства, компетенційні проблеми у функціонуванні адміністративних судів, та існуючі процесуальні колізії. Варто підкреслити важливий внесок автора у вирішення актуальної комплексної проблеми удосконалення функціонування адміністративних судів в Україні. Зокрема, Є. В. Чаку запропонував напрями удосконалення управлінських відносин в адміністративних судах, сформулював пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання організації діяльності адміністративних судів та порядку призначення на посаду судді адміністративного суду, а також пропозиції щодо оптимізації організації і забезпечення діловодства в адміністративних судах.

Однією з останніх дисертацій 2016 року, в якій висвітлено питання організації діяльності адміністративних судів, є «Адміністративний суд в системі державних органів України» М. І. Пипяка. У ній дослідник всебічно розглянув функціонування системи адміністративних судів в Україні, напрями удосконалення їх діяльності та взаємодію з іншими органами державної влади. Водночас, автором проаналізовано процес становлення та розвитку

адміністративного судочинства, досліджено діяльність адміністративних судів у зарубіжних країнах та виокремлено позитивний досвід розвинених країн, який запропоновано творчо імплементувати в українське законодавство. Розглянуто сутність юрисдикційної діяльності адміністративних судів та систему принципів здійснення судочинства адміністративними судами. Названо низку недоліків у функціонуванні системи адміністративних судів в Україні та сформульовано пропозиції з їх подолання. Системно відображено напрями удосконалення діяльності адміністративних судів в системі державних органів України та вироблено концепцію реформування системи адміністративного судочинства.

Особливий інтерес, у контексті нашого дослідження, становить праця А.І. Кузьменко, присвячена дослідженню інституту третіх осіб в адміністративному процесі, адміністративно-процесуальних норм, які передбачають звернення третіх осіб до адміністративного суду, розгляду адміністративних спорів, прийняття і виконання рішень адміністративних судів, основних теоретичних положень стосовно поняття третіх осіб, їх прав та обов'язків в адміністративному судовому процесі, вітчизняної, зарубіжної та міжнародної судової практики із застосування норм, що регулюють статус третіх осіб в адміністративному процесі.

В роботі проаналізовано історію становлення та розвитку інституту третіх осіб в юридичному процесі, поняття, роль, значення та класифікацію третіх осіб в адміністративному процесі, адміністративну процесуальну правосуб'єктність основних видів третіх осіб, а також правові основи вдосконалення інституту третіх осіб в адміністративному процесі.

Підсумовуючи викладене вище можемо зробити висновок про те, що у вітчизняній юриспруденції наразі немає комплексних досліджень, в яких було б розглянуто теоретичні і практичні вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті оновленого законодавства. Найважливішою метою сучасних досліджень у сфері вивчення виборчого права та вирішення спорів,

пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму є виявлення правових колізій і пропозицій щодо заповнення правових прогалів, з якими зіштовхуються правозастосовувачі в умовах поставлених перед ними завдань забезпечення реалізації виборчого права кандидата. Нині виявляється необхідність всебічного правового аналізу впливу концептуальних законодавчих нововведень на вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

1.2 Методологія дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму

Кожна наука взагалі й адміністративне право, зокрема, досліджують свій предмет шляхом застосування у процесі його пізнання певних методів (метод спосіб пізнання дійсності та її відтворення в мисленні). Сукупність усіх методів будь-якої науки складає основу її методології [46, с. 25-37]. Отже, методологія – це вчення про метод пізнання, сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в певній науці.

Серед проблем реформування судової системи України одне з центральних місць посідає проблема доступу до правосуддя, що має багато різних аспектів. Пошук оптимальної моделі правосуддя безпосередньо пов'язаний з дослідженням та розв'язанням саме цієї проблеми, оскільки становлення правової держави, розвинутого громадянського суспільства органічно пов'язані з ефективним, доступним і справедливим правосуддям, що зумовлює потребу у додаткових дослідженнях загальнометодологічних питань характеристики суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства.

Система суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства належить до числа складних системних об'єктів дослідження. Їх складність, багатоаспектність і соціальний характер передбачають необхідність комплексного, глибокого і всебічного вивчення. Дослідницька стратегія, покладена в основу комплексного підходу, передусім, ґрунтується на таких

методологічних принципах: формулювання загальної теоретичної концепції; розробка наскрізних понять і категорій, що забезпечують єдність методичного підходу до об'єкта дослідження.

На їх основі здійснюється вивчення окремих аспектів правових засад організації адміністративного судочинства в Україні. При цьому теоретико-концептуальний апарат формується на засадах постулатів, понять і категорій дисциплін, дотичних до процесу дослідження. Саме з цих наук запозичують специфічні методи дослідження та змістовні результати. Теоретичну концепцію слід уміло і органічно поєднувати з емпіричними розробками. Міждисциплінарність теоретичних і прикладних досліджень – одна з найважливіших методологічних вимог сьогодення, яка, як зазначалося вище, повною мірою стосується питань характеристики суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства.

На нашу думку, будь-яка методологія, а особливо методологія вдосконалення суспільних відносин (а правові засади організації адміністративного судочинства в Україні виступають як об'єкт суспільних відносин) полягає в тому, щоб чітко визначити такі методи дослідження соціальних явищ, які, по-перше, відповідають самому об'єкту дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а, по-друге, дають теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як плідну, повноцінну теорію, звернену до практики дослідження. При цьому методологію не можна розглядати тільки як науково-дослідницький інструментарій. Методологія – це, передусім, теоретичне уявлення про саме явище й про можливості його вивчення з метою практичного вдосконалення, без чого ніяке практичне вдосконалення соціальної практики не має сенсу, а реформування буде щонайменше неефективним, якщо не шкідливим.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми призводять до необхідності її вивчення у системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Саме поняття «методологія» (від грец. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) неоднозначно розуміється в сучасній науці.

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання виступає багаторівневий підхід, коли розрізняються: найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях

Для розуміння права використовують і розробляють значну кількість методів і засобів. Наявність різних підходів до розуміння права породжує проблему комунікації, взаєморозуміння між прихильниками конкретних підходів. Мається на увазі, насамперед, те, що різні фахівці використовують відмінні методи вивчення права [47, с. 129-130]. Навіть саме поняття методології тлумачиться різними групами науковців по-різному. Отже, для повного та усебічного дослідження нам необхідно з'ясувати суть методів наукового пізнання та виокремити ті, які будуть корисними для дослідження питань вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Запровадження в Україні адміністративної юстиції та прийняття Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) стало важливим кроком у напрямі захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб. Проте багаторічна практика застосування Кодексу адміністративного судочинства України показала чимало його недоліків, усунення яких сприятиме однозначному розумінню та застосуванню його норм, зокрема щодо суб'єктів, які беруть участь в адміністративному процесі.

Передусім, необхідно звернути увагу на те, що сьогодні все ще приходится говорити про вражаючу нерозвиненість правових інститутів

адміністративного процесу. Це стримує державне будівництво, мало орієнтує органи влади і їх посадових осіб на забезпечення прав і свобод громадян України та інших суб'єктів адміністративно-правових відносин.

Попри очевидні позитиви, викликані прийняттям КАС України у 2005 році, зокрема початок роботи адміністративних судів як окремої, самостійної ланки в системі судів України та встановлення спеціального порядку розгляду публічно-правових спорів, зумовленого їх специфікою, а також прийняття нової редакції у 2017 р., на жаль, існують й деякі негативи, породжені, з-поміж іншого, також введенням в дію цього кодексу. Ми маємо на увазі відсутність належної єдності в судових процедурах, тобто в процесуальних законах, які регулюють порядок розгляду спорів, зумовлену, певною мірою, прийняттям КАС України та посилену цим роз'єднаність судової практики. Вказана проблема включає також часткову неузгодженість між понятійно-категоріальними апаратами, що застосовуються в адміністративному судочинстві та в інших видах судочинства України.

Не заглиблюючись у розкриття поняття і предмета методології, зазначимо однак деякі принципи наукового пізнання, що, на нашу думку, є доволі суттєвими чинниками для кращої характеристики суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства.

Фундаментальні принципи ґрунтуються на узагальнюючих, філософських положеннях, що відображають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. До них, зокрема, належить *принцип діалектики*, що відображає взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності.

Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом для всіх наук, при вивченні будь-яких проблем пізнання і практики.

У сучасний період в умовах триваючих процесів демократичних перетворень в Україні важливе значення має гарантування виборчого права як основи прямої демократії. Визначальним фактором у цій сфері виступають розроблення і реалізація правових, організаційно-управлінських заходів із

вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, а також здійснення комплексу заходів, спрямованих на досягнення мінімізації спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Вказана проблематика вирізняється специфічним змістом, адже потребує конкретизації сутність та зміст системних засад функціонування механізму вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму з урахуванням формулювання нової парадигми цілей і завдань діяльності, а також об'єктивних реалій переходу до інших засобів і стратегічного, і тактичного характеру реагування на порушення виборчих прав. При цьому, безумовно, необхідно враховувати результати минулого вітчизняного досвіду вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, а також позитивні тенденції, що мають місце і в законодавстві, і в практичній діяльності уповноважених суб'єктів у розглянутій сфері [48].

Виборчий процес в сучасній Україні набув постійного характеру. Його апогеєм є вибори депутатів Верховної Ради України, Президента України, місцевих виборів. Безперервність виборчого процесу обумовлена тим, що між виборами вищих органів державної влади держави постійно проводяться додаткові вибори депутатів Верховної Ради України замість вибулих, вибори депутатів обласного рівня, а також органів місцевого самоврядування.

Виборчі спори – хоча і є небажаними супутниками будь-якої виборчої кампанії – неминучі, оскільки в ході підготовки і проведення виборів не можуть не стикатися інтереси активних учасників виборчого процесу – політичних партій, виборчих блоків, громадських рухів, громадян, кандидатів в депутати, на вищі керівні посади органів виконавчої влади. І без конфліктів, найчастіше досить гострих, звичайно ж, не обходиться.

Однак значна кількість виборчих спорів свідчить не тільки про недоліки у виконанні вимог виборчого законодавства, але і про зростання суспільної, політичної активності громадян держави, підвищення інтересу до проведених

виборів і їх результатів.

Виборчі спори – це конфліктні ситуації, що виникають у зв'язку з порушеннями виборчих прав громадян та їх об'єднань при проведенні виборчих кампаній щодо виборів діючих в державі представницьких і виконавчих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, які вирішуються в адміністративному або судовому порядку.

Вибори всіх рівнів в Україні набули характеру конкурентної боротьби між окремими кандидатами, соціальними групами, громадськими рухами, політичними партіями. У будь-якому громадському русі діють як мінімум дві сили (сторони) з протилежними економічними і суспільними інтересами. Все це робить проблематику вирішення спорів досить актуальною для всіх учасників виборчого процесу та його організаторів.

У міру формування упродовж років незалежності демократичних інститутів представницької і виконавчої державної влади виборчі комісії і судові органи країни накопичили багатющий досвід вирішення спірних, конфліктних ситуацій, що виникали під час проведення виборів депутатів Верховної Ради України, кампаній з виборів Президента України, численних виборів місцевих глав виконавчої влади, представницьких органів останніх, а також органів місцевого самоврядування.

Становлення демократичної виборчої системи в державі супроводжується послідовним вдосконаленням виборчого законодавства, особливо в сфері захисту виборчих прав громадян, і одночасно поповненням практики вирішення виборчих спорів і виборчими комісіями, і судами всіх рівнів [49].

Забезпечуючи проведення виборів в суворій відповідності до чинного виборчого законодавства, виборча система одночасно і сама активно розвивається за такими основними напрямками:

- вдосконалення законодавства про вибори і референдуми;
- створення адміністративного механізму забезпечення виборчих прав громадян;
- організаційне, інформаційне та фінансове забезпечення виборчого

процесу;

- підготовка організаторів виборів;
- впровадження прогресивних виборчих технологій;
- підвищення правової культури виборців;
- вивчення міжнародного досвіду проведення виборів тощо.

Хоча виборчими комісіями різних рівнів накопичено певний досвід з розгляду виборчих спорів, аналіз матеріалів, які надійшли від них в ЦВК дозволяє зробити висновок, що ця робота вимагає серйозного узагальнення, систематизації, вироблення основних принципів, за якими вона повинна будуватися, з'ясування перспектив її розвитку і правового регулювання, щоб на цій основі готувати до неї членів комісій. Необхідність посиленої уваги до цього напряму обумовлена значенням державних гарантій виборчих прав громадян для стабільності українського суспільства.

Звернення до виборчої комісії з приводу відновлення порушених виборчих прав є одним з механізмів захисту прав громадян, яка гарантується державою та її правовою системою. За ефективністю застосування цього механізму можна судити про його суспільну значимість.

Варто зазначити, що чинне законодавство про вибори не оперує категорією «виборчі спори», а використовує термін «оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів виборчого процесу». Пояснюється це, ймовірно, тим, що оскарження є початковою фазою вирішення виборчого спору, спрямованого на усунення допущеного або уявного порушення виборчих прав.

Виборчий кодекс України не дає визначення терміна «виборча кампанія», хоча широко апелює ним. Саме тому пропонуємо внести до Кодексу таке трактування цього поняття: *«виборча кампанія – період з дня офіційного опублікування рішення уповноваженої на те посадової особи, органу державної влади (місцевого самоврядування) про призначення виборів до дня подання виборчою комісією, яка організовує вибори, фінансового звіту про витрачання коштів відповідного бюджету, виділених на їх підготовку і проведення. У цей період призначається дата виборів, визначаються межі виборчих округів і*

виборчих дільниць (ці відомості доводяться до виборців шляхом опублікування), формуються виборчі комісії, які здійснюють підготовчі заходи: реєстрацію ініціативних груп, що висувають кандидатів, і факти самовисування, реєстрацію кандидатів, які заручилися необхідною підтримкою шляхом збору підписів або внесли виборчу заставу, складання і перевірку списків виборців тощо. Крім того, проводиться передвиборна агітація, голосування (в тому числі дострокове), підводяться і офіційно публікуються підсумки виборів» [10].

Аналіз чинного законодавства та практики його застосування дозволяє зробити висновок, що виборчі спори – це спори з приводу застосування законодавства про вибори, що виникають при призначенні, підготовці, проведенні та встановленні результатів виборів в органи державної влади і органи місцевого самоврядування, а також в період між виборами, які вирішуються виборчими комісіями різних рівнів або судовом у порядку визначеному Кодексом адміністративного судочинства України (КАС України).

Причини виникнення виборчих спорів дуже різноманітні, але головна з них – порушення виборчих прав громадян. Недостатня врегульованість в законодавстві окремих виборчих дій і процедур часто змушує виборчі комісії приймати рішення, які порушують виборчі права громадян, які потім оскаржуються у вищій виборчій комісії або до адміністративних судів.

До таких прогалин в чинному законодавстві про вибори відносяться: нерегульованість правового статусу збирача підписів виборців на підтримку кандидата, невизначеність інституту вибіркової перевірки підписних листів, неповний перелік повноважень члена виборчої комісії з правом дорадчого голосу та спостерігача, недосконалі важелі для припинення використання кандидатами і посадовими особами переваг службового становища з метою обрання, нецільового витрачання коштів з виборчих фондів, зловживання можливостями ЗМІ та ін. [50].

Поширені причини виникнення виборчих спорів – це, з одного боку, недостатньо високий рівень правової культури учасників виборчого процесу, відсутність у них глибоких знань і навичок застосування сучасного

законодавства про вибори, а з іншого – недосконалість останнього як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях, наявність в ньому певних прогалин, протиріч, колізій. Такі ситуації зустрічаються досить часто.

Чимало конфліктних ситуацій породжує недостатній рівень правової культури виборців і некомпетентність організаторів виборів. Від цього безпосередньо залежать кількість і характер виникаючих виборчих спорів, а також тривалість їх вирішення.

Низька правова культура організаторів і учасників виборчого процесу в певній мірі обумовлена тим, що виборчі правовідносини знаходяться в стадії розвитку. Тому підвищення правової культури всіх учасників виборчого процесу, облік передового зарубіжного досвіду дозволять гармонізувати виборчі правовідносини, що має поступово скоротити кількість виникаючих спірних, конфліктних ситуацій.

Ціла низка виборчих спорів стала наслідком невиконання або неналежного виконання органами, організаціями і посадовими особами своїх обов'язків в рамках виборчих правовідносин. Зокрема, це були помилки в діяльності окружних, територіальних і дільничних виборчих комісій, викликані і низьким рівнем правової підготовки їх членів, і відсутністю практичних навичок оптимального вирішення конфліктних ситуацій [51].

Отже, при дослідженні окресленої нами сфери варто проаналізувати концептуальні підходи, загальнонаукові і спеціально-юридичні методи та способи дослідження теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Необхідно зазначити те, що методологія зазначеного дослідження має міждисциплінарний, комплексний характер, тому потребує використання методологічного інструментарію науки адміністративного права, адміністративного процесу, конституційного права, виборчого права, міжнародного права та ін. [52].

Саме тому, фундаментальну методологічну основу дослідження становлять такі філософські (світоглядні) методи наукового пізнання:

діалектичний, системний, комунікативний; загальнонаукові методи пізнання, такі як: формально-логічний, системно-структурний методи, метод функціонального аналізу і синтезу; спеціально-юридичні методи дослідження, такі як: порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний, юридико-статистичний.

Системний підхід, як найбільш розроблена методологія вивчення складних явищ і процесів, дозволяє здійснювати цілісний аналіз у процесі пізнання, практично реалізувати принцип, за яким соціальна система розглядається як живий організм, що перебуває в постійному розвитку.

Системний підхід важливий також тим, що він дозволяє поставити проблему, коли є безліч різних зв'язків і всередині неї, і поза, і виникає необхідність відшукати єдину інтегровану якість, фундамент.

Системний підхід до дослідження складних динамічних цілісностей дозволяє виявити внутрішній механізм не тільки дії окремих його компонентів, але і їхньої взаємодії на різних рівнях, – справедливо підкреслюється в літературі [53].

При цьому слід звернути увагу на той факт, що в системному дослідженні обґрунтуванню підлягає, насамперед, розгляд об'єкта дослідження як системи – наскільки це обумовлено реальними завданнями дослідження. Очевидно, що само по собі вживання системних категорій і понять ще не дає системного дослідження, навіть у тому випадку, якщо об'єкт дійсно може бути розглянуто як систему. Отже, вихідною категорією системного підходу є поняття «системи», яке інтенсивно розроблялось у другій половині минулого століття [54].

У наш час вивчення об'єктивного світу і законів його відбиття у свідомості людей досягло такого рівня, що вже недостатньо оперувати тільки такими поняттями, як об'єкт, річ, знання, тому що вони виражають щось окреме, нерозчленоване, одиничне. У цьому зв'язку видається логічним указати на основні властивості системних соціальних категорій.

Система, будучи конкретним видом реальності, перебуває в постійному

русі. У кожній системі відбуваються різноманітні зміни. Однак завжди є така зміна, яка характеризує систему як обмежену матеріальну єдність, що виражається певною формою руху. Від того, у якій формі руху перебувають елементи системи, залежить її місце в ієрархії систем.

З урахуванням того, що у світі усі явища та процеси взаємозалежні, поняття «система» повинно відображати і деякі конкретні, особливі зв'язки між взаємодіючими елементами. Ведучи мову про «систему» як відмежовану взаємодіючу безліч елементів, ми фіксуємо конкретність певної сукупності.

Введення у визначення поняття «системи» вказівки на фактор цілісності пов'язано з деякими труднощами. Практично всі сформульовані в літературі визначення системи мають справу зі складністю завдання опису її цілісної поведінки. При цьому для з'ясування того, чи є дане утворення «цілісним», ми повинні знати, чи становить воно систему. Тож виникає замкнене коло. Тому, необхідно уточнити співвідношення понять «ціле» і «система», які розрізняються за ступенем спільності елементів. Ціле – це певний, кінцевий клас систем, що досягли у своєму розвитку зрілості, завершеності. Поняття «ціле» відображає той момент розвитку, коли процеси, що характеризують початкову і кінцеву стадії розвитку, перебувають у відносній рівновазі.

Поняття «ціле» має сенс тільки у співвідношенні з поняттям «система». Вони збігаються за змістом тільки тоді, коли система здобуває такі риси, які змушують виділити цей новий стан системи особливим поняттям – «ціле».

Поняття системи нематеріальне, воно складає ідеальний образ матеріальних систем, що не збігається безпосередньо із цими системами, оскільки виражає загальне, необхідне, за природою властиве їм, тоді як вони представляють собою єдність одиничного та загального, загального та особливого. Однак, система речовинна за своєю формою, вона становить реально існуюче матеріальне утворення, річ, як розчленоване (на окремі, відносно самостійні та певним чином взаємозалежні елементи) ціле [55].

Система, як цілісне утворення, визначається природою елементів, що входять до неї, і характером зв'язків, що встановлюються міжними, тобто

структурою, і сама впливає на елементи, обумовлюючи відповідну зміну їхніх властивостей і якостей. Здобуваючи певну цілісність, система співвідноситься зі своїми елементами як ціле із частинами і, власне кажучи, виражає певний вид діалектики цілого та частини [55, с. 375–381].

Як нами зазначалось вище сучасна юридична наука має розвинений понятійний апарат і характеризується досить складною системою методів, засобів, прийомів дослідження свого об'єкту. В той же час добре відома аксіома про відносність наукової істини і нескінченності пізнання. Наукове знання постійно ускладнюється, доповнюється невідомими раніше фактами і їх інтерпретацією, збагачується розумінням нових закономірностей, формалізується в нових поняттях і теоріях. Паралельно з розвитком гносеологічного компонента науки удосконалюється і її методологічний інструментарій. Співтовариство учених періодично встає перед необхідністю модернізації пізнавальних технологій, оскільки без своєчасного вирішення цього завдання подальший прогрес наукової теорії неможливий.

Процеси стрімких і кардинальних соціально-економічних, політичних, ідеологічних, культурно-ментальних, інформаційно-технологічних і інших трансформацій, що охопили наше суспільство на межі ХХ – ХХІ століть, не могли не відобразитись на стані методології гуманітарної науки загалом і правознавства зокрема. Відмова від «єдино правильного» методу пізнання, пов'язаний із зміною ідеології, переоцінкою цінностей, змішанням умів, втратою соціальних орієнтирів тощо, породив кризові явища в цій сфері.

В той же час будь-яка криза, як правило, означає не кінець розвитку, а лише зміну його циклів, знаменує собою «хворобу зростання», початок переходу в наступну фазу, перетворення на нових началах, відкриває можливості для подальшого прогресу. Ця тенденція не забарилася виявити себе і в галузі правової науки, де етап деякої розгубленості змінився активними пошуками нових методологічних орієнтирів. Процес цей, досі не завершений, супроводжується осмисленням багатой наукової спадщини і досвіду і вітчизняної, і світової науки. Загальний же вектор розвитку сучасного

правознавства визначається принципами методологічного плюралізму, конкуренції, діалогу і додаткових альтернативних пізнавальних програм [56].

Різноманітні причини виборчих спорів виявляються на всіх стадіях виборчого процесу, з урахуванням особливостей правовідносин, що складаються на кожній з них, і того комплексу виборчих прав, який може бути порушений. Методологічно, причини виникнення виборчих спорів взаємозумовлені, взаємопов'язані, вони посилюють і загострюють один одного.

У той же час варто підкреслити, що реалізація у виборчому процесі прав і повноважень громадян і організацій нерозривно пов'язана з виконанням ними безлічі конкретних обов'язків. Несумлінність в цьому кого-небудь з учасників виборчих правовідносин неминуче порушує виборчі права інших учасників, що стимулює виникнення конфліктних ситуацій.

Наведемо найбільш характерні, типові причини виникнення виборчих спорів:

- недосконалість виборчого законодавства;
- невідповідність виборчого законодавства Конституції України;
- неоптимальна практика застосування виборчого законодавства виборчими комісіями різних рівнів;
- неправильне розуміння і застосування норм виборчого законодавства членами виборчих комісій з правом вирішального голосу;
- порушення виборчого законодавства виборцями, ініціативними групами, виборчими об'єднаннями і блоками;
- порушення вимог виборчого законодавства органами виконавчої та законодавчої влади;
- порушення вимог виборчого законодавства з боку засобів масової інформації та їх працівників;
- порушення вимог виборчого законодавства кандидатами на виборні посади, їх представниками, довіреними особами, спостерігачами і членами виборчих комісій з правом дорадчого голосу;
- застосування «брудних» виборчих технологій в ході підготовки і

проведення виборів;

- недотримання норм виборчого законодавства з боку судових органів («строката» судова практика вирішення виборчих спорів).

Узагальнений аналіз виборчих спорів, розглянутих виборчими комісіями в ході підготовки і проведення всіх минулих виборів, показує, що кількість конфліктних ситуацій менше там, де проводиться цілеспрямована професійна підготовка організаторів виборів, надається важливе значення усунення порушень виборчого законодавства, правової освіти виборців, забезпечена гласність у роботі виборчих комісій в плані реалізації виборчих прав громадян [57].

Аналіз практики розгляду виборчих спорів свідчить, що їх зростання має місце на виборах певного рівня, що пояснюється особливою зацікавленістю політичних сил суспільства в їх результатах. Так, максимальна кількість конфліктних ситуацій відрізняє вибори депутатів Верховної Ради, Президента України, а також мерів міст.

Оскаржувалися рішення окружних виборчих комісій про відмову в реєстрації кандидатом і через відсутність у претендента громадянства України. Заявники оскаржували процедурні питання голосування військовослужбовців і членів їх сімей, результати голосування громадян України за кордоном, підсумки дострокового голосування, в тому числі проведеного у віддалених і важкодоступних населених пунктах, що входять до виборчого округу.

Велика кількість скарг і заяв в ході проведення виборчої кампанії з виборів Президента України спостерігалась у 2004 році. Так, Справа «Ющенко проти ЦВК», або Справа про встановлення результатів виборів Президента України – цивільна справа, що розглядалася Судовою палатою у цивільних справах Верховного Суду України з 25 листопада до 3 грудня 2004 року та закінчилася частковим задоволенням скарги. Рішення у справі мало унікальний і безпрецедентний у багатьох відношеннях характер і спричинило докорінний поворот у перебігу Помаранчевої революції [58].

Недоліки не тільки законів, але і підзаконних актів, прийнятих виборчими

комісіями, можуть призвести до порушення виборчих прав громадян, виникнення виборчих спорів. Багато виборчих спорів виникало на стадії висування і реєстрації кандидатів на виборні посади органів виконавчої влади і виборних посадових осіб місцевого самоврядування. Реалізація законодавства про реформу місцевого самоврядування викликала низку виборчих спорів з питань призначення та проведення місцевих виборів. Тут переплелися багато причин виникнення конфліктних ситуацій: і недосконалість законодавства, і невірне тлумачення норм виборчих законів, і гостра конкуренція між кандидатами і тими, хто хотів би зареєструватися.

Питання вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму доцільно також розглядати в контексті самоорганізації, застосовуючи синергетичний метод. Варто зауважити, що самоорганізація в контексті кібернетики розглядалася як процес структуризації системи, керований зсередини самої цієї системи. Так, на думку У. Р. Ешби, поняття самоорганізації системи має два значення:

1) зміна від неорганізованої системи до організованої – система спочатку своєї роботи має відокремлені одна від однієї частини, а потім ці частини змінюються таким чином, що між ними встановлюються деякі зв'язки; 2) «зміна від поганої організації до хорошої». При цьому Ешби вважає системою, що самоорганізується, комплексну систему, що складається з двох підсистем, в одній з яких здійснюється самоорганізація, а інша є такою, що управляє цим процесом.

Отже, синергетика як самостійна міждисциплінарна сфера наукового знання має досить розвинений понятійний апарат і сформулювала базові закони, що відображають в абстрактній формі процеси виникнення структур і механізми еволюції складних відкритих систем. Вважаємо, що такою системою є система гарантування виборчого права, забезпечення виборчого процесу, підсистемою якої є сфера вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму [59].

У контексті вказано вище питання вирішення спорів, пов'язаних з

виборчим процесом чи процесом референдуму потребують дослідження і через призму становлення інформаційного суспільства, адже одна з головних тенденцій розвитку законодавства XXI століття полягає у збільшенні ролі ІКТ в механізмах реалізації права на участь в управлінні справами держави і в безпосередній формі, і через обраних представників.

Необхідні додаткові заходи у сфері розробки правових гарантій ефективного здійснення інститутів безпосередньої демократії з використанням ІКТ, а відповідно і вирішення спорів, що виникатимуть з приводу цього.

До показників ефективності інститутів безпосередньої демократії відноситься рівень участі громадян у процесах реалізації прав на безпосереднє управління справами держави, тому неприпустимою є ситуація, коли для окремих категорій громадян може бути обмежений або утруднений доступ до механізмів прямої демократії. Одним із способів подолання цих недоліків є впровадження субсидіарних способів реалізації виборчих прав громадян за допомогою інтеграції в них ІКТ [60].

Електронна демократія згадується в Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [61]. Удосконалення механізмів електронної демократії названо одним з основних завдань застосування ІКТ для розвитку соціальної сфери, системи державного управління, взаємодії громадян і держави.

В окремих нормативно-правових актах використовуються терміни «засоби електронної демократії», «технології електронної демократії».

В наукових колах також не існує єдиних усталених підходів до визначення поняття «електронна демократія». В ході наукових дискусій про природу електронної демократії як правового феномена дослідниками виділяються різні ознаки, що характеризують його правову природу. Окремими дослідниками поняття «електронна демократія» трактується як система конституційно-правових відносин, що складаються у сфері реалізації інститутів безпосередньої демократії з використанням ІКТ, яка повинна забезпечувати здійснення публічної влади народом і безпосередньо, і через представників [62].

Деякі дослідники справедливо підкреслюють збірний характер поняття «електронна демократія». Відсутність нормативного закріплення терміна «електронна демократія», а також нормативно визначеної правової основи електронної демократії, завдань електронної демократії, керівних принципів електронної демократії, науково певної термінології (зокрема, таких понять, як «кошти електронної демократії», «технології електронної демократії») дозволяють зробити висновок про відсутність системної концепції нормативно-правового регулювання електронної демократії. Недостатність нормативно-правових орієнтирів негативно позначається на формуванні державної політики в галузі розвитку електронної демократії.

Окремі дослідники виділяють функцію забезпечення рівного доступу громадян до демократичних механізмів різного рівня. Ними підкреслюється, що електронна демократія врівноважує можливості всіх громадян – користувачів мережі Інтернет незалежно від місця проживання, соціальної і професійної приналежності та інших критеріїв, залишаючи поле для самореалізації найбільш активним та ініціативним [63]. В контексті синергетичного підходу можна зазначити, що електронна демократія становить правління самоуповноважених громадян.

У науковому співтоваристві існують різні думки щодо співвідношення понять «електронна демократія» і «електронний уряд». Окремі, аналізують електронну демократію як елемент, тотожний поняттю «електронний уряд». Інші, вказують на те, що електронна демократія є комплексним явищем, поєднуючи в собі такі елементи, як електронний уряд, електронний парламент, електронне правосуддя, суттю якого є електронне управління.

Необхідно зазначити, що методологічно поняття «електронний уряд» може розумітися і в широкому, і у вузькому сенсі. У широкому сенсі цей термін використовується у значенні «електронна держава». Такою визнається держава, в якій виконавча, законодавча і судова гілки державної влади функціонують на основі інформаційних технологій. В основі електронного держави знаходиться єдиний інформаційний простір, за допомогою якого суспільство отримує повну

картину функціонування державного апарату і доступ до головних державних послуг в повному обсязі. У зазначеному розуміння «електронна держава» найбільш часто подається в законодавстві Америки та Європи. У вузькому сенсі розуміння цього терміна він означає сукупність інформаційних ресурсів, орієнтованих на надання певного переліку державних послуг населенню [64].

Звісно ж необхідно розмежовувати поняття «електронна демократія» і «електронний уряд». Концепція електронної демократії відрізняється від концепції електронного уряду перш за все своєю спрямованістю на включення в процес управління справами держави і окремих громадян, й інститутів громадянського суспільства, і організацію їх активної взаємодії.

На основі існуючих наукових визначень терміна «електронна демократія» можна стверджувати, що електронна демократія становить систему демократичних інститутів, що функціонують з використанням ІКТ, а також сферу правових відносин, яка передбачає здійснення народовладдя за допомогою ІКТ.

У зв'язку з цим зростає роль виборчого права у формуванні наукової концепції розвитку електронної демократії. Варто зауважити, що в зарубіжних країнах на рівень конституційного регулювання передаються питання, які раніше були предметом звичайного закону, а то й зовсім не входили в орбіту правового впливу. До цих питань, зокрема, відносяться положення про «ефективну державу» і «ефективне управління», про «сервісну державу»; про принципи стійкості правової системи і про відповідальність великого бізнесу і його структур перед суспільством; про право на «відкрите і гласне управління», отримання від держави «публічних послуг», захист приватного життя і персональних даних [65]. Сучасна концепція електронної демократії не може існувати у відриві від зазначених понять, вона є одним з елементів «сполучених посудин» сучасного ефективного державного управління.

В основу системного нормативно-правового регулювання електронної демократії повинні бути покладені конституційні принципи, орієнтовані на розвиток потенціалу громадських інститутів. У зв'язку з цим електронна

демократія може стати дієвим інструментом реалізації принципу первинності суспільного у сфері вирішення значущих соціальних питань.

Становлення і розвиток електронної демократії є зараз загальносвітовою тенденцією. У зв'язку з цим цікавим є досвід зарубіжного правового регулювання цих питань, що нами буде проведено в окремому підрозділі дослідження. Натомість варто зауважити, що послідовне втілення керівних принципів функціонування електронної демократії відтворено в рекомендаційних документах Ради Європи.

Науковими експертами Ради Європи електронна демократія розглядається як використання сучасних ІКТ державою, політичними партіями, громадськими об'єднаннями, громадянами в інтересах зміцнення демократії, демократичних процесів та інститутів. З цього формулювання випливає, що Рада Європи розглядає безпосередню демократію нарівні з представницькою і не віддає жодній з форм переваги. З цієї точки зору її необхідно відокремлювати від концепції електронного уряду, суть якого полягає в наданні вже усталеного комплексу державних послуг громадянам та іншим особам [66].

При цьому застосовується системний підхід до визначення поняття електронної демократії. Вказується на існування «секторів електронної демократії», що включають такі елементи: «електронний парламент», «електронне законодавство», «електронне правосуддя», «електронне посередництво», «електронна ініціатива», «електронні вибори», «електронний референдум», «електронне голосування», «електронні консультації», «електронні клопотання», «електронна агітація», «електронний підрахунок голосів» і «електронні опитування». Відповідно до документів Ради Європи електронна демократія використовує переваги таких форм безпосередньої демократії, як електронна участь, електронна дискусія і форуми в Інтернеті, створені для обговорення важливих суспільних питань. Таким чином, електронна демократія в документах Ради Європи включає велику кількість елементів, пов'язаних з функціонуванням значної кількості органів публічної влади та інститутів громадянського суспільства. Отже, під електронною

демократією розуміється вся сукупність державних і громадських інститутів, за допомогою яких здійснюється народовладдя і безпосередньо, і через органи публічної влади [67].

В практиці окремих зарубіжних країн, таких як США, Німеччина, Франція, Естонія, можна виділити такі елементи електронної демократії: інформування (освіта і поширення інформації про демократичні процеси державними органами та зацікавленими особами з приводу пошуку і отримання інформації); консультування (взаємодія між державними органами і громадянами з метою виявлення і врахування думки населення, результат якого не має юридично значимих наслідків); співробітництво (взаємодія між державними органами і громадянами з метою виявлення і врахування думки населення, результат якого має юридично значимі наслідки і є обов'язковим) [68].

У Французькій Республіці ведеться активний пошук оптимальних підходів до регулювання відносин в галузі електронної демократії. Так, робоча група «Цифрова демократія і нові форми громадської участі» почала спробу розробити основні підходи в доповіді «Цифрова демократія та участь: дати місце експерименту». Як вказують дослідники, в поданні авторів доповіді цифрова демократія виступає як інструмент максимізації участі громадян в прийнятті рішень, тобто переходу від представницького правління до істинної демократії, коли думка громадян стає якщо не вирішальною, то значно впливає на рішення, що приймаються.

Одним з напрямів осмислення наукових підходів до тематики електронної демократії є аналіз цього поняття на основі соціологічних, політологічних та філософських уявлень. Можна простежити взаємозв'язок природи електронної демократії та теорії дорадчої демократії, що розробляється такими вченими, як Д. Дьюї, Д. Ролз, Ю. Хабермас. В основі цієї теорії лежить уявлення про відкриту публічну сферу, в якій дорадча (або так звана деліберативна демократія) виступає як комунікаційний засіб взаємодії держави і суспільства. Загалом концепція дорадчої демократії спрямована на подолання загроз,

пов'язаних з перерозподілом влади в сторону адміністративного апарату [69].

На підставі викладеного можна констатувати, що суть електронної демократії полягає в забезпеченні цілей і завдань системи народовладдя, вона повинна бути засобом забезпечення існуючих демократичних інститутів, сприяти розвитку принципів відкритості, законності та легітимності органів публічної влади. При цьому інструменти електронної демократії не повинні безпосередньо втручатися в управлінські повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування.

Одним із завдань правової науки є виявлення закономірностей розвитку інститутів безпосередньої демократії під впливом ІКТ. Це необхідно для створення концепції нормативного регулювання суспільних відносин в галузі електронної демократії [70].

Для вирішення поставленого завдання необхідно виявити загальні та особливі тенденції в процесі розвитку системи електронної демократії. Загальним в розвитку всієї системи електронної демократії, включаючи її окремі елементи, має стати формування системи зворотного зв'язку між органами державної влади, громадянами, суспільством, що функціонує на основі ІКТ. Результатом створення такої системи має стати зміна якості обліку волевиявлення громадян України з найбільш суспільно значущих питань і вироблення на їх основі соціально обгрунтованих рішень. Особливим в інформатизації інститутів безпосередньої демократії, що мають імперативний характер, є те, що використання ІКТ в них повинно бути спрямовано на підвищення точності і достовірності обліку волевиявлення громадян України. У випадку з інститутами безпосередньої демократії, то вони мають диспозитивний характер, особливим в процесі їх інформатизації є необхідність їх трансформації з номінально закріплених в законодавстві в діючі механізми народовладдя.

Результатом становлення електронної демократії є не тільки створення додаткових можливостей реалізації традиційних інститутів безпосередньої демократії (наприклад, таких як стаціонарне електронне голосування), але і

поява інноваційних інститутів, що знаходяться на стадії нормативного формування. До них можна віднести електронне дистанційне голосування, функціонування інтернет-ресурсу громадських ініціатив, громадське обговорення законопроектів в мережі Інтернет [71].

Необхідно розвивати взаємодію названих підсистем електронної демократії, забезпечуючи встановлення режиму максимальної відкритості публічної влади для громадян та інститутів громадянського суспільства. Зокрема такі програми, як «електронний парламент», «електронний уряд», «електронне правосуддя», спрямовані саме на створення прозорої та відкритої держави, що претендує на відповідність всім стандартам демократії.

Електронна демократія як феномен впливає і на інститути безпосередньої демократії, і на способи здійснення представницької демократії. Ще одним з напрямів розвитку електронної демократії є інтеграція ІКТ в судочинство. Елементом електронної демократії в судочинстві може стати створення судових органів, що працюють за допомогою ІКТ. Так, вже зараз запроваджуються такі елементи електронного правосуддя, як дистанційні (онлайн) способи вирішення спорів, які є повноцінними елементами системи електронної демократії в широкому її розумінні під назвою «електронна медіація». У міжнародній практиці існують окремі майданчики для вирішення комерційних спорів, що скасовує адміністративний фактор і підвищує оперативність бізнесу [72].

Необхідно зазначити, що система електронної демократії і в широкому, і у вузькому її розумінні покликана забезпечувати найбільш оптимальний механізм вирішення проблем громадян. Основними напрямками інформатизації державного апарату є такі елементи, як свобода доступу до державної інформації для громадян; відкриті державні дані, вільне використання державних даних; прямий діалог між громадянами і державою і можливість громадян впливати на державні структури; відкритість державних витрат [73].

Як було вже зазначено нами вище, класифікація інститутів безпосередньої демократії розмежовує їх на два види – імперативні і консультативні. До їх правовому регулюванню застосовуються різні підходи,

які в той же час засновані на загальних конституційних принципах регулювання всієї системи народовладдя. Виходячи з наведеної класифікації інститутів безпосередньої демократії, виділяються дві основні підсистеми електронної демократії: імперативна підсистема і консультативна підсистема, які складаються зі структурних елементів. На основі викладеного пропонується така класифікація елементів електронної демократії:

Імперативна підсистема електронної демократії складається з таких елементів:

Впровадження технічних засобів автоматизації голосування в приміщенні для голосування, до яких відносяться: а) комплекси обробки виборчих бюлетенів, засновані на зчитуванні інформації з виборчих бюлетенів оптичним сканером; б) комплекси для електронного голосування – електронні термінали для голосування, що використовують технології електронного бюлетеня; в) експериментальні засоби електронного стаціонарного голосування (цифрові виборчі дільниці), що становлять спеціальні термінали, які застосовуються для голосування виборців, які перебувають поза свого місця проживання. Застосування технічних засобів автоматизації голосування в приміщенні для голосування направлено на підвищення доступності процедури голосування для виборців, а також на вдосконалення процедури підрахунку голосів виборців та встановлення підсумків голосування. Функціонування перерахованих технічних засобів автоматизації голосування в приміщенні для голосування забезпечується єдиною інформаційною системою підрахунку голосів.

Дистанційне електронне голосування на виборах і референдумах. У нормативно-правовому регулюванні дистанційного електронного голосування сьогодні можна виявити дві основні тенденції.

По-перше, необхідно сформувати постійне правове регулювання дистанційного електронного голосування, яким встановити визначення поняття дистанційного електронного голосування.

По-друге, існує потреба створення практики експериментального правового регулювання дистанційного електронного голосування.

Важливим елементом формується імперативною підсистеми електронної демократії має стати інститут відкритого спостереження за виборами в мережі Інтернет. Він є чинником забезпечення відкритості проведення голосування і всього виборчого процесу. Технології відеоспостереження і трансляції зображення в мережу Інтернет дозволять зібрати велику кількість інформації про проведення голосування в ході виборчих кампаній і заслужити високу оцінку на міжнародному рівні. Звісно ж, що в майбутньому відеоспостереження за ходом проведення виборів не тільки додасть додаткову гласність виборчого процесу, а й стане обов'язковим інструментом забезпечення легітимності виборів і референдумів [74].

Необхідно підкреслити, що ІКТ можуть впливати на інститути безпосередньої демократії загалом, і на окремі процедури в рамках цих інститутів. Останнє, зокрема, спостерігається стосовно таких виборчих процедур як: реєстрація виборців, учасників референдумів, підрахунок голосів виборців, учасників референдумів тощо.

Підсистема електронної демократії, яка об'єднує консультативні інститути безпосередньої демократії, що функціонують на основі ІКТ. Такий інститут безпосередньої демократії консультативного характеру має стати відкритим майданчиком для обговорення пропозицій з актуальних суспільних проблем.

Елементом консультативної підсистеми електронної демократії є громадське обговорення законопроектів і проектів інших нормативно-правових актів в мережі Інтернет, в тому числі їх розміщення на окремих сайтах для цих цілей.

Підсистема електронної демократії, яка об'єднує консультативні інститути безпосередньої демократії, не вичерпується перерахованими інститутами. До них можуть включатися інститути опитувань громадської думки, проведених в мережі Інтернет, які можуть проводитися у зв'язку з виборами і з інших суспільно значущих питань. Також до них можна віднести таке поняття, як «краудсорсінг», який є формою колективної участі громадян у

виробленні найбільш оптимальних державних рішень. Краудсорсінг є формою соціальної активності, яка існує на базі інформаційного суспільства і може розглядатися одним з елементів консультативної підсистеми електронної демократії.

Необхідно враховувати, що електронна демократія неможлива без забезпечення широкого доступу до інформації про діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування та судових органів, іншої життєво важливої інформації.

Однак, на думку багатьох дослідників, інформаційна відкритість, крім позитивної складової, ховає в собі можливості масового поширення неправдивої або спотвореної інформації, в тому числі і з метою маніпулювання громадською думкою [75]. Існуючий зарубіжний досвід свідчить про такі можливості. Дискусійним є питання про соціальні мережі як елементи консультативної підсистеми електронної демократії.

Розвиток ІКТ істотно вплинув на механізми реалізації права на об'єднання. Особливо сильно це проявляється в діяльності соціальних мереж, тобто інтернет-спільнот, створених на саморегульній основі. Соціальну мережу можна охарактеризувати як віртуальну платформу, створену з метою створення, зміцнення, розвитку соціальних зв'язків, налагодження віртуальних комунікацій і поширення різного роду інформації (новин, медіа та іншого контенту).

Соціальні мережі не є однорідними і містять в собі велику кількість внутрішніх спільнот, в яких користувачі поділяються за інтересами, політичними поглядами, іншим соціальним поглядам і становлять певний соціальний зріз суспільства. Такі спільноти є майданчиками для різних обговорень, опитувань, деякі з яких досить репрезентативні і носять важливий соціологічний характер, стаючи майданчиками для громадських ініціатив. У той же час соціальні мережі є сферою, схильною до правопорушень. Істотними проблемами, актуальними для соціальних мереж, дослідники називають незаконний доступ до персональних даних, розголошення конфіденційної

інформації, дифамацію (тобто оприлюднення у пресі ганебних відомостей), порушення авторських прав, шахрайство, неправомірне використання банківських даних тощо. В зв'язку з процесом безперервного розвитку інформаційних технологій перелік правопорушень в цифровому середовищі може змінюватися з плином часу. Як підкреслюється в наукових дослідженнях, реалізація основоположних прав у сфері інформаційної комунікації часто супроводжується неправомірними проявами і тягне порушення законних прав та інтересів [76].

Також необхідно враховувати, що нині соціальні мережі становлять істотний інтерес для публічної влади. Посадові особи органів державної влади створюють свої акаунти в соціальних мережах. Така діяльність переслідує дві основні мети – по-перше, надати відкриту інформацію про діяльність органів публічної влади та окремих посадових осіб, а по-друге, надати змогу людям безпосередньо звертатися до представників органів публічної влади («електронні приймальні»). Однак, звичайні соціальні мережі мають в основному комунікаційну та розважальну спрямованість, тоді як спеціалізовані соціальні мережі для посадових осіб публічної влади повинні створюватися з метою вдосконалення механізмів звернення громадян до представників влади, а також інформування їх про свою діяльність [77].

Це питання є актуальним, оскільки кількість акаунтів представників публічної влади сьогодні щоденно зростає.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що феномен «електронної демократії» становить систему демократичних інститутів, спрямовану на здійснення народовладдя за допомогою ІКТ. Метою функціонування електронної демократії є реалізація принципів правової демократичної держави та послідовне втілення конституційних цінностей народовладдя. Зусилля держави у сфері регулювання електронної демократії повинні бути спрямовані на законодавче закріплення поняття електронної демократії, принципів електронної демократії, функції, цілей і завдань електронної демократії, а також прав і обов'язків суб'єктів електронної

демократії (органів державної влади, громадян України).

Особливістю структури електронної демократії є те, що вона може розглядатися і в широкому, і у вузькому значенні. У широкому розумінні термін «електронна демократія» включає дві підсистеми, що складаються з таких обумовлених форм народовладдя, здійснюваних за допомогою ІКТ: інститутів безпосередньої демократії і форм представницької демократії. У вузькому сенсі система електронної демократії становить сукупність інститутів прямої демократії (й імперативного, й консультативного характеру), що реалізуються з використанням ІКТ. При цьому йдеться й про модернізацію вже існуючих інститутів, і про формування принципово нових інститутів, які отримали втілення завдяки інформаційно-комунікаційних технологій. І загалом, будучи продуктом еволюції традиційної системи безпосередньої демократії, електронна демократія в Україні має розвиватися на основі загальних принципів і підходів, що сформувалися в рамках традиційної системи прямої демократії.

1.3 Засади адміністративного судочинства як основа законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму

Нині адміністративне судочинства є «лакмусовим папірцем», який свідчить про високий рівень правової культури наших громадян, з однієї сторони, та про готовність держави належним чином гарантувати та забезпечувати захист прав, свобод та інтересів особи від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Більш, ніж десятирічна практика застосування Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), діяльність системи спеціалізованих адміністративних судів доводить ефективність механізму судового захисту прав громадян у сфері публічно-правових відносин. Проведення судової реформи 2017 року зумовило оновлення процесуальних кодексів, в тому числі, КАС України. Зміни

торкнулися багатьох інститутів адміністративного судочинства, в тому числі основоположних засадах, на яких ґрунтується судовий процес, тобто принципів здійснення адміністративного судочинства [4].

Розглядаючи питання засад адміністративного судочинства як основи законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму необхідно передусім зосередити увагу на основних принципах, на яких базується адміністративне судочинство. Необхідно вказати, що засади адміністративного судочинства є сукупністю адміністративно-правових норм, де закріплено єдину мету та завдання, принципи організації та діяльності, функції, основні суб'єкти, механізми та взаємозв'язки адміністративних судів, які лише у сукупності та взаємодії дають змогу забезпечити охорону та захист прав і законних інтересів людини і громадянина у публічно-правовій сфері. Окрім того, принципами (засадами) судочинства називають основні, базові правила розгляду і вирішення судових спорів, які мають зовнішній вираз у нормах процесуальних кодексів. Принципами (засадами) судочинства (незалежно від галузевої належності) вважають передбачені законодавством основні, пов'язані з метою і завданням останнього ідеї, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду та всіх інших учасників процесу. Стосовно процесу це найбільш загальні правила поведінки визначеного характеру, закріплені в законі, звернені до всіх учасників процесу, які мають загальнообов'язковий характер та забезпечуються засобами державного примусу і мають правовий механізм реалізації.

Принципи адміністративного судочинства відіграють важливу роль при здійсненні правосуддя, без їх аналізу неможливе дослідження адміністративного судочинства взагалі. Саме тому принципи перебувають в центрі уваги дослідників в галузі адміністративного судочинства, таких як, Н. Александрова, О. Банчук, В. Бевзенко, Д. Журавльов, Т. Коломоєць, І. Коліушко, Р. Куйбіда, О. Панченко, М. Пасенюк, Ю. Педько, В. Перепелюк, М. Смокович, В. Стефанюк, В. Теліпко, Г. Ткач, М. Цуркан, В. Шишкін.

Предметом окремого дослідження принципи здійснення адміністративного судочинства постали в наукових працях П. Баранчик, С. Бондарчука, Б. Будзика, Я. Горобцової, М. Коваліва, О. Корчинського, О. Мілієнко, С. Потапенка, В. Пчеліна та інших. Проте подальше вивчення сутності та значення принципів адміністративного судочинства не втрачає своєї актуальності з огляду на оновлення КАС України.

Діяльність судової влади, як і інших державних структур, заснована на певних принципах, під якими в літературі розуміють основане, вихідне положення якої-небудь наукової теорії, ідеологічного напрямку тощо. Особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось; переконання, норма, правило, яким керуються хто-небудь у житті, поведінці, канон [78, с. 714; 79, с. 94].

Принцип також визначається, як «науковий чи моральний початок, підстава, правило, основа, від якого не відступають» [80, с. 431]. Синонімом слова принцип є слово «засада», під якою розуміють основу чогось, те головне, на чому ґрунтується щось, вихідне, головне положення, принцип [81, с. 722].

Поняття «принцип» (princĭpĭum) має латинське походження й означає «основа», «початок», «головне вихідне положення» [82, с. 409], «правило, покладене в основу діяльності» [82, с. 941]. Зазвичай принципами тієї або іншої процесуальної галузі права називають основні правові ідеї, що пронизують всі процесуальні норми й інститути, визначають таку будову процесу, яка б забезпечувала винесення законних та обґрунтованих судових рішень [83, с. 19]. Таким чином, принципи – це підґрунтя системи норм тієї або іншої галузі права, вихідні положення процесуальних законів [84, с. 122].

З філософського погляду принципи – це «1) першооснова, те, що є основою певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішні переконання людини, ті практичні, моральні й теоретичні засади, якими вона керується в житті, в різноманітних сферах діяльності» [85, с. 525]. Ось саме в цьому визначенні і підкреслюється, що, з об'єктивної сторони, «принципи» – це своєрідний базис, основа, фундамент певної теорії, науки чи діяльності, а з

суб'єктивної сторони – це переконання особи в необхідності втілювати ці «керівні основи» в життя.

Отже під правовими принципами розуміються основи, найбільш загальні керівні положення права, що мають через законодавче закріплення загальнообов'язковий характер. Такі основи є властивими як праву в цілому (правовій системі), так і окремим правовим галузям, підгалузям і навіть інститутам [86, с. 77].

Принципами судочинства називають основні, базові правила розгляду і вирішення судових спорів, які мають зовнішній вираз у нормах процесуальних кодексів. Принципами (засадами) судочинства (незалежно від галузевої належності), пише В. Городовенко, є передбачені законодавством основні, пов'язані з метою і завданням останнього ідеї, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду та всіх інших учасників процесу [87, с. 125]. Стосовно процесу це найбільш загальні правила поведінки визначеного характеру, закріплені в законі, звернені до всіх учасників процесу, які мають загальнообов'язковий характер та забезпечуються засобами державного примусу і мають правовий механізм реалізації.

Для адміністративного судочинства як для судочинства, основним завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин, цілком зрозуміла спрямованість принципів адміністративного судочинства, їх сутність. Вони виступають як гарантії реалізації завдань судочинства, так і гарантії дотримання процесуальної форми цього захисту. При цьому основна функція норм і принципів адміністративного процесуального права полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян та виконанню обов'язків усіма учасниками процесу [88, с. 49].

Як зазначається у літературі, «... принципами кожної галузі права є лише такі його керівні ідеї, які самі одержали закріплення у нормах права» [206, с. 13]. Це твердження цілком відноситься і до принципів організації та функціонування судової влади взагалі та адміністративних судів, зокрема.

В теорії права здійснюється поділ правових принципів на три групи: загальні, міжгалузеві, галузеві [90, с. 82; 91, с. 63].

Загальними є принципи, які поширюються на діяльність держави загалом та на всі галузі права (верховенство права, пріоритетність прав і свобод людини, поділ влади тощо), міжгалузеві принципи стосуються тісно взаємопов'язаних галузей права, наприклад, судоустрійного і судово-процесуального. Галузеві принципи повністю чи в основному притаманні окремим галузям права.

Сукупність принципів права у їх тісному зв'язку на галузевому і міжгалузевому рівнях утворює чітку систему. Взаємозв'язок принципів проявляється по-різному: одні з них розвиваються та доповнюють положення інших принципів; в інших випадках одні принципи є гарантією других, сприяють впровадженню їх у практику [92, с. 59].

Взаємоузгодженість і взаємодію права його принципи можуть забезпечувати тому, що самі, незважаючи на системний та структурний поділ, є внутрішньо єдиними, що є їх невід'ємною ознакою. Це пояснюється тим, що джерела їх виникнення, на відміну від норм права, є об'єктивними, регулювати суспільні відносини вони можуть тільки за умови внутрішньої збалансованості, несуперечності, інтегрованості і водночас диференційованості на певні види. При цьому не слід забувати і про діалектичну єдність принципів і норм права. Адже принципи права мають прояв у нормах права, а норми права, згруповані за ознакою загальності змісту, виражають певну ідею, тобто дають життя принципам права [93, с. 78].

В літературі запропоновано поділ принципів, які стосуються судової влади, на організаційні та функціональні [94, с. 21].

Отже можемо прийти до висновку, що організаційними є принципи судоустрою, а функціональними – принципи судочинства. Варто відзначити, що принципи судоустрою значною мірою впливають на зміст принципів судочинства.

Для адміністративного судочинства як для судочинства, основним

завданням якого є захист прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів юридичних осіб у публічно-правовій сфері, цілком зрозуміла спрямованість принципів адміністративного судочинства, їх сутність. Вони виступають і як гарантії реалізації завдань судочинства, і як гарантії дотримання процесуальної форми цього захисту. При цьому основна функція норм і принципів адміністративного процесуального права полягає в тому, щоб сприяти юридично правильному здійсненню прав і свобод громадян та виконанню обов'язків усіма учасниками процесу.

Основними принципами (засадами) адміністративного судочинства виокремлено в КАС України такі: верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судові рішення, які відіграють важливе значення і в контексті вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 КАС України (до оновлення принципи адміністративного судочинства були закріплені в ст. 7 КАС України), основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є: верховенство права; рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом;

розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення [4].

Перше, що привертає увагу – це збільшення переліку принципів адміністративного судочинства та відсутність серед цього переліку такого основоположного принципу як законність. Окремі вчені висловлюють думку, що принцип законності є складовою принципу верховенства права і охоплюється ним, тому логічно, що його виключили з КАС України. Однак, подальший аналіз статей КАС України свідчить про те, що ст. 7 «Джерела права, які застосовуються судом» по суті і містить опис принципу законності. Відповідно до ч. 1 ст. 7 КАС України, суд вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. В Законі України «Про судоустрій та статус суддів» прямо не називається принцип законності, але відокремлюючи його від принципу верховенства права, вказується, що суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України та на засадах верховенства права (ч. 1 ст. 6) [95].

Новизною для КАС України стало закріплення принципів розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення як окремих засад адміністративного судочинства, тому проаналізуємо кожен з цих принципів.

У Кодексі адміністративного судочинства України вперше у 2005 році здійснено спробу на законодавчому рівні визначити поняття розумного строку. Це поняття не зазнало змін із оновленням КАС України у 2017 році. Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 4, розумний строк – найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах. Але законодавець не обмежився лише цією нормою щодо тлумачення розумності строків. Далі, у ст. 119 КАС

України конкретизовано, що мається на увазі під розумністю процесуальних строків. Отже, відповідно до ч. 2 ст. 119 КАС України, строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню адміністративного судочинства [4].

Відомо, що процесуальні строки поділяються на два види: ті, які встановлюються законом, і ті, які встановлюються судом. Вважаємо, що термін «розумність» має стосуватися лише строків, які встановлюються судом.

В державі, яка проголошує себе правовою та демократичною дотримання строків, які встановлюються законами, має бути безумовним з обов'язковою можливістю продовження їх судом в розумних межах. Що стосується адміністративного судочинства, то слід підкреслити, що будь-які процесуальні дії суду, що стосуються ключових питань розгляду і вирішення справи, вчиняються у чітко встановлені терміни. Наприклад, повістка повинна бути вручена не пізніше ніж за п'ять днів до судового засідання (ч. 3 ст. 126), питання про відкриття провадження в адміністративній справі суддя вирішує протягом п'яти днів з дня надходження до адміністративного суду позовної заяви (ч. 8 ст. 171), підготовче провадження має бути проведене протягом шістдесяти днів з дня відкриття провадження у справі (ч. 4 ст. 173), підготовче засідання має бути розпочате не пізніше ніж через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі (ч. 2 ст. 179), суд розглядає справу по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті (ч. 2 ст. 193), апеляційна скарга на рішення суду подається протягом тридцяти днів (ч. 1 ст. 295), апеляційна скарга на рішення суду першої інстанції має бути розглянута протягом шістдесяти днів з дня постановлення ухвали про відкриття апеляційного провадження (ч. 1 ст. 309), касаційна скарга на судові рішення подається протягом тридцяти днів з дня його проголошення (ч. 1 ст. 329), касаційна скарга на рішення та постанови має бути розглянута протягом шістдесяти днів (ч. 1 ст. 342).

Чітко прослідкувати за тлумаченням терміну «розумність» і тим, що ця категорія стосується строків, які встановлюються судом, можна на прикладі ч. 5

ст. 162 КАС України, де вказано, що відзив на позовну заяву подається в строк, встановлений судом, який не може бути меншим п'ятнадцяти днів з дня вручення ухвали про відкриття провадження у справі. Суд має встановити такий строк подання відзиву, який дасть змогу відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив до початку першого підготовчого засідання у справі [4].

В деяких випадках законодавець, залишивши на розсуд суду встановлення конкретного розумного строку, все ж вказує максимальний термін для вчинення процесуальної дії. Наприклад, ч. 2 ст. 169 КАС України зобов'язує суддю в ухвалі про залишення позовної заяви без руху разом із недоліками позовної заяви, способом їх усунення, зазначати і строк для їх усунення. Разом з тим прописано, що такий строк не може перевищувати десяти днів з дня вручення ухвали про залишення позовної заяви без руху.

Закріплення в КАС України розумних строків, як окремого принципу адміністративного судочинства, очевидно, зумовлене необхідністю досягнення завдань адміністративного судочинства і забезпечення прав, свобод та законних інтересів його учасників. Проте, такий принцип є досить умовним, адже КАС України в кожному випадку розсуд суду щодо встановлення розумних строків обмежує конкретними часовими рамками – мінімальними або максимальними.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка ратифікована Україною, у статті 6 гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [96]. Із наведеного випливає, що розумність строків є складовим елементом права на справедливий суд. Таке ж положення закріплене і у ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», де зазначається, що кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом [95].

Наступний принцип, що підлягає аналізу – неприпустимість зловживання процесуальними правами. У ст. 44 КАС України закріплено права учасників справи, тобто ідеться про процесуальні права, які виникають і пов'язані із розглядом адміністративної справи. Норми статті 45 КАС України зобов'язують учасників судового процесу та їхніх представників добросовісно користуватися процесуальними правами. Відтак, зловживання процесуальними правами не допускається. Слід зазначити, що законодавчого визначення поняття «зловживання процесуальними правами» немає. Але з ч. 2 ст. 45 КАС України випливає, що зловживання процесуальними правами – дії, що суперечать завданню адміністративного судочинства. До них, зокрема, відноситься:

1) подання скарги на судові рішення, яке не підлягає оскарженню, не є чинним або дія якого закінчилася (вичерпана), подання клопотання (заяви) для вирішення питання, яке вже вирішено судом, за відсутності інших підстав або нових обставин, заявлення завідомо безпідставного відводу або вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкоджання розгляду справи чи виконання судового рішення;

2) подання декількох позовів до одного й того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з тих самих підстав, або подання декількох позовів з аналогічним предметом і з аналогічних підстав, або вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями;

3) подання завідомо безпідставного позову, позову за відсутності предмета спору або у спорі, який має очевидно штучний характер;

4) необґрунтоване або штучне об'єднання позовних вимог з метою зміни підсудності справи, або завідомо безпідставне залучення особи як відповідача (співвідповідача) з тією самою метою;

5) узгодження умов примирення, спрямованих на шкоду правам третіх осіб, умисне неповідомлення про осіб, які мають бути залучені до участі у справі [4].

КАС України зобов'язує суд вживати заходів для запобігання зловживанню процесуальними правами, а у випадку зловживання учасником судового процесу його процесуальними правами, суд застосовує до нього заходи, визначені КАС України. Такими заходами є заходи процесуального примусу, до яких відносяться: попередження, видалення із зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, привід та штраф.

Підкреслимо, що перелік зловживань процесуальними правами не є вичерпним. Наприклад, неподання доказів, неявка в судове засідання за викликом суду будь-якого учасника процесу без поважних на те причин, теж повинні розцінюватися як зловживання процесуальними правами. З цього випливає і інший висновок, що зловживання процесуальними правами може проявлятися не лише у діях, але й у бездіяльності.

На підтвердження сказаного, слід зазначити, що саме за неподання доказів застосовується такий захід процесуального примусу як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом (ст. 147 КАС України), а до належно викликаної особи, особисту участь якої визнано судом обов'язковою, свідка, які без поважних причин не прибули у судове засідання або не повідомили причини неприбуття, може бути застосовано привід до суду через органи Національної поліції України (ст. 148 КАС України). А ст. 149 КАС України взагалі встановлює право суду стягнути штраф у випадку зловживання процесуальними правами [4].

Відтак, зловживання процесуальними правами визначається через дії або бездіяльність, які порушують норми адміністративного судочинства, тобто ідеться про види процесуальних правопорушень, за які передбачається застосування заходів процесуального примусу. Ці факти дозволяють поставити під сумнів самотійність принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами, адже принципи втілюють цінності, на яких має ґрунтуватися весь судовий процес і недотримання норм КАС України є порушенням кожного із принципів, а не лише одного з них.

Доцільність закріплення правила про відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, яке закріплене у ст. 139 КАС України, як принципу адміністративного судочинства, теж викликає сумніви. Цей інститут адміністративного судочинства становить цілу низку положень, які крім КАС України, регулюються Законом України «Про судовий збір», Законом України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників». Більше того, відповідно до ст. 143 КАС України, суд вирішує питання щодо судових витрат у рішенні, постанові або ухвалі. Відомо, що судове рішення, яке набрало законної сили є обов'язковим для виконання, що відображено у відповідному принципі адміністративного судочинства. Таким чином, правило про відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, можна вважати складовою частиною принципу обов'язковості судових рішень, який прописаний у п. 5 ч. 3 ст. 2 КАС України.

Аналіз наукової літератури, присвяченої дослідженню принципів вирішення адміністративних спорів, дозволяє виділити основні уявлення про принципи права. Це вимоги, яким повинна відповідати адміністративно-процесуальна діяльність, це світоглядні ідеї, що детермінують належне; це вихідні, основні та загальні положення, які мають визначають характер і ступінь захисту прав і свобод людини та громадянина. Загальна теорія принципів права може бути екстрапольована в галузеві правові доктрини. Як критерій, згідно з яким принцип може бути зарахований до числа базових галузевих ідей, слід вважати його опосередкування методом адміністративно-правового регулювання, в свою чергу, впливаючи на цей метод і формуючи тим самим його відмінні риси.

Проблеми розгляду адміністративно-правових спорів завжди привертала увагу науковців, що знайшло відображення у працях, зокрема: В. Б. Авер'янова, Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, Г. В. Дікова, О. Б. Зеленцова, І. Б. Коліушка,

Р. О. Куйбіди, Є. Б. Лупарева, О. І. Остапенка, В. Л. Ортинського, О. М. Пасенюка, Ю. С. Педька, В. Г. Перепелюка, Н. Б. Писаренка, В. А. Сьоміної, П. М. Рабіновича, А. О. Селіванова, М. І. Смоковича, В. С. Стефанюка, В. П. Тимощука, М. М. Тищенко, В. І. Шишкіна та інших вчених.

У контексті нашого дослідження необхідно звернути увагу і на місце позасудового вирішення адміністративних спорів в системі адміністративного судочинства, яке не є остаточно визначеним.

У Рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 2002 року у справі № 15-рп (справа про досудове врегулювання спорів) зазначено, що право на судовий захист не позбавляє суб'єктів правовідносин можливості досудового врегулювання спорів [97]. Водночас позасудове вирішення адміністративних спорів повинно базуватися на певних принципах. Принцип права – це не абстрактна категорія адміністративного процесу, а елемент, основа адміністративно-процесуальної діяльності. Конструкція принципів вирішення адміністративних спорів базується на загальній теорії права в цілому та теорії адміністративного права зокрема, представляє систему теоретичних положень, що відображають об'єктивні закономірності. Принципи впливають на процес, форми та методи вирішення адміністративного спору. У них виявляються базові вимоги, що ставляться до внутрішніх і зовнішніх функцій апарату управління, до суб'єктів вирішення адміністративних спорів.

Принципи вирішення адміністративного спору можна уявити як керівні засади процесуальної діяльності держави та уповноважених осіб для розв'язання адміністративного спору, обумовлені соціально-економічним і політичним розвитком держави та суспільства, закріплені в нормах адміністративного права. У загальній теорії права загальноприйнятою категоризацією визнано наявність трьох рівнів правових принципів: загально-правових, міжгалузевих і галузевих.

Загально правовими принципами зазвичай називають: рівноправність громадян, захист прав і свобод громадян, гуманізм і справедливість. Ставлячись

до конституційних, ці принципи мають безпосереднє відношення до всіх галузей права, відповідно підлягають безумовному використанню в межах інституту позасудового вирішення адміністративних спорів.

Принципи законності, об'єктивності, доступності та гласності, всебічності, своєчасності, компетентності відносяться до міжгалузевим. В адміністративному праві вони проявляються, зокрема в принципі рівності перед законом та презумпції невинності, а також в Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України): незалежність суддів; рівність всіх перед законом і судом; законність і справедливість при розгляді та вирішенні адміністративних справ; здійснення адміністративного судочинства в розумний строк з виконання судових актів з адміністративних справ упродовж розумного строку; гласність і відкритість судового розгляду; безпосередність судового розгляду; змагальність і рівноправність сторін судочинства при активній ролі суду [4].

Принципи, позначені в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), можна вважати загальними для всієї галузі, а принципи, представлені в КАС України, можна віднести до спеціальних, покладених в основу адміністративного судочинства, які, в свою чергу, регламентує порядок вирішення адміністративного спору (судова форма). Принципи, формалізовані в КУпАП, мають поширення, в тому числі, на позасудове вирішення адміністративних спорів.

Слід зазначити, що адміністративне законодавство фактично не встановлює систему принципів позасудового вирішення адміністративних спорів. Зазначені принципи, так чи інакше, присутні в законодавстві, але вони можуть бути визначені у договорі тільки в контексті системи принципів, покладених в основу окремих адміністративних правовідносин.

Потенційно будь-які адміністративні правовідносини може бути спірними, відповідно, вирішення цієї спору буде опосередковано, в тому числі, дією певних принципів (зокрема, принципи, покладені в основу роботи зі зверненнями громадян в адміністративному порядку, принципи організації

державної служби та ін.). Це обумовлює необхідність формування власної системи принципів позасудового вирішення адміністративних спорів.

Система може бути корелятом системи принципів адміністративного процесу в цілому, оскільки позасудовий розгляд адміністративних спорів є складовою частиною конструкції адміністративного процесу. Система принципів адміністративного процесу трактується авторами неоднаково.

М. В. Джафарова до числа таких відносить законність, об'єктивність, рівність людини і громадянина перед законом і органом, що дозволяє справу, гласність адміністративного процесу, ведення справи державною мовою, економічність і ефективність процесу, відповідальність за порушення правил процесу і за прийнятий акт [98, с. 57].

А. В. Мілевський розрізняє принципи загально процесуальні та принципи адміністративного процесу [99, с. 175]. У числі останніх автор виділяє наступні: вирішення всіх адміністративних справ на основі чинного законодавства, відповідно до процедур, встановлених адміністративно-процесуальними нормами; рівність всіх осіб, що беруть участь в адміністративній справі, перед законом і органом, що дозволяє справу; гласність адміністративного розгляду; крім того, справа повинна бути розглянута повно, всебічно і об'єктивно.

Т. П. Мінка виділяє такі принципи, як відповідальність адміністративного органу (посадової особи) і осіб, які беруть участь у справі, за обґрунтованість і законність здійснюваних в процесі дій і прийнятих рішень, розгляд адміністративної справи державною мовою, а також незалежність адміністративного органу у вирішенні справи [100, с. 29-30].

О. І. Корчинський виділяє такі принципи, як законність, об'єктивність, рівність сторін, забезпечення охорони прав суб'єктів адміністративного процесу, гласність, здійснення виробництва на національній мові, оперативність і ефективність процесу, самостійність прийняття рішення, відповідальність посадових осіб за порушення режиму процесу, активність правозастосовних органів, принцип поєднання інтересів особи, суспільства та держави [101, с. 154-155].

О. В. Кузьменко пропонує принципи законності, зацікавленості мас, швидкості процесу, охорони інтересів особи і держави, гласності, матеріальної істини, рівності сторін, національної мови, самостійності в прийнятті рішення, відповідальності компетентних органів і осіб за неналежні ведення процесу та прийняте рішення.

М. В. Ковалів і І. Б. Стахура виділяв принципи адміністративної відповідальності, загально юрисдикційні, адміністративно-процесуальні в провадженні у справах про адміністративні правопорушення [102, с. 177].

В першу групу пропонувалося включати наступні принципи: законності; відповідальності за провину; індивідуалізації відповідальності; гуманізму відповідальності; доцільності відповідальності; невідворотності відповідальності; гласності відповідальності.

Другу групу становили принципи: законності; елементарної змагальності; публічності; гласності; усності, всебічності та безпосередності; національної мови; недоторканості особи; забезпечення винної особи права на захист; презумпція невинності; об'єктивної (матеріальної) істини у справі; участі громадськості.

Третю групу адміністративно-процесуальних принципів в провадженні у справах про адміністративні правопорушення, на думку М. В. Коваліва і І. Б. Стахури складають принципи: ведення провадження тільки у справах про адміністративні порушення; ведення провадження тільки правомочними на те органами і посадовими особами; інстанційного та судового контролю за діяльністю по накладенню адміністративних стягнень; швидкості та ефективності адміністративно-юрисдикційного виробництва.

В. Б. Авер'янов, визначаючи систему принципів адміністративного процесу, виходить зі структури адміністративного процесу, що включає дві складові частини: адміністративні провадження та адміністративне судочинство, що дозволяє говорити про дві підсистеми принципів адміністративного процесу: принципи адміністративних проваджень та принципах адміністративного судочинства. На його думку, можна вести мову

про три групах принципів адміністративних проваджень, які входять в адміністративний процес і закріплених в адміністративно-процесуальному законодавстві: загальних, що випливають із загальних принципів права, які виявляють свою сутність в адміністративному процесі в цілому; обумовлених видовий специфікою адміністративних проваджень, що відображають особливості нормотворчих, правоохоронних проваджень і проваджень, які наділяють правом; окремо взятого адміністративного провадження (заохочувального, дисциплінарного, виконавчого).

На підставі викладеного принципи адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів можливо розділити на наступні групи: загально (властиві всім видам юрисдикційного процесу) та галузеві (характеризують адміністративний процес позасудового вирішення адміністративних спорів); друга група, в свою чергу, утворює галузеві організаційні (визначають інституційні основи адміністративно-процесуальної форми позасудового вирішення адміністративного спору) та галузеві функціональні (визначають основи регламентації діяльності суб'єктів позасудового вирішення адміністративного спору). Загально правовими принципами адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів є: законність, справедливість, публічність, компетенція, рівність осіб перед законом, відповідальність державного органу та осіб, які беруть участь у справі [103].

Принцип законності розуміється як принцип державно-правового життя, що закріплює її в якості основоположної основи правового життя суспільства, як метод державного управління суспільством, що передбачає реалізацію відповідних функцій правовими засобами та в правових формах, як засіб забезпечення правового режиму суспільства при реальному верховенство права, встановленні правових відносин між державною владою і особою.

Будучи одним з загально-правових, принцип законності у вирішенні адміністративних спорів має свій специфічний зміст, свою особливу систему гарантій, що дає підставу розглядати його як самостійний принцип правового

регулювання адміністративних правовідносин, суть якого полягає у вимозі неухильного виконання усіма органами та посадовими особами діючих законів та інших нормативно-правових актів.

Принцип справедливості. Цей принцип виражається в пропорційності обмеження прав і свобод учасників адміністративних правовідносин, пов'язаного із застосуванням справедливого покарання та інших заходів адміністративно-правового примусу, які вимагають належного застосування в точній відповідності з обставинами спору. У цілому справедливість виражається у вимозі принципу рівності конфліктуючих сторін. З цього логічно випливає вимога належного позасудового порядку, що забезпечує реалізацію зазначених положень, що неодноразово підкреслювалося в ряді постанов Конституційного Суду України. Принцип справедливості визначає зміст позасудового адміністративного провадження, здійснюваного органами виконавчої влади та місцевого самоврядування і їх посадовими особами.

Принцип публічності. Конституції України зобов'язує державу захищати права і свободи людини та громадянина, впливає на формування важливого принципу адміністративного процесу – принципу публічності. Сутність цього принципу проявляється в тому, що вирішення адміністративного спору походить від імені держави в межах провадження уповноваженими особами.

Принцип компетенції впливає зі змісту КУпАП. Принцип компетенції визначає повноваження щодо порушення та розгляду справи про адміністративне правопорушення певною особою. Він виключає можливість вчинення зазначених дій особою, що не володіє відповідними повноваженнями. Даний принцип визначає характер процесуальної діяльності на всіх стадіях. Одні особи мають повноваження щодо порушення справи, інші – щодо розгляду, треті наділені правами першого та другого суб'єктів.

Принцип рівності осіб перед законом, які беруть участь у адміністративному процесі, базується на положеннях Конституції. Даний принцип сформульований у Конституції за допомогою формули всі рівні перед законом і судом. Згідно Конституції держава гарантує рівність прав і свобод

людини та громадянина незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, інших обставин. Забороняються обмеження прав громадян за ознаками соціальної, расової, національної, мовної чи релігійної приналежності.

Принцип рівності всіх перед законом і судом у межах адміністративно-процесуальної діяльності виражається в рівності суб'єктів, які беруть участь в адміністративній справі, перед законом і юрисдикційних органах.

Принцип відповідальності державного органу та осіб, які беруть участь у справі. Зміст даного принципу полягає в тому, що особа, яка бере участь у справі, зобов'язана приймати відповідальність в повній мірі у межах справи, яка розгорлається, а саме – виявляти матеріали в об'єктивній формі, достовірні дані, обґрунтовувати свої доводи, обґрунтовувати необхідність вчинення дій або прийняття рішень. Також державний орган або його посадова особа і особи, що приймають участь у справі, несуть юридичну відповідальність за вчинення дій і прийняття рішень в ході вирішення адміністративного спору.

Галузеві організаційні принципи, на нашу думку, містять наступні принципи: поєднання засад єдиноначальності та колегіальності при розгляді адміністративних справ, незалежності адміністративно-юрисдикційного органу та підпорядкування його тільки закону.

Принцип оптимального поєднання одноосібного розгляду і колегіальності при вирішенні адміністративних справ. Відповідно до адміністративного законодавства, адміністративні справи можуть розглядатися одноосібно або колегіально. Говорити про більшу чи меншу ефективність того чи іншого способу вельми непросто. Одноособовий розгляд, володіючи перевагами оперативності та процесуальної економії, має деякі недоліки. По-перше, корупційна складова, тобто у особи, яка застосовує право з'являються певні можливості для посадових зловживань, по-друге, знижується відсоток прийняття єдино правильного відповідного закону рішення. Колегіальний спосіб, в більшій мірі виключає вищезгадані недоліки, також при здійсненні

юрисдикційної діяльності не позбавлений деяких недоліків, до числа яких можна віднести ускладнення процесу. Більш того, в практичній діяльності в форму колегіальності входять елементи одноосібного розгляду: суперечка фактично розглядається не колегіально, а головою колегії (комісії), а її члени позначають лише формальну присутність.

Принцип незалежності органу адміністративної юрисдикції та підпорядкування тільки закону. Для адміністративної юстиції потрібні колегіальність і незалежність. Розгляд справ про адміністративні правопорушення є формою реалізації правосуддя оскільки основною ознакою правосуддя є встановлення вини правопорушника та прийняття відносно винного міри покарання. Цим зайняті суди, органи виконавчої влади, наділені КУпАП юрисдикційними повноваженнями. У цьому сенсі перші та другі зайняті здійсненням правосуддя.

До галузевих функціональних засад адміністративного процесу відносяться принципи: процесуальна рівноправність сторін, презумпція невинності, принцип державної мови, прозорість розгляду адміністративної справи, принцип процесуальної істини, оперативність, безпосередність розгляду справи, процесуальна економія, процесуальне керівництво органу адміністративної юрисдикції.

Принцип процесуальної рівноправності сторін. Процесуальна рівноправність учасників адміністративного вирішення спору закріплено в Конституції України та в КУпАП, де в узагальненому вигляді представлені положення, відповідно до яких учасники адміністративного процесу користуються рівними правами. Процесуальне рівноправність сторін є передумовою і умовою змагальності процесу.

Принцип презумпції невинуватості. Принцип презумпції невинуватості, закріплений Конституцією України та КУпАП, використовується з урахуванням певних особливостей, які полягають в тому, що особа підлягає адміністративній відповідальності тільки за ті адміністративні правопорушення, щодо яких встановлено вина. Положення КУпАП пронизані

ідеєю гуманності, законності та справедливості, наповнюють принцип презумпції невинності конкретними вимогами, обов'язковими для реалізації всіма, хто бере участь в адміністративно-юрисдикційної процесі.

Варто зазначити, що принцип презумпції невинуватості особи, яка підлягає адміністративно-правовому примусу, зобов'язує доводити та визнавати його вину не тільки судді, а й органам, посадовим особам, які вирішують спір.

Принцип державної мови в адміністративному процесі означає, що вирішення спору ведеться державною мовою, під яким розуміється мова офіційних документів держави, мова офіційних процедур, що здійснюються від імені держави, мову офіційного спілкування. Державна мова є мовою, яку повинні використовувати всі суб'єкти права в галузі оформлення державної правової волі та державного правового регулювання. Відносно позасудового вирішення адміністративного спору розглянутий принцип несе теж навантаження, а саме ведення провадження, процесуальне спілкування сторін реалізовується державною мовою.

Принцип прозорості. Згідно з КУпАП вирішення спору має здійснюватися відкрито. Це положення гарантує, в першу чергу, дотримання інтересів адміністративного процесу, особливо із залученням інститутів громадянського суспільства, наприклад, інституту «Відкритий уряд». Хотілося б відзначити, що система «Відкритий уряд» повинна бути найкращим прикладом для діяльності всіх органів державної влади не тільки на державному рівні, а й на місцевому рівні та на рівня місцевого самоврядування.

Ця система повинна бути єдиною, з'єднуватися з подібними системами у всій країні, ґрунтуватися, перш за все, на професійній і компетентній основі, бути прозорою та відкритою для всього суспільства незалежно від поглядів, переконань і соціального статусу фахівців бажаючих брати участь в цьому проекті. При вирішенні адміністративного спору уповноваженою особою цей принцип повинен бути дотриманий не в меншій мірі, ніж при інших формах юрисдикційної діяльності. Реалізація даного принципу в подібних ситуаціях

забезпечується його конституційністю та виражається безпосередньо в адміністративному правозастосуванні. Вимога прозорості обумовлено пріоритетом інтересів особи та громадянського суспільства над державою

Принцип процесуальної істини. У КУпАП та іншому нормативному документі, який стосується до позасудового вирішення адміністративного спору, немає ні слова про встановлення істини. Варто зазначити, що формування цього принципу здійснювалося переважно в сферах кримінального та цивільного процесів. Отже, наукове пізнання істини базується на наукових працях в даних галузях. Однак в колах вчених триває дискусія про можливість встановлення істини при позасудовому порядку вирішення спорів.

Принцип оперативності пов'язаний з термінами в сфері адміністративної юрисдикції, які необхідно дотримуватися. Наприклад, вельми важливим є встановлення строків давності притягнення до адміністративної відповідальності, які визначені КУпАП.

Принцип безпосередності є керівною основою при вивченні доказів і з'ясуванні обставин, важливих для врегулювання конфлікту, тому що встановлює форми та засоби оцінки державним органом, органом місцевого самоврядування або їх посадовими особами доказового матеріалу. Стаття 245 КУпАП, визначаючи завдання провадження у справах про адміністративні правопорушення, зокрема повного, всебічного, своєчасного і об'єктивного встановлення обставин кожної справи, фактично формулює принцип процесуальної економії. Суть названого принципу міститься у вимозі досягнення результату з найменшою витратою праці, виразом чого є швидкість.

Однак необхідно пам'ятати про всебічне та повне дослідження всіх обставин у справі для справедливого вирішення спору. У доктрині процесуального права виділяється три елементи принципу процесуальної економії: заощадження часу або швидкість; полегшення праці або простота; зменшення витрат або дешевизна. Під даним принципом розуміється найбільш ефективна продуктивність при використанні найменшого обсягу ресурсів.

Принцип процесуального керівництва органу адміністративної

юрисдикції. Зміст принципу представляється так, що органу або посадовій особі, уповноваженим вирішувати адміністративний спір, повинна належати керівна роль при вирішенні адміністративного спору між суб'єктами спору. У формальному сенсі це означає, що керівництво належить органу юрисдикції, він здійснює контроль за належним розвитком процесу вирішення спору відповідно до закону. Фактично це проявляється у вживанні заходів зі збору доказів для встановлення істини в процесі вирішення адміністративного спору, для винесення законного рішення.

Для того, щоб зрозуміти сутність та значення адміністративних судів, необхідно також з'ясувати принципи їх функціонування. Кожен принцип правосуддя виконує свою визначену роль в організації і діяльності адміністративних судів [104, с. 36]. Ю. О. Тихомиров до основних принципів адміністративного судочинства відносить:

- повноту оцінки нормативно-правового акта з точки зору закону;
- рівність громадянина та органу адміністративної влади перед законом;
- відповідність дій органу управління (посадової особи) законно встановленій меті;
- пропорційність, тобто баланс у дискреційній владі між ефектом рішення, свободами й інтересами громадян та метою, якій воно присвячено;
- об'єктивність і безсторонність;
- захист легітимної довіри наділеного правами органу, посадової особи [105, с.14].

Ю. М. Старілов зазначає, при розгляді адміністративної справи повинні дотримуватися всі принципи адміністративного процесу: гласність, усність, законність, змагальність, безпосередність тощо [106, с. 60].

Переходячи до розгляду принципів адміністративного судочинства, варто сказати, що вони будучи основоположними засадами, ідеями, в яких відображені якісні особливості, певні специфічні властивості, що закріплені в нормах права і які відображають структуру адміністративного судочинства, стан та перспективи його розвитку, спрямовані на захист прав, свобод і

інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Також принципи адміністративного судочинства закріплено, окрім КАС України, у Конституції України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Згідно зі ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;
- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 КАС України основними засадами (принципами) адміністративного судочинства є:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі;
- 5) обов'язковість судового рішення;
- 6) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 7) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, визначених законом;
- 8) розумність строків розгляду справи судом;
- 9) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 10) відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на

користь яких ухвалене судове рішення [4].

Також необхідно зазначити, що в принципах адміністративного судочинства відображені його основні риси та визначено структуру, засади побудови, логіка розміщення положень, що повною мірою дозволяє зрозуміти його суть та значення, сприяє правильному застосуванню норм адміністративного судочинства. Принципи адміністративного судочинства слід розглядати у тісному взаємозв'язку між собою, які у структурованому вигляді становлять єдину систему, взаємодоповнюють один одного та розкриваються через зміст іншого.

Як слушно наголошує С. Бондарчук, принципи сприяють правильному пізнанню та застосуванню адміністративно-процесуальних норм, є основою для законодавчої практики, підготовки, розробки і прийняття відповідних їм за змістом правових норм та подальшого їх удосконалення, характеризують суть та значення права як регулятора суспільних відносин у галузі здійснення правосуддя в адміністративних справах, його соціальну цінність. До характерних властивостей принципів адміністративного судочинства відносять: а) ідейну спрямованість – в основі принципів закладена певна ідея, яка є передумовою їх виникнення і обумовлюється соціально-правовими чинниками суспільного життя; б) формальну визначеність – принципи знаходять свій прояв у нормі права через їх текстуальне нормативне закріплення в КАСУ у вигляді окремої статті; в) демократичність – принципи адміністративного процесу є елементом людської культури, цінностями ідеологічного порядку, таких як правова держава, громадянське суспільство, рівність, незалежність і свобода; г) дієвість – принципи адміністративного судочинства враховуватися на всіх стадіях адміністративного процесу, у всіх видах проваджень в адміністративних справах; д) автономність – зміст одного принципу не повинен дублювати змісту інших принципів адміністративного процесу; е) системність – принципи складають певну сукупність, що перебуває у відношеннях і зв'язках між собою, та формують відповідну цілісність та єдність [107, с. 15].

Принципи адміністративного судочинства можна класифікувати за

такими критеріями:

- 1) за сферою поширення – загальноправові, галузеві, міжгалузеві;
- 2) за способом нормативного закріплення – принципи, закріплені у Конституції України або у законодавчих нормативно-правових актах і принципи, які реалізуються в судовій практиці і виводяться із положень законодавства про адміністративне судочинство;
- 3) за об’єктом впливу – принципи, які визначають процесуально-правову діяльність адміністративного суду і принципи, які визначають процесуальну діяльність осіб, які беруть участь у справі (сторін, третіх осіб, представників сторін і третіх осіб);
- 4) за предметом правового регулювання:
 - а) принципи організації правосуддя (судоустрою і судочинства), а також функціональні (принципи процесуальної діяльності – судочинства);
 - б) принципи, які визначають зміст процесуальної діяльності (офіційне з’ясування всіх обставин справи, диспозитивність, змагальність тощо);
 - в) принципи, які визначають процесуальну форму виконання процесуальних дій (гласність, відкритість).

Запропонована класифікація дозволяє уникнути протиріч у термінології і дозволяє належним чином сприймати особливості оновленого адміністративно-процесуального законодавства [108, с. 407].

Отже законодавець, закріпив десять принципів адміністративного судочинства у ст. 2 КАС України.

Верховенство права закріплено у статті 8 Конституції України як загальноправовий принцип. За змістом це найбільш багатогранний принцип. Він визначає спрямованість судочинства на досягнення справедливості. Справедливим має бути як судовий процес, так і результат судочинства. Принцип верховенства права має особливе значення в адміністративному судочинстві, оскільки предметом розгляду в адміністративних судах часто є правові акти, прийняті органами влади стосовно громадян.

Принцип верховенства права є сукупністю засад, положень, ідей – вимог,

що ґрунтуються на природних правах особи та її автономії відносно держави. Втілення цих вимог повинно знаходити вияв у діяльності всіх гілок влади. Найбільш різнобічне тлумачення цього принципу дається у рішеннях Європейського суду з прав людини, який діє на основі європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. У преамбулі цієї Конвенції верховенство права визнається як принцип, що об'єднує країни-учасниці Ради Європи.

Відзначаючи позитивний момент у тому, що принцип верховенства враховує практику Європейського суду з права людини, професор О.В. Петришин піднімає питання способу практичного застосування цього принципу судами. Відповідно, постає нова проблема, яка пов'язана з професіоналізмом і незалежністю суддів [109].

Визначення змісту принципу верховенства права подається у ч. 1. ст. 6 КАС України, де вказано: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави». В ч. 2 цієї ж статті зазначено, що суд повинен застосовувати принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського Суду з прав людини [4].

Принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом спрямований на вирівнювання становища приватної особи у відносинах із публічною адміністрацією, адже при чіткому визначенні прав і обов'язків приватної особи та адміністративного органу в адміністративній процедурі обидва суб'єкти «зв'язані» законом. Принцип рівності перед законом означає також рівність різних приватних осіб перед законом, оскільки однакові адміністративні справи повинні вирішуватись однаково [110, с. 17].

Гласність та відкритість адміністративного судочинства полягає у можливості учасників процесу ознайомитись із процесом та результатами розгляду справи, із змістом рішення суду, що набрало законної сили.

Стаття 11 КАС України передбачає, ніхто не може бути позбавлений

права на інформацію про дату, час і місце розгляду своєї справи або обмежений у праві отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи. Будь-яка особа, яка не є учасником справи, має право на доступ до судових рішень у порядку, встановленому законом [4].

Особливо важливим принципом є принцип, що визначає змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі; Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості (ст. 9) [4].

Принцип диспозитивності передбачає, що кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених Кодексом адміністративного судочинства України.

Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі реалізується судом. Адже згідно ч. 4 ст. 11 КАС України на суд покладено обов'язок вжити передбачені законом заходи, необхідні для всебічного і повного з'ясування обставин у справі, зокрема щодо виявлення і витребування доказів з власної ініціативи [4].

Найважливіші ознаки принципу офіційності в адміністративному судочинстві полягають у закріплених у законодавстві обов'язках адміністративного суду щодо активної підтримки ходу провадження, дослідження обставин справи в можливо повному обсязі, для чого суддя повинен сприяти активній участі учасників провадженні у дослідженні фактичних обставин справи та їх проясненні.

Таким чином, реалізація принципу офіційності дослідження справи адміністративним судом надає йому можливість за допомогою власної активності переконатись у повній наявності у нього всіх необхідних фактів, які є важливими для ухвалення об'єктивного рішення у справі. Наприклад, щодо повної наявності усіх необхідних фактів німецька наука та судова практика у галузі адміністративної юстиції напрацювала поняття, яке на українську мову можна перекласти як «аж до можливої межі» [111].

Обов'язковість судового рішення передбачена ст. 14 КАС України, в якій вказано, що «судове рішення, яким закінчується розгляд справи в адміністративному суді, ухвалюється іменем України. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Обов'язковість судового рішення не позбавляє осіб, які не брали участі у справі, можливості звернутися до суду, якщо ухваленим судовим рішенням вирішено питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки» [4].

Чинним законодавством гарантується можливість апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду, крім випадків, встановлених Кодексом адміністративного судочинства, особами, які беруть участь у справі, а також особами, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки.

Дотримання вищезазначених принципів адміністративними судами сприяє захисту порушених прав громадян, забезпечення загального порядку, правопорядку та законності діяльності суб'єктів владних повноважень у встановленому законом порядку [112, с. 37-38].

В свою чергу, досліджуючи вітчизняне законодавство, І. В. Шруб пропонує доповнити ч. 1 ст. 7 пунктами 8-15 такого змісту: 8) організаційна незалежність адміністративних судів; 9) судове керівництво процесом; 10) забезпечення права на захист і доступність такого захисту; 11) повний та всебічний розгляд справи; 12) економічність адміністративного процесу; 13) доступність адміністративного судочинства; 14) юридична визначеність і відкритість судових рішень адміністративних судів; 15) незалежність, безсторонність і професіоналізм суддів адміністративних судів [113, с. 36]. Погоджуємося із думкою І. В. Шруб, вважаємо, що необхідною передумовою ефективного судочинства є закріплення запропонованого переліку у

законодавстві України.

В. Б. Авер'янов зазначає, що принцип верховенства права відповідно до Конституції України означає «підпорядкування усіх без винятку державних інститутів потребам реалізації та захисту прав людини, а також пріоритетність цих прав перед усіма іншими цінностями демократичної соціальної правової держави» [114, с. 7]. Наголошується, що не можна плутати цей принцип з принципом верховенства закону, який означає пріоритетність законів перед іншими формами нормативно-правового регулювання суспільних відносин [115, с. 126].

Іноді складовою принципу верховенства права в літературі називають верховенство Конституції над іншими нормативно-правовими актами [116, с. 26–31; 117, с. 32].

Слід зазначити, що принцип верховенства права тісно пов'язаний з принципом законності. Виходячи з принципу верховенства права, пишуть І. Б. Коліушко та Р. О. Куйбіда, адміністративний суд не повинен застосовувати положення правового акта, у тому числі закону, якщо його застосування суперечитиме конституційним принципам права чи порушуватиме права та свободи людини і громадянина. Адміністративний суд не повинен також допускати тлумачення закону, яке б несправедливо обмежувало ці права і свободи [118, с. 50].

Важливе значення має закріплення принципу рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом (ст. 8 КАС України). Він означає, що правосуддя здійснюється на засадах рівності всіх перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [4].

Принцип правової рівності закріплений у ст. 24 Конституції України. Також, принцип рівності громадян перед законом і судом, як фундаментальна засада судочинства закріплений у ст. 129 Конституції України [119] та у ст. 9 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [95].

Зміст принципу правової рівності проявляється насамперед у рівності прав і свобод; рівності юридичних властивостей, у рамках яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також рівності перед законом та судом. Правова рівність громадян є розвитком принципу справедливості та однією з характерних рис демократії. Принцип «абстрактної, формальної рівності суб'єктів, які виступають у ролі учасників певного кола відносин, фактично відмінних між собою, є основним принципом будь-якого права, що виражає його специфіку на відміну від усіх інших видів соціальних норм та типів соціальної регуляції» [120, с. 22].

Відповідно до Глави 4 КАС України учасниками судового розгляду визначені не лише фізичні, а й юридичні особи. Втілення цього принципу не допускає будь-яких обмежень прав учасників судового процесу залежно від форми власності, місця знаходження, підпорядкованості тощо.

Цей принцип тісно пов'язаний із принципом верховенства права, диспозитивності. Умовою реалізації принципу змагальності виступає процесуальна рівність сторін, оскільки змагатися у відстоюванні своїх суб'єктивних прав та інтересів сторони можуть лише в однакових правових умовах з використанням рівних процесуальних засобів. Заінтересована особа визначає, коли і як реалізувати право на захист. Саме на стадії звернення до суду починає діяти принцип змагальності сторін. Яскравою ілюстрацією принципу змагальності є встановлене правило доказування, відповідно до якого кожна особа, беручи участь у справі, повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Змагальність тісно пов'язана із принципом рівності сторін. Розгляд справи, прийняття судом законного й обґрунтованого рішення забезпечується великими можливостями сторін проявляти свою ініціативу й активність в процесі, наводити доводи в обґрунтування своєї позиції й відкидати докази та аргументи протилежної сторони. Суть даного принципу виражається у встановлених законом рівних можливостях сторін і гарантованих правах на захист своїх інтересів. Надаючи одній стороні конкретні процесуальні права, закон наділяє аналогічними

правами й іншу сторону. Таким чином, жодна зі сторін не має жодної переваги перед іншою [121, с. 129-130].

На думку В. С. Стефанюка, змагальністю визначається весь процес відбору (подання, витребування, залучення) фактичного матеріалу, необхідного для розв'язання адміністративним судом адміністративної справи, встановлюються форми, методи і способи дослідження цього матеріалу, процесуальна діяльність суб'єктів доказування, її послідовність і правові наслідки. «Утвердження своїх міркувань та оспорювання доводів, міркувань та заперечень протилежної сторони визначають зовнішню форму судового адміністративного процесу, надаючи йому змагального вигляду – боротьби сторін перед адміністративним судом» [122, с. 211–212]. Принцип змагальності виступає процесуальною гарантією всебічного, повного й об'єктивного встановлення дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін [122, с. 212].

В адміністративному судочинстві, на відміну від інших форм судочинства, важливе місце займає принцип активної ролі суду в процесі (офіційності дослідження та з'ясування обставин справи), адже «саме судді відповідають за відшукування істини, за справедливість судочинства, але справедливість не абстрактну, а точно виважену на вагах правосуддя, де права людини є мірою публічного інтересу» [123, с. 64]. Надання адміністративному суду активної ролі пояснюється публічним характером справ, які він розглядає.

Незважаючи на те, що принцип диспозитивності є загальним принципом судочинства, в адміністративному процесі відповідно до завдань та сфери регулювання суспільних відносин його змістовне наповнення дуже специфічне. У класичному вигляді принцип диспозитивності покладає на суд обов'язки вирішувати лише ті питання, з метою розв'язання яких позивач звернувся до суду. Інакше кажучи, суд обмежений предметом та підставою позову. На відміну від класичного принципу диспозитивності, в адміністративному судочинстві суд може, а в деяких випадках зобов'язаний вийти за межі вимог адміністративного позову. Реалізація таким чином судом принципу диспозитивності можлива, якщо спосіб захисту, запропонований позивачем,

недостатній для повного захисту його прав, свобод та інтересів (ч. 2 ст. 9 КАС України). Отже, адміністративний суд не зв'язаний підставою адміністративного позову. Якщо під час розгляду адміністративної справи судом будуть встановлені обставини, які доводять порушення суб'єктом владних повноважень прав позивача, за захистом яких він звернувся до суду, суд, застосувавши принцип диспозитивності, зобов'язаний надати такий захист незалежно від правильності обґрунтування позивачем своїх позовних вимог. Наприклад, фізична особа звернулася до суду з позовом про визнання незаконним рішення органу місцевого самоврядування, яким порушено її суб'єктивне право. За класичним принципом диспозитивності суд має перевірити це рішення лише в межах позовних вимог. Проте в адміністративному судочинстві суд зобов'язаний здійснити системний аналіз оскаржуваного рішення і може дійти висновку, що порушення прав позивача зумовлене не лише тим положенням рішення, на незаконності якого наполягає позивач, а й іншими частинами рішення суб'єкта владних повноважень. У цьому випадку для повноти захисту права, яке відстоює позивач, суд зобов'язаний вийти за межі позовних вимог, застосувавши саме принцип диспозитивності [124, с. 130-133].

Між тим, така змістовна наповненість принципу диспозитивності існує не в усіх моделях адміністративної юстиції. У деяких країнах, на відміну від української моделі адміністративного судочинства, адміністративні суди обмежені підставою вимог (фактичним і правовим обґрунтуванням). Тобто якщо аргументація протиправності дій адміністрації у позивача помилкова, це тягне за собою відмову в задоволенні позовних вимог, незважаючи на те, що дії відповідача насправді можуть бути визнані протиправними, але на інших підставах. У Франції встановлено винятки з цього правила у справах, які стосуються «мотивів публічного порядку». Насамперед ідеться про оскарження правових актів. Якщо адміністративний суд встановить, що оскаржений правовий акт виходить від некомпетентного органу влади, він його скасовує, навіть якщо позивач не заперечував компетентність органу влади [125, с. 439–

440].

Принцип диспозитивності означає можливість учасників процесу самостійно, на власний розсуд, розпоряджатися своїми вимогами (визнавати, відмовлятися, змінювати вимоги й укладати мирову угоду). Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, передбачених законом. Таким правом користуються і особи (за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності), в інтересах яких заявлені вимоги (ст. 9 КАС України).

Цей принцип розширює ідею, закладену в принципі змагальності сторін. Особа вправі не лише ініціювати судовий процес, брати в ньому участь, а й активно впливати на весь його хід. Але в адміністративному судочинстві таке право відрізняється певними особливостями, оскільки пов'язане з обов'язком суду захищати інтереси і громадянина, і держави. Суд повинен контролювати, щоб сторони, реалізуючи свої права, не завдали шкоди як власним, так і публічним інтересам.

Диспозитивність є функціональним принципом і полягає в можливості осіб, які беруть участь у справі, і в першу чергу сторін, розпоряджатися своїми матеріальними й процесуальними правами. Принцип диспозитивності визначає рух процесу у справі, перехід його з однієї стадії в іншу. Норми права, що розкривають дію цього принципу, спрямовані на регулювання порядку порушення справи, її розгляду та закінчення, включаючи виконання рішення суду залежно від волі сторін.

Особливим (галузевим) принципом, яким керується лише адміністративне судочинство, є принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі (принцип офіційності). Він полягає в активній ролі суду і за своїм змістом може проявлятися в адміністративному судочинстві як обмеження принципу класичної змагальності сторін та класичного підходу до диспозитивності. Іноді принцип офіційності розглядають як розшуковий або інквізиційний [126].

Наявність цього принципу в адміністративному судочинстві обумовлюється, знов-таки, специфікою публічно-правових відносин, яка

полягає у нерівних можливостях сторін адміністративного спору, та завданням адміністративного судочинства.

Для забезпечення виконання цих завдань суд повинен займати активну позицію, чого немає ні в цивільному, ні в господарському процесі. При розгляді адміністративних справ на суд через принцип офіційності покладено обов'язок ужити всіх передбачених законом заходів, необхідних для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Суд зобов'язаний запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази або навіть з власної ініціативи витребувати ті з них, яких, на думку суду, не вистачає.

Специфічною ознакою адміністративного судочинства є те, що тягар доказування в спорі покладається на відповідача – орган публічної влади (посадову особу). Саме орган влади, до якого громадянин подав позов, повинен надати суду всі матеріали, що свідчать про правомірність його рішення, дії чи бездіяльності (ст. 77 КАС України). Таким чином, виходячи із задекларованого КАС України принципу презумпції вини відповідача – суб'єкта владних повноважень, вимоги позивача вважаються правомірними, доки протилежна сторона не доведе інше. Отже, фактично можна говорити про презумпцію правомірності вимог громадянина у справах про порушення його прав і свобод.

Відповідно до наведеного, обов'язок доказування громадянином має обмежуватися лише підтвердженням, що його права порушені, або створені перепони для їх реалізації, або на нього неправомірно покладені ті чи інші обов'язки. Адміністративний суд, застосовуючи принцип офіційності, має вжити заходів для допомоги громадянину або з власної ініціативи витребувати від органу публічної влади додаткові матеріали й документи, призначити експертизу, викликати свідка, спеціаліста тощо.

Отже, через реалізацію принципу офіційності суд забезпечує встановлення рівноваги між громадянином та суб'єктом владних повноважень, зумовленої фактором нерівних можливостей сторін через наявність у держави важелів влади – насамперед примусу, як до фізичної, так і до юридичної особи.

Суб'єкт владних повноважень має всі можливості забезпечити своє рішення. І саме адміністративні суди відіграють роль арбітра для забезпечення рівності сторін.

Суть принципу офіційності або об'єктивного дослідження всіх обставин адміністративної справи з боку суду полягає в тому, що адміністративній суд може за власною ініціативою залучити до провадження, дослідити та встановити правдивість всіх важливих для прийняття ним рішення фактичних обставин справи.

Принцип офіційності (об'єктивного дослідження всіх обставин справи) спрямований на порядок дослідження та оцінки фактичних обставин справи, включаючи результати отриманих судом доказів у фактичному їх розумінні.

Виходячи з того, що предмет розгляду в адміністративних судах – позовні заяви на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових чи службових осіб, особливої актуальності для адміністративного судочинства набуває принцип швидкості розгляду адміністративних справ. Відповідно до 119 КАС України адміністративна справа повинна бути розглянута і вирішена в розумні строки (у найкоротший строк розгляду та вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах). Це зумовлено перш за все тим, що, якщо предметом оскарження буде незаконний правовий акт, то потрібно якомога швидше припинити його дію. «Специфіка адміністративних справ полягає в тому, що нерідко зволікання з їх розглядом та вирішенням може призвести до заподіяння значних збитків особі, територіальній громаді, державі, зокрема, у наслідок дії незаконного акта» [127, с. 55].

Скорочення строків розгляду справи, хоча й обумовлене необхідністю запобігти заподіянню шкоди людині, суспільству, юридичній особі або державі, в жодному разі не повинно позначитись на законності розгляду справи та обґрунтованості винесення судового рішення. Скорочення строків розгляду

справи не може тягнути за собою порушення процесуальних прав осіб, які беруть участь у справі.

На законодавчому рівні неможливо передбачити всі випадки, коли необхідне скорочення строків. Питання про скорочення строків розгляду справи має вирішуватись судом у кожному конкретному випадку, виходячи з наявних обставин справи.

Принцип гласності судового процесу і його повне фіксування за допомогою технічних засобів закріплено в п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України як один з основних принципів правосуддя.

Гласність судового процесу – це відкрите проведення судових засідань, за винятком випадків, передбачених законом, можливість громадян бути присутніми у судових засіданнях, робити записи в ході засідання, а з дозволу суду проводити кіно-, фото-, теле- та звукозапис із застосуванням стаціонарної апаратури, а також трансляцією судового засідання. Широке висвітлення судових процесів засобами масової інформації підвищує рівень юридичної грамотності населення, виховує повагу до суду та закону, сприяє формуванню правосвідомості. Таким чином, через принцип гласності втілюється в життя запобіжна та виховна функції адміністративного судочинства.

Принцип гласності передбачає, що ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації щодо результатів розгляду його судової справи, особа вправі отримати таку інформацію незалежно від того, відкритим чи закритим було судове засідання.

У ст. 10 КАС України закріплені більш демократичні положення. Зокрема, звертається увага, що рішення адміністративного суду у справі зачіпає інтереси багатьох осіб, не лише тих, хто брали участь у розгляді справи. Тому процес судового розгляду в адміністративних судах і його результати повинні бути доступні будь-якій зацікавленій особі.

Кожен має право знайомитися в установленому порядку з постановами будь-якої розглянутої у відкритому судовому засіданні справи, що набрали законної сили, що зазначено в ч. 2 вищезазначеної статті. Таким чином, не

лише особи, які безпосередньо брали участь в процесі розгляду справи та заінтересовані в його результатах, а й будь-які інші особи можуть отримати інформацію про діяльність адміністративного суду.

Перелік випадків, коли можливе оголошення закритого слухання справи або його частини, наведено в КАС України. Закриті слухання законодавець пов'язує з нерозголошенням державної чи іншої охоронюваної законом таємниці, захистом особистого та сімейного життя людини, інтересами малолітнього чи неповнолітнього, а також в інших випадках, передбачених законом. Цей перелік не є вичерпним.

Розгляд справ у закритому судовому засіданні проводиться з додержанням усіх правил адміністративного судочинства.

Таким чином, принцип гласності в адміністративному судочинстві має свої особливості, пов'язані з характером справ, які розглядатимуть адміністративні суди. Ці справи мають публічно-правовий характер, тобто їх вирішення буде безпосередньо стосуватися не лише сторін у справі, а й інших громадян, державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Принцип гласності не обмежується лише вільним доступом громадян у судові засідання. Він поширюється й реалізується також у процесі оголошення рішення у справі та його оприлюднення, особливо коли воно стосується правового акта [127, с. 136-138].

Конституція України виходить із того, що громадськість має право знати, що відбувається в залі судових засідань. Гласність провадження у справі дає громадянам можливість зрозуміти призначення своєї держави, її Конституції, побачити в судовій владі справжнього захисника їхніх прав і свобод. Відповідно до п. 7 ч. 3 ст. 129 Конституції України реалізація принципу гласності судочинства забезпечується за допомогою повного фіксування судового процесу технічними засобами [128, с. 36].

Крім того, принцип гласності судового розгляду тісно взаємопов'язаний із принципом усності, державної мови судочинства.

В ст. 13 КАС України передбачена можливість апеляційного та

касаційного оскарження рішень адміністративного суду. Зокрема зазначається, що особам, які беруть участь у справі, а також особам, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, забезпечується право на апеляційне та касаційне оскарження рішень адміністративного суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом.

Сутність принципу апеляційного та касаційного оскарження полягає в тому, що особа, яка брала участь у розгляді адміністративної справи, має право подати апеляційну чи касаційну скаргу на рішення суду першої інстанції, якщо вона з ним не згодна. Встановлення такої важливої засади судочинства має на меті забезпечення виправлення вищестоящим судом помилок і порушень вимог закону, допущених при провадженні у справі, гарантування прав та охоронюваних законом інтересів учасників судового процесу, утвердження законності і справедливості у судочинстві. Водночас право на оскарження судового рішення є засобом судового нагляду з боку апеляційної і касаційної інстанції за діяльністю нижчестоящих судів [129, с. 32].

Судові рішення в адміністративних справах згідно з п. 9 ч. 3 ст. 129 Конституції України є обов'язковими для виконання всіма державними органами, органами місцевого самоврядування, посадовими та службовими особами, громадянами, що є відображенням принципу обов'язковості судових рішень. Виконання рішення завершує судове провадження у справі, без нього буде втрачене значення тих процесуальних дій, що проводились до нього, воно є засобом захисту прав та інтересів громадян. Обов'язковість, точність і ефективність виконання судових рішень важливі для існування судової системи взагалі, а також створення й підтримання її іміджу зокрема.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (ст. 13), КАС України (ст. 14) закріпили, що судові рішення, якими закінчується розгляд справи у суді, ухвалюються іменем України. Вони, після набрання законної сили, є обов'язковими до виконання усіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території

України. Обов'язковість урахування (преюдиціальність) судових рішень для інших судів, органів прокуратури, слідства, дізнання визначається процесуальним законом. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, передбачену законом [129, с. 139-140].

Поряд з переліченими деякі автори називають й інші принципи судочинства. Так, В. С. Стефанюк виділяє принципи безпосередності судового розгляду, усності, законності управління, захисту довіри, співрозмірності. Ще один – принцип концентрації, «... згідно з яким необхідно намагатись вирішити спір за можливості упродовж одного усного розгляду. Тому суду слід ще до усного розгляду віддавати усі необхідні для цього розпорядження» [130, с. 7].

Підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що принципи адміністративного судочинства, що закріплені в КАС України, є нормами прямої дії. Вони можуть застосовуватися безпосередньо і не обов'язково у сукупності з більш конкретною нормою, адже такої може і не бути.

Діяльність адміністративного суду заснована і на загальних принципах судочинства, і на галузевих принципах, тобто тих, що властиві тільки адміністративному судочинству. До загальних принципів судочинства, що втілені і в КАС України, можна віднести принцип верховенства права, законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, загальності сторін; диспозитивності, гласності і відкритості, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, обов'язковості судових рішень.

Водночас на відміну від цивільного судочинства, принцип верховенства права має особливе значення в адміністративному судочинстві, а змістовне наповнення принципів змагальності та диспозитивності є дуже специфічним. Особливим (галузевим) принципом, властивим лише адміністративному судочинству є принцип офіційного з'ясування обставин у справі, або принцип офіційності. Такі відмінності в адміністративному судочинстві обумовлені предметом адміністративної юрисдикції (а це діяльність публічної адміністрації) та завданням адміністративного судочинства.

Принципи адміністративного судочинства мають нормативний характер. Це означає, що їх належить застосовувати, як і будь-яке положення КАС України. Практичне значення принципів полягає у тому, що їх втілення у судочинство надає йому якості правосуддя і навпаки – ігнорування веде до порушення права на судовий захист і, як правило, до неправосудності судових рішень. Принципи є ціннісним орієнтиром для надання тлумачення правилам адміністративного судочинства при їх застосуванні, а також усунення у них прогалин.

Отже, можна стверджувати, що принципи адміністративного судочинства виконують такі завдання: по-перше, забезпечують всебічність розгляду адміністративної справи у суді і прийняття об'єктивного і обґрунтованого рішення; по-друге, за допомогою принципів відбувається реалізація положень процесуального законодавства при вирішенні адміністративної справи; по-третє, застосування принципів адміністративного судочинства дозволяє заповнити прогалини у правовому регулюванні конкретних правовідносин.

Засади організації та функціонування адміністративного судочинства визначаються передбаченими Конституцією України та кодексом адміністративного судочинства України принципами. Водночас, не зважаючи на те, що законодавець закріпив низку основних демократичних принципів, вважаємо за необхідне доповнити цей перелік такими: законність, організаційна незалежність адміністративних судів; судове керівництво процесом; забезпечення права на захист і доступність такого захисту; повний та всебічний розгляд справи; економічність адміністративного процесу; доступність адміністративного судочинства; юридична визначеність і відкритість судових рішень адміністративних судів; незалежність, безсторонність і професіоналізм суддів адміністративних судів.

Викладене дозволяє сформулювати таку систему принципів адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів: загальноправові (законність, справедливість, публічність, компетенція, рівність осіб перед законом, відповідальність

державного органу та осіб, які беруть участь у справі); галузеві організаційні (поєднання почав одноосібно і колегіальності при розгляді адміністративних справ, незалежність адміністративно-юрисдикційного органу та підпорядкування тільки закону); галузеві функціональні (процесуальне рівноправність сторін, презумпція невинності, принцип державної мови, прозорість розгляду адміністративної справи, принцип процесуальної істини, оперативність, безпосередність розгляду справи, процесуальна економія, процесуальне керівництво органу адміністративної юрисдикції).

Закріплення в якості принципів правил (вимог) про розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, видається необґрунтованим. Доведено, що принцип розумності строків розгляду справи судом є складовим елементом права на справедливий суд. Порушення принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами передбачає застосування заходів процесуального примусу, що є невиправданим по відношенню до інших принципів, за порушення яких не передбачено застосування таких заходів. Принцип відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення, є складовою частиною принципу обов'язковості судових рішень.

Принципи – це засади, ідеї, вихідні положення, які не потребують уточнення, доповнення, роз'яснення в нормах КАС України. На основі принципів базується весь судовий процес, вони визначають його зміст і спрямованість. Принципи адміністративного судочинства є безумовними керівними началами відповідно, до яких відбувається здійснення судочинства, що не є характерним для принципів розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення [131].

Висновки до Розділу 1

Підсумовуючи проведений у першому розділі аналіз теоретико-методологічної основи дослідження теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму можемо зробити такі висновки.

1. Зазначено, що значна кількість редакційних змін і доповнень до виборчих законів України упродовж років її незалежності, свідчить про безперервне вдосконалення системи державних гарантій і захисту виборчих прав громадян нашої держави.

Найважливішою метою сучасних досліджень у сфері вивчення виборчого права є виявлення правових колізій і надання пропозицій щодо заповнення правових прогалів, з якими стикаються правозастосовувачі в умовах поставлених перед ними завдань забезпечення реалізації виборчого права громадянина і кандидата, зокрема шляхом вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Нині виявляється необхідність всебічного правового аналізу впливу концептуальних законодавчих нововведень на реалізацію виборчого права. Пріоритетним є теоретичне осмислення і вивчення практики реалізації виборчого права в умовах дії оновленої виборчої системи.

Одночасно з вищезначеними проблемами в системному дослідженні потребує тенденція значного збільшення державних органів, що забезпечують захист виборчих прав громадян. При цьому основним способом захисту виборчих прав громадян, поряд із зверненням до вищих комісії, залишається судовий захист.

2. Аналізуючи джерелознавче підґрунтя дослідження у сфері вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму проаналізовано окремі групи джерел, що становлять теоретико-методологічне підґрунтя дисертації. У цьому контексті, виокремлено такі групи

джерел: 1) праці зарубіжних вчених у галузі адміністративного права та процесу; 2) чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав, проекти законів України; 3) наукові праці з адміністративного права та процесу українських науковців, в яких досліджуються концептуальні та доктринальні питання становлення адміністративно-правової та адміністративно-процесуальної науки; 4) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених – класиків та сучасників з конституційного права, в яких розглядаються питання, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму; 5) джерела, в яких висвітлено питання міжнародно-правових гарантій забезпечення виборчих прав; 6) наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-прикладні аспекти розгляду спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) правові періодичні видання, Інтернет-видання, в яких висвітлюються окремі аспекти забезпечення виборчого права та вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 8) матеріали судової практики, правові позиції Конституційного суду України, Верховного суду, Вищого адміністративного суду.

3. Звернуто увагу на такі положення, що містяться у Виборчому Кодексі та мають вагоме значення для реалізації принципу загальності виборів, а саме:

– «Право голосу на виборах депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території Автономної Республіки Крим.

– Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради, сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади.

– Право голосу на виборах депутатів сільської, селищної, міської ради територіальної громади та сільського, селищного, міського голови мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідної територіальної громади.

– Право голосу на виборах депутатів районної ради мають виборці,

виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідного району.

– Право голосу на виборах депутатів обласної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території однієї з територіальних громад відповідної області.

– Право голосу на виборах депутатів районної у місті ради (у місті з районним поділом, де утворені районні у місті ради) мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території відповідного району в місті.

– Право голосу на додаткових виборах депутатів сільської, селищної ради мають виборці, виборча адреса яких віднесена до території територіальної громади, що приєдналася до іншої територіальної громади в порядку, визначеному Законом України «Про добровільне об'єднання територіальних громад».

– Належність громадянина до відповідної територіальної громади та проживання його на відповідній території визначаються його виборчою адресою (крім випадків, передбачених законом).

– Військовослужбовці строкової служби, громадяни України, які проживають за кордоном, а також особи, визнані судом недієздатними, та громадяни України, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, вважаються такими, що не належать до жодної територіальної громади, та не мають права голосу на місцевих виборах.

– Будь-які прями чи непрямі привілеї або обмеження виборчих прав громадян України за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, інвалідності та стану здоров'я, за мовними або іншими ознаками забороняються. Не допускаються обмеження щодо участі громадян України у виборчому процесі, крім обмежень, передбачених Конституцією України та цим Кодексом.

4. Неаби-яку важливість, в епоху становлення інформаційного суспільства відіграє положення Кодексу, що встановлює можливість

використання у виборчому процесі інноваційних технологій.

У контексті вказаного вище доречно зауважити те, що інформатизація є однією з головних тенденцій розвитку сучасного світу, тобто процес використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) відбувається практично у всіх сферах соціальної практики. Суспільство, що змінилося під впливом технічного прогресу в інформаційній сфері, отримало назву інформаційного. Цей феномен виступає предметом вивчення багатьох суспільних наук, зокрема, соціології, політології, економіки та юриспруденції. Вплив інформаційних технологій на законодавство та правозастосування вже сьогодні досить значний. Він характеризується і появою нових галузей права (інформаційне право), і впливом ІКТ на всі існуючі галузі права, в тому числі і конституційне та виборче право, а також і сферу адміністративного судочинства.

5. В рамках виборчого процесу систему інститутів безпосередньої демократії доцільно формувати з двох підсистем: імперативні і консультативні інститути безпосередньої демократії. Впровадження ІКТ в їх функціонування має певну специфіку, що передбачає дослідження особливостей обох підсистем.

Вплив сучасних інформаційних технологій на правову і політичну реальність доволі різнобічне і призводить до корегування змісту існуючих прав і свобод. Інтенсивність і глибина цих процесів буде наростати з часом, приводячи до появи нових способів реалізації політичних інтересів громадян. Тому необхідно виявити загальні закономірності розвитку процесів інформатизації в цих сферах, визначивши найбільш значущі можливості використання ІКТ. Вплив цифровізації як найбільш потужного і всеосяжного процесу на суспільство і державу вимагає виявлення та систематизації ризиків, пов'язаних з впровадженням відповідних інформаційних технологій у сферу участі громадян в управлінні справами держави. Використання інформаційних технологій трансформує інститути безпосередньої демократії, надаючи їм нових характеристик. Процеси інформатизації зачіпають фундаментальні політичні права і свободи людини і громадянина, що, в свою чергу, викликає

необхідність модернізації всього масиву законодавства, пов'язаного із здійсненням форм безпосереднього народовладдя.

6. У сучасній вітчизняній правовій доктрині інститути безпосередньої демократії диференціюються на основі закладених у них функцій. Форми безпосередньої демократії можуть бути розділені на дві категорії: ті, за допомогою яких населення приймає остаточне рішення (референдум, вибори, голосування з відкликання, зібрання жителів) або зумовлює його прийняття (в певних випадках голосування з питання місцевого значення), тобто імперативні інститути безпосередньої демократії; а також ті, які дозволяють органам і посадовим особам місцевого самоврядування виявити думку населення з того чи іншого питання суспільного життя, щоб врахувати таку думку при виробленні (доопрацюванні) своїх рішень, тобто консультативні інститути безпосередньої демократії.

7. Зроблено висновок про те, що у вітчизняній юриспруденції наразі немає комплексних досліджень, в яких було б розглянуто теоретичні і практичні вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті оновленого законодавства. Найважливішою метою сучасних досліджень у сфері вивчення виборчого права та вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму є виявлення правових колізій і пропозицій щодо заповнення правових прогалів, з якими зіштовхуються правозастосовувачі в умовах поставлених перед ними завдань забезпечення реалізації виборчого права кандидата. Нині виявляється необхідність всебічного правового аналізу впливу концептуальних законодавчих нововведень на вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

8. У сучасний період в умовах триваючих процесів демократичних перетворень в Україні важливе значення має гарантування виборчого права як основи прямої демократії. Визначальним фактором у цій сфері виступають розроблення і реалізація правових, організаційно-управлінських заходів із

вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, а також здійснення комплексу заходів, спрямованих на досягнення мінімізації спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

Вказана проблематика вирізняється специфічним змістом, адже потребує конкретизації сутність та зміст системних засад функціонування механізму вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму з урахуванням формулювання нової парадигми цілей і завдань діяльності, а також об'єктивних реалій переходу до інших засобів і стратегічного, і тактичного характеру реагування на порушення виборчих прав. При цьому, безумовно, необхідно враховувати результати минулого вітчизняного досвіду вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, а також позитивні тенденції, що мають місце і в законодавстві, і в практичній діяльності уповноважених суб'єктів у розглянутій сфері.

9. Виборчі спори – це конфліктні ситуації, що виникають у зв'язку з порушеннями виборчих прав громадян та їх об'єднань при проведенні виборчих кампаній щодо виборів діючих в державі представницьких і виконавчих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, які вирішуються в адміністративному або судовому порядку.

Вибори всіх рівнів в Україні набули характеру конкурентної боротьби між окремими кандидатами, соціальними групами, громадськими рухами, політичними партіями. У будь-якому громадському русі діють як мінімум дві сили (сторони) з протилежними економічними і суспільними інтересами. Все це робить проблематику вирішення спорів досить актуальною для всіх учасників виборчого процесу та його організаторів.

У міру формування упродовж років незалежності демократичних інститутів представницької і виконавчої державної влади виборчі комісії і судові органи країни накопичили багатющий досвід вирішення спірних, конфліктних ситуацій, що виникали під час проведення виборів депутатів

Верховної Ради України, кампаній з виборів Президента України, численних виборів місцевих глав виконавчої влади, представницьких органів останніх, а також органів місцевого самоврядування.

10. Проаналізовано концептуальні підходи, загальнонаукові і спеціально-юридичні методи та способи дослідження теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Зазначено, що методологія зазначеного дослідження має міждисциплінарний, комплексний характер, тому потребує використання методологічного інструментарію науки адміністративного права, адміністративного процесу, конституційного права, виборчого права, міжнародного права та ін.

Саме тому, фундаментальну методологічну основу дослідження становлять такі філософські (світоглядні) методи наукового пізнання: діалектичний, системний, комунікативний; загальнонаукові методи пізнання, такі як: формально-логічний, системно-структурний методи, метод функціонального аналізу і синтезу; спеціально-юридичні методи дослідження, такі як: порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-юридичний, юридико-статистичний.

Системний підхід, як найбільш розроблена методологія вивчення складних явищ і процесів, дозволяє здійснювати цілісний аналіз у процесі пізнання, практично реалізувати принцип, за яким соціальна система розглядається як живий організм, що перебуває в постійному розвитку.

Системний підхід важливий також тим, що він дозволяє поставити проблему, коли є безліч різних зв'язків і всередині неї, і поза, і виникає необхідність відшукати єдину інтегровану якість, фундамент.

11. Синергетика як самостійна міждисциплінарна сфера наукового знання має досить розвинений понятійний апарат і сформулювала базові закони, що відображають в абстрактній формі процеси виникнення структур і механізми еволюції складних відкритих систем. Вважаємо, що такою системою є система гарантування виборчого права, забезпечення виборчого процесу, підсистемою

якої є сфера вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму.

У контексті вказано вище питання вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму потребують дослідження і через призму становлення інформаційного суспільства, адже одна з головних тенденцій розвитку законодавства XXI століття полягає у збільшенні ролі ІКТ в механізмах реалізації права на участь в управлінні справами держави і в безпосередній формі, і через обраних представників.

12. Підкреслено, що нині адміністративне судочинство є «лакмусовим папірцем», який свідчить про високий рівень правової культури наших громадян, з однієї сторони, та про готовність держави належним чином гарантувати та забезпечувати захист прав, свобод та інтересів особи від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Більш, ніж десятирічна практика застосування Кодексу адміністративного судочинства України, діяльність системи спеціалізованих адміністративних судів доводить ефективність механізму судового захисту прав громадян у сфері публічно-правових відносин. Проведення судової реформи 2017 року зумовило оновлення процесуальних кодексів, в тому числі, КАС України. Зміни торкнулися багатьох інститутів адміністративного судочинства, в тому числі основоположних засадах, на яких ґрунтується судовий процес, тобто принципів здійснення адміністративного судочинства.

Зауважено, що розглядаючи питання засад адміністративного судочинства як основи законного вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму необхідно передусім зосередити увагу на основних принципах, на яких базується адміністративне судочинство. Необхідно вказати, що засади адміністративного судочинства є сукупністю адміністративно-правових норм, де закріплено єдину мету та завдання, принципи організації та діяльності, функції, основні суб'єкти, механізми та взаємозв'язки адміністративних судів, які лише у сукупності та взаємодії дають змогу забезпечити охорону та захист прав і законних інтересів

людини і громадянина у публічно-правовій сфері. Окрім того, принципами (засадами) судочинства називають основні, базові правила розгляду і вирішення судових спорів, які мають зовнішній вираз у нормах процесуальних кодексів. Принципами (засадами) судочинства (незалежно від галузевої належності) вважають передбачені законодавством основні, пов'язані з метою і завданням останнього ідеї, які відображають специфіку його стадій, інститутів, особливості процесуальної діяльності суду та всіх інших учасників процесу. Стосовно процесу це найбільш загальні правила поведінки визначеного характеру, закріплені в законі, звернені до всіх учасників процесу, які мають загальнообов'язковий характер та забезпечуються засобами державного примусу і мають правовий механізм реалізації.

13. Констатовано, що принципи адміністративного судочинства, що закріплені в КАС України, є нормами прямої дії. Вони можуть застосовуватися безпосередньо і не обов'язково у сукупності з більш конкретною нормою, адже такої може і не бути.

Діяльність адміністративного суду заснована і на загальних принципах судочинства, і на галузевих принципах, тобто тих, що властиві тільки адміністративному судочинству. До загальних принципів судочинства, що втілені і в КАС України, можна віднести принцип верховенства права, законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, загальності сторін; диспозитивності, гласності і відкритості, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження судових рішень, обов'язковості судових рішень.

14. Стверджується, що принципи адміністративного судочинства виконують такі завдання: по-перше, забезпечують всебічність розгляду адміністративної справи у суді і прийняття об'єктивного і обґрунтованого рішення; по-друге, за допомогою принципів відбувається реалізація положень процесуального законодавства при вирішенні адміністративної справи; по-третє, застосування принципів адміністративного судочинства дозволяє заповнити прогалини у правовому регулюванні конкретних правовідносин.

Засади організації та функціонування адміністративного судочинства визначаються передбаченими Конституцією України та кодексом адміністративного судочинства України принципами. Водночас, не зважаючи на те, що законодавець закріпив низку основних демократичних принципів, вважаємо за необхідне доповнити цей перелік такими: законність, організаційна незалежність адміністративних судів; судове керівництво процесом; забезпечення права на захист і доступність такого захисту; повний та всебічний розгляд справи; економічність адміністративного процесу; доступність адміністративного судочинства; юридична визначеність і відкритість судових рішень адміністративних судів; незалежність, безсторонність і професіоналізм суддів адміністративних судів.

15. Сформульовано таку систему принципів адміністративно-процесуального інституту позасудового вирішення адміністративних спорів: загальноправові (законність, справедливість, публічність, компетенція, рівність осіб перед законом, відповідальність державного органу та осіб, які беруть участь у справі); галузеві організаційні (поєднання почав одноосібно і колегіальності при розгляді адміністративних справ, незалежність адміністративно-юрисдикційного органу та підпорядкування тільки закону); галузеві функціональні (процесуальне рівноправність сторін, презумпція невинності, принцип державної мови, прозорість розгляду адміністративної справи, принцип процесуальної істини, оперативність, безпосередність розгляду справи, процесуальна економія, процесуальне керівництво органу адміністративної юрисдикції).

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮСТИЦІЇ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

2.1 Генеза та динаміка процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму

Для вихідних причин конфлікту в сфері легітимації публічної влади характерна повторюваність, що відображає циклічність політичної історії. На різних етапах розвитку цивілізації люди вирішують, по суті, одні й ті ж проблеми, рухаються по одному і тому ж колу регулювання відносин між державою, суспільством і людиною [132]. Соціальні проблеми невичерпні, вони відтворюються самі по собі, породжуючи конфліктні зони в сфері формування і реалізації виконавчої влади, модифікуються, пристосовуючись до застосовуваних методів впливу.

Протиріччя, що виникають між громадянами і органами управління, служать «живильним середовищем» для виникнення і розгортання конфлікту. Вони конструюють таку поведінку сторін, яке дозволяє їм робити спільні кроки, спрямовані на досягнення спільної мети – зняття виниклої напруженості. Вирішення конфлікту має своїм завданням усунути протиріччя в принципі або вичерпати суперечку, а кошти, які використовуються для подолання і вирішення конфлікту, мають спільну мету – перевести конфлікт в категорію керованих.

Механізм протидії юридичним конфліктам у сфері легітимації виконавчої влади можна визначити як такий, що формує з відома і схвалення держави систему інституційно-функціональних засобів, що використовуються з метою недопущення можливих і припинення тих конфліктів, що виникають.

Поняття «засоби» охоплює всі ті правові явища, за допомогою яких можна вирішити соціально значущі завдання. При цьому головне – які

соціальні завдання ці правові засоби можуть вирішувати, де і в якому порядку їх можна використовувати в практичній правовій діяльності для досягнення соціально значущих результатів [133]. Ця категорія пов'язує ідеальну (мета) з реальним (результат), об'єднуючи різноманітні юридичні феномени в систему, в якій вони набувають особливих властивостей – властивостей явищ, що діють, як вказував О. В. Малько, в зв'язці «мета – засіб – результат» [134].

Г.Ф. Шершеневич висловив припущення про те, що юридичні засоби забезпечення інтересів припускають наявність волі, здатної засвоїти загрозу і утриматися від порушення [135]. С. С. Алексєєв вказував на те, що юридичними засобами є інституційні встановлення і форми, використання яких приводить в дію силу права і завдяки цьому може сприяти настанню реального, фактичного результату, дає потрібний ефект в соціальному житті [136].

На наш погляд, в якості юридичних засобів виступають норми і принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заходи заохочення і покарання, акти реалізації прав і обов'язків тощо. Їх набір надає відповідну специфіку механізму правового впливу, орієнтуючи його на рішення конкретних соціальних завдань.

Класифікація юридичних засобів, що реалізуються в процесі протидії конфлікту, в тому числі виникає в сфері легітимації виконавчої влади, може здійснюватися за різними критеріями.

За юридичними формами протидії конфлікту як сукупності діяльнісних операцій, що здійснюються на основі правових норм компетентними органами і посадовими особами, можна виділити правозастосовну діяльність і консенсус.

Юридичні засоби можуть бути згруповані з точки зору матеріальних і процесуальних норм, їх галузевого розподілу. Можна виділити правові засоби, орієнтовані на подолання або вирішення конфлікту, або пов'язані з недопущенням конфлікту або з правовою трансформацією політичного конфлікту, який вже виник у правовий спір, який може бути подоланий або вирішений в силу наявності належного правопорядку, необхідних юридичних

норм, процедур, інститутів гарантій тощо.

З огляду на «багатоликість» публічно-правових конфліктів, ті чи інші юридичні засоби можуть використовуватися в різних поєднаннях. Важливо виділити основне, що може характеризувати правові засоби з точки зору догми права, що розуміється як основні положення про позитивне право і його дії, і юридичного механізму реалізації правових встановлень.

Найбільш значущими правовими інструментами є ті, що містяться в правовій нормі дозволу і заборони, що становлять нормативну структуру і оформленість волі в юридизованих відносинах конфліктуючих сторін. На думку В. С. Нерсисянца, «учасники громадських відносин вільні в міру їх рівності і рівні в міру їх свободи. Неправова свобода, свобода без загальної правової норми, єдиного масштабу і рівної міри, словом, так звана свобода без рівності – це ідеологія елітарних привілеїв, а так звана рівність без свободи – ідеологія рабів і пригноблених мас ... Або свобода (у правовій формі), або свавілля (в тих чи інших проявах). Третього тут не дано: неправо (і несвобода) – завжди свавілля [137].

Саме дозволу і заборони є «будівельним матеріалом» системи виконавчої влади, компетенції та предмет відання виконавчо-розпорядчих органів, прав і обов'язків посадових осіб, порядку реалізації ними своїх повноважень. Саме порушення дозволів і заборон, що діють у сфері державного управління та його інститутів, лежить в основі їх делегітимації, виникнення правового спору і необхідності його розв'язання.

Як дозволи на рівні диспозиції правової норми виступають, перш за все, суб'єктивні права і законні інтереси осіб, що беруть участь у правовідносинах. Водночас, законний інтерес і суб'єктивне право – різні правові дозволи. Суб'єктивне право – це такий дозвіл, який зводиться в правову можливість, забезпечену юридичною необхідністю. Юридична необхідність цього права обумовлена тим, що єдиним джерелом влади в країні є її народ [138].

Законний інтерес можна вважати можливістю, але соціальною, фактичною. Це лише дозволяння дій. Наприклад, індивідуальні або колективні

суб'єкти, які вважають, що рішеннями або діями (бездіяльністю) органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування, посадової особи порушуються їхні права, має право звернутися із заявою до суду або до вищестоящего органу.

Суб'єктивне право і законний інтерес несуть регулятивне навантаження, сприяючи розвитку суспільних відносин. При цьому суб'єктивне право бере участь і в механізмі прямого юридичного регулювання, і в загальному механізмі впливу. У першому випадку ця категорія визначає міру конкретної поведінки суб'єктів, а в другому може надати лише загальний стимулюючий та мотиваційний вплив.

Реалізація дозволів одним із суб'єктів конфліктної ситуації незалежно від того, виражені вони в формі суб'єктивного права або законного інтересу, припускає виникнення відповідних прав і обов'язків у контрсуб'єкта. Так, право громадян на звернення кореспондує з обов'язком суду, органу, посадовими особи розглянути цю заяву по суті.

Правове обмеження, як і правовий дозвіл, виступає зовнішнім стримуючим, лімітуючим фактором, що впливає на інтереси суб'єктів права. Це все є тими юридичними інструментами, за допомогою яких встановлюються межі, що відокремлюють правомірну поведінку від протиправної. За допомогою правових обмежень закріплюються параметри належної поведінки. Їх соціально-політичний сенс і цілі застосування можуть бути різними, але в кінцевому рахунку вони зводяться до впорядкованості суспільних відносин і до досягнення високої ефективності охоронної діяльності в процесі запобігання та припинення юридичних конфліктів.

Характер правових обмежень, їх природа і специфіка надають відповідну специфіку і самому праву як особливому соціальному регулятору. Незважаючи на галузеві особливості, всім правовим обмеженням притаманні загальні ознаки. Вони висловлюють юридичні (формально певні) способи досягнення цілей правового регулювання шляхом встановлення певних меж, що обмежують довільну свободу поведінки. Поєднуючись певним чином, правові

обмеження виступають основними частинами дії права, правового регулювання, правових режимів. Вони мають юридичну силу і гарантуються державою. З точки зору правового змісту, застосовувані способи, прийоми, дії виражаються в правообмеженнях особистого, майнового та організаційного характеру, в покладанні спеціальних обов'язків.

Правові обмеження в основному гасять «негативну» соціальну енергію, яка знаходиться в протиріччі з правовими стимулами, принципами і нормами. Обмеження оберігають соціально-політичні відносини, які виявляються (або можуть виявитися) під впливом стимулів протиправних. Отже, правообмежуючі чинники багато в чому сприяють стабілізації соціальних процесів.

Конституція України закріплює право громадян збиратися мирно [119]. Поряд з цим законодавство вводить низку правообмежень, спрямованих на те, щоб проведення цих публічно-політичних заходів не дестабілізували громадський порядок, діяльність легітимних органів державної влади, що забезпечує запобігання можливих правових конфліктів [139].

Найбільш загальні ознаки, що характеризують процес реалізації правових заборон, полягають в тому, що заборони:

- пов'язані з несприятливими умовами для здійснення суб'єктивних інтересів, адже спрямовані на їх стримування і одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони;
- повідомляють про зменшення обсягу можливостей свободи, а значить, прав особистості, що здійснюється за допомогою заходів, які зводять різноманітність у поведінці суб'єкта до певного стану;
- позначають собою негативну правову мотивацію;
- припускають зниження негативної активності;
- упорядковують і обмежують діяльність державного апарату з метою запобігання свавілля як окремих осіб або державних органів, які здійснюють владні повноваження, так і всієї державної влади.

Реалізація правових заборон у сфері протидії конфліктів може

здійснюється і в рамках правовідносин, і поза ними. В рамках правовідносин ми маємо справу з власне юридичним механізмом застосування правової заборони, сутність якої полягає у визначенні міри належного поведінки і передбачає невідворотність покарання в разі її порушення.

Реалізація заборон поза правовідносин передбачає, що суб'єкт діє не виходячи за встановлені відповідними заборонами межі. В основі такої поведінки знаходиться або внутрішня переконаність суб'єкта в необхідності дотримання загальноприйнятих норм поведінки, або його страх перед можливим покаранням.

Альтернативною формою правозастосування при вирішенні конфліктів є консенсус, який має на увазі становлення в суспільстві фундаментальної згоди за базисними цінностями. Консенсус – результат управління конфліктом, його локалізацією і вирішенням. Ще Аристотель у своїх працях доводив нонсенсний початок світопорядку: держава, право, справедливість – різні боки державного устрою, прагнення до якого закладено у всіх людей від природи [140].

У міру еволюції держави і суспільства отримали розвиток такі альтернативні методи вирішення спорів, як посередництво примирення і третейський суд. Альтернативні процедури засновані на засадах взаємної добровільності і довіри, тому в процесі вирішення спору встановлюється чи не порушуються партнерські, ділові відносини сторін. Найбільш розвиненою формою альтернативного вирішення юридичних колізій є третейський суд. На відміну від посередництва і примирення, третейське рішення обов'язкове для сторін.

Консенсуальні форми вирішення юридичних конфліктів в сучасній Україні мають поки що досить обмежене поширення і використовуються переважно в сфері корпоративного права. Поширенню альтернативних варіантів вирішення юридичних конфліктів у сфері суспільних відносин заважає, очевидно, саме публічний характер цих відносин. Державні структури традиційно займають домінуюче становище, оскільки прийняті ними рішення забезпечуються примусовою силою держави. Водночас попередження

юридичних конфліктів у сфері формування та реалізації виконавчої влади може здійснюватися і без участі правозастосовувача. Наприклад, в штатах керівних органів політичних партій, державних органів може знайтися місце для конфліктологічної служби, завдання якої – ведення переговорів з контрсуб'єктом, в ході яких може бути досягнутий компроміс і зняті проблеми, що стали джерелом виникнення конфліктної ситуації.

Необхідно зазначити, що роль спеціальних органів, покликаних згладжувати конфлікти, які можуть виникнути між державним органом і службовцям. До них відносяться апеляційні органи, які мають незалежний характер або створювані в рамках інших структур. У числі незалежних органів подібного роду - Рада із захисту «системи заслуг» в США, яка крім інших обов'язків повинна розглядати скарги державних службовців про порушення їх прав, накладення адміністративного стягнення [141].

До органів, створюваних в рамках інших структур, відносяться спеціальні ради в системі Комісії з питань державної служби Канади. Серед інстанцій, покликаних захищати інтереси державних службовців, можна також назвати органи адміністративної юстиції (у Франції і ФРН), а також суди загальної компетенції (наприклад, Апеляційний суд і Верховний суд Канади).

Звісно ж, що провідна роль в юридичному механізмі вирішення адміністративно-правових спорів належить досудовому оскарженню дій (рішень) органів державного управління, що порушують права і свободи людини і громадянина.

Провадження за скаргами спрямоване на вирішення таких завдань:

- своєчасне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної скарги, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеного рішення, виявлення причин і умов, що сприяли порушенням, виховання громадян, службовців державних і громадських організацій в дусі суворого дотримання законів, зміцнення законності;

- визначення кола рішень, виконання яких припиняється в зв'язку з оскарженням до розгляду питання вищестоящим органом або посадовою

особою, і рішень, виконання яких не припиняється в жодному випадку;

- закріплення принципу приведення у відповідність, який полягає в тому, що в разі задоволення вимог скаржника останній повністю відновлюється в колишньому положенні. Якщо таке відновлення неможливе, то повинна забезпечуватися найбільш рівноцінна матеріальна або моральна компенсація;

- створення єдиного організаційного центру з керівництва всією роботою з розгляду скарг і заяв та контроль за станом цієї роботи;

- встановлення простої процедури обов'язкового відшкодування державі громадянами, які допустили в своїх листах дезінформацію, спотворення дійсності, брехня, наклеп, всіх витрат, викликаних такими листами, включаючи витрати на поштові, реєстраційно-контрольні операції, їх розгляд, виконання, ведення переписки, а при проведенні перевірок за такими листами – також відшкодування збитку, викликаного відсутністю на своїх робочих місцях кожного з перевіряючих, оплату їх робочого часу і всіх витрат, пов'язаних з їх відрядженням;

- виконання обов'язків посадових осіб установ та організацій на вимогу громадянина, який бажає оскаржити їх дії, складати протокол із зазначенням суті спору, часу і місця складання протоколу, прізвища, імені та по батькові посадової особи або найменування установи.

Загальною теорією права і держави сформульовані окремі положення, спрямовані на вдосконалення процедури подання та розгляду скарги. Розглянемо окремі з них.

З метою впорядкування процедури подачі скарги необхідно:

- закріплювати в законодавстві право на подання групових скарг, що сприяє упорядкуванню юридичної регламентації права скарги;

- законодавчо встановлювати, що скарги можуть подаватися громадянином і особисто, і через інших осіб поштою;

- обмежувати можливість неодноразового звернення до вищих державних та інших органів.

Для вдосконалення провадження за скаргами необхідно:

– нормативно закріплювати положення, що перевірка скарг здійснюється з дотриманням таких правил:

а) перевіряються всі порушені в скарзі питання;

б) перевірка проводиться неупередженими особами, в ній не можуть брати участь зацікавлені в результаті справи службовці та посадові особи, чії дії оскаржуються;

в) перевірка проводиться компетентними особами, в разі необхідності – фахівцями у відповідних сферах;

г) в процесі перевірки, як правило, необхідно отримати письмове пояснення і скаржника, і від імені або представника організації, чия діяльність оскаржується;

д) особа, яка звертається зі скаргою, і його законні представники вправі ознайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання;

– посилювати права осіб, які подали скаргу, перетворюючи їх з «скаржників» в сторону, що має можливість в рамках закону активно впливати на процес перевірки власної скарги і прийняття за нею рішення;

– визначати правомочності громадян залежно від компетенції і повноважень органу, в який вони звертаються, його інстанційності;

– закріплювати обов'язки посадових осіб щодо витребуванню матеріалів для перевірки доказів, викладених у скарзі;

– забороняти органам (посадовим особам), чия діяльність оскаржується, доручати будь-які перевірочні дії за скаргою (й усні, й письмові).

Процедура подачі скарги повинна бути організована так, щоб максимально захистити права громадян. Для цього необхідно законодавчо закріплювати положення про безпеку особи скаржника та способах її забезпечення; про те, що ніхто не може бути підданий відповідальності за скарги; надавати громадянину, який подав скаргу, право на нерозголошення його імені і гарантії такого права; за пересилку скарг особі, проти якої спрямована вона, за порушення закону перший раз накладати дисциплінарне

стягнення, а при повторенні подібних дій – відстороняти від займаної посади; зобов'язувати державних службовців, винних у заподіянні матеріальних збитків громадянам, викликаного невиконанням прийнятого за скаргою рішення, відшкодувати громадянам фактично завдану шкоду, а за відсутності такого – накладати штраф; встановлювати адміністративну відповідальність осіб, які не вживають заходів за скаргами громадян; вводити в дію такі форми відповідей за скаргами громадян, які самі по собі могли б забезпечувати їх права [142].

В інтересах громадян доцільно законодавчо закріпити обов'язки органів, що розглядають скаргу, повідомляти в письмовій або усній формі про рішення, прийняті за скаргами, а в разі їх відхилення вказувати мотиви тільки в письмовому вигляді, з доказовим їм спростуванням; письмове рішення за скаргами громадян складати з вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин; формалізувати рішення (відповіді) за скаргами; встановлювати такий порядок, при якому письмове рішення за скаргою вручали б громадянинові у всіх випадках відмови в задоволенні його скарги або якщо той, хто звернувся наполягає на його отриманні. У законодавстві необхідно закріплювати правило про те, що провадження за скаргою вважається закінченим лише за виконанням прийнятого рішення, а також про те, що виконання має бути здійснене в певний строк [143].

Тим часом, адміністративно-правова дійсність і практика державного управління свідчать про певну недосконалість досліджуваної сфери.

У діяльності центральних апаратів органів виконавчої влади відсутня чітка і послідовна система, що забезпечує належний контроль у цій сфері діяльності на місцях. Контрольні функції відділів по роботі з листами та заявами громадян та організацій обмежені межами центрального апарату.

На місцях часто не дотримується встановлений порядок проходження звернень: вирішення звернень доручається тим особам, дії яких оскаржуються. У ряді органів спостерігаються факти порушення вимог закону в організації особистого прийому громадян, порушення правил обліку і реєстрації звернень.

Численні порушення законності в організації роботи зі зверненнями

громадян та юридичних осіб, несвоєчасне відновлення прав заявників нерідко змушують їх звертатися до судів і органів прокуратури.

У взаєминах особи і держави остання завжди є більш сильною стороною.

Натомість, щодо процесуальної форми вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, передусім, необхідно зауважити, що 2019 рік ознаменувався для України прийняттям довгоочікуваного Виборчого кодексу. Виборче законодавство, яке існувало у вигляді окремих законів характеризувалось значними недоліками, суперечностями та розбіжностями, що потребувало його удосконалення та систематизації. Тому в даний час, враховуючи кардинальні зміни у виборчому законодавстві та практиці його застосування, питання про правову природу виборчих спорів набуває особливого значення і ставить нові виклики.

Виборчі спори торкаються інтересів всього суспільства, політичних прав кожного повнолітнього громадянина щодо участі у виборах і референдумах, реалізації інститутів прямої, представницької демократії. Враховуючи реалії українського сьогодення, які характеризуються недостатністю політичної волі, конфліктністю інтересів політичних сил, низькою правовою культурою, то питання належного, а головне, своєчасного судового контролю за виборчим процесом, є надзвичайно актуальним та важливим. Такий судовий контроль в Україні здійснюють адміністративні суди. Для покращення ефективності роботи судів щодо розгляду та вирішення виборчих спорів важливе значення має класифікація виборчих спорів за тими чи іншими ознаками, що дозволяє з'ясувати їх загальні ознаки, зрозуміти суть даного явища та мінімізувати їх виникнення у майбутньому, шляхом удосконалення норм про вибори та референдум [144].

Більшою мірою дослідженням видів виборчих спорів займались вчені-конституціоналісти. Проте, з прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України тематику виборчих спорів розробляли і дослідники в сфері адміністративного права та процесу. На сьогодні питання пов'язані із виборчими спорами отримали відображення у працях таких науковців як:

О.В. Бачеріков, І.В. Діордіца, М.В. Жушман, О.Д. Лещенко, К.О. Павшук, М.І. Смокович, В.А. Стукаленко. Проте їхні розробки в основному мають суто теоретичний характер. З ракурсу адміністративного судочинства як судового розгляду і вирішення виборчих спорів, тобто практичної діяльності адміністративних судів, дослідження видів виборчих спорів є фрагментарним і неповним в науковій літературі.

Наскільки б досконалим не було законодавство, виникнення суперечок не можливо уникнути, особливо у такій сфері як виборча, де перетинаються інтереси багатьох суб'єктів виборчого процесу. Вирішення спорів, які виникають у процесі підготовки та проведення виборів покладено на адміністративні суди. Для виявлення процесуальних засобів, що застосовуються судом при вирішенні конкретного виборчого спору має значення класифікація цих суперечок. Також групування виборчих спорів дає змогу виявити найпроблематичніші ділянки виборчих відносини та розробити механізми для їх мінімізації та нейтралізації.

В науковій літературі запропоновано чимало класифікацій виборчих спорів за тим чи іншим критерієм. Найчастіше критеріями класифікації називають: предмет спору, рівень проведення виборів, причина виникнення, суб'єкт ініціювання, рівень вирішення спору, спосіб вирішення спору, стадія виборчого процесу та інші [145].

Розглянемо детальніше критерії класифікаційні та види спорів, які виділяються в межах кожного із них.

За типом виборів виборчі спори поділяються на спори, пов'язані із виборами Президента України; спори, пов'язані із виборами народних депутатів України; спори, пов'язані із місцевими виборами. Наведена класифікація законодавчо обґрунтована, оскільки Виборчий кодекс України передбачає такі типи виборів:

- 1) вибори Президента України;
- 2) вибори народних депутатів України;
- 3) місцеві вибори:

- а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради;
- в) вибори сільського, селищного, міського голови;
- г) вибори депутатів районної ради;
- г) вибори депутатів обласної ради;
- д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) [10].

Відомо, що вибори можуть бути загальнодержавними та місцевими. Тому можна виділити такий критерій класифікації виборчих спорів як рівень проведення виборів і, відповідно, виділити спори, що впливають із загальнодержавних виборів та спори, що впливають із виборів місцевого значення. Слід відмітити, що наведену класифікацію не можна вважати такою, яка має значення для адміністративного судочинства, швидше вона носить суто теоретичний характер і може використовуватися для формування статистичних даних щодо вирішення виборчих спорів. Таке твердження стосується і такої підстави класифікації як причини виникнення виборчих спорів.

На думку О.Д. Лещенко, в онтологічному та гносеологічному аспектах найбільш характерними, типовими причинами виникнення виборчих спорів в Україні є: недосконалість виборчого законодавства; неоптимальне застосування виборчого законодавства виборчими комісіями різних рівнів; порушення виборчого законодавства виборцями та іншими суб'єктами виборчого процесу; порушення вимог виборчого законодавства ЗМІ та їх працівниками; порушення вимог виборчого законодавства кандидатами на виборчі посади, їх представниками, уповноваженими особами, спостерігачами та членами виборчих комісій; неоднозначне застосування норм виборчого законодавства судовими органами. З праксеологічної точки зору вказані причини виборчих спорів виявляються на всіх стадіях виборчого процесу, однак з урахуванням особливостей правовідносин, що виникають на кожній стадії [146, с. 131].

Відповідно до Виборчого кодексу України, виборчий процес являє собою здійснення виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням

відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів та має відповідні етапи. Отже, можна виділити такий критерій класифікації спорів як стадія виборчого процесу і, відповідно, виділити:

- 1) спори, пов'язані із підготовкою і проведенням виборів:
 - спори щодо висування та реєстрації кандидатів;
 - спори щодо утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
 - спори щодо проведення передвиборної агітації;
 - спори щодо утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
 - спори щодо складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;
 - спори щодо голосування у день виборів;
- 2) спори пов'язані із встановленням та офіційним оголошенням результатів виборів:
 - спори щодо підрахунку голосів виборців;
 - спори щодо встановлення підсумків голосування;
 - спори щодо встановлення результатів голосування у день виборів;
 - спори щодо офіційного оголошення результатів виборів.

Процес розгляду і вирішення виборчих спорів регулює Кодекс адміністративного судочинства України. Якщо проаналізувати норми, що стосуються виборчих спорів, то можна здійснити класифікацію виборчих спорів за предметом спору та за суб'єктним складом учасників спору.

Практичну значущість несе класифікація спорів за предметом спору. В цьому аспекті варто звернутися до даних щодо здійснення правосуддя адміністративними судами. Статистика справ, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента України у 2019 році показує, що із 5558 позовних заяв, 5441 позовна заява та справи становили заяви та справи про уточнення списків виборців, 52 – щодо інформаційного забезпечення виборів, 40 – щодо формування складу виборчих комісій та 25 позовних заяв, що стосувалися інших питань, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента

України.

Схожі дані стосуються результатів проведених у 2019 році позачергових виборів народних депутатів України. Із 892 позовних заяв та справ, 761 – заяви та справи про уточнення списків виборців, 43 – щодо проведення передвиборної агітації, 32 – щодо інформаційного забезпечення виборів, 28 – щодо оскарження результатів виборів, 17 – щодо висування та реєстрації кандидатів та 11 – щодо формування складу виборчих комісій [147].

Таким чином, за предметом спору можна виділити найбільш типові спори:

- щодо уточнення списків виборців;
- щодо інформаційного забезпечення виборів;
- щодо проведення передвиборної агітації;
- щодо формування складу виборчих комісій;
- щодо висування та реєстрації кандидатів;
- щодо оскарження результатів виборів.

Схожа ситуація щодо виборчих спорів спостерігалася і на виборах, які проходили у 2014 році. В.А. Стукаленко зазначає, що аналіз статистичних даних показує, що за кількістю справи за позовними заявами про уточнення списків виборців домінують серед інших категорій виборчих справ. Така ситуація була зумовлена збройним протистоянням на Сході України, що спричинило низку проблем щодо організації та проведення виборів, зокрема щодо несвоєчасності отримання списків виборців. Органи ведення Державного реєстру виборців не змогли ефективно працювати, в результаті чого не всі виборчі комісії змогли отримати виборчі списки та надати їх для ознайомлення. Разом з тим аналіз судових рішень у зазначеній категорії справ дав підстави вченому зробити висновок, що здебільшого суди правильно застосовували норми виборчого законодавства. Підставою для відмови у задоволенні позовних вимог щодо включення осіб до списку виборців були випадки, зазначені у чинному законодавстві. Але в деяких випадках суди задовольняли позови щодо включення позивачів до списку виборців без отримання

відомостей з Державного реєстру виборців, а це могло б призвести до кратного включення позивача до списку виборців, що суперечить вимогам п. 6 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про Державний реєстр виборців» щодо однократності включення виборця до списку виборців і тим самим порушуватиме права інших суб'єктів виборчого процесу на чесні вибори [148, с. 67-68].

Спори щодо інформаційного забезпечення виборів в основному стосуються оскарження кандидатами відповідного виборчого процесу бездіяльності виборчих комісій щодо незабезпечення чи нерозміщення на виборчих дільницях інформаційних плакатів. Наприклад, у Рішенні Миколаївського окружного адміністративного суду від 19.03.2019 року № 400/763/19 проаналізовано вимоги законодавства щодо виготовлення та передачі інформаційних плакатів. У відповідності до ст. 56-4 Закону України «Про вибори Президента України», Центральна виборча комісія за рахунок коштів, що виділяються з Державного бюджету України на підготовку і проведення виборів, забезпечує виготовлення не пізніш як за двадцять шість днів до дня виборів інформаційних плакатів кандидатів на пост Президента України, зареєстрованих Центральною виборчою комісією, із розрахунку по два примірники на кожну виборчу дільницю... Виготовлені інформаційні плакати кандидатів на пост Президента України з розрахунку по два примірники кожного плаката на кожну виборчу дільницю у встановленому Центральною виборчою комісією порядку передаються відповідним виборчим комісіям на виборчі дільниці не пізніш як за п'ятнадцять днів до дня виборів... Судом встановлено, що відповідні виборчі плакати мали бути передані виборчим комісіям на виборчі дільниці до 15 березня включно. З матеріалів справи випливає, що виборчі плакати були передані лише 19 березня, чим відповідач допустив бездіяльність [149]. Таких рішень у судовій практиці зустрічається доволі багато.

Спори щодо проведення передвиборної агітації найчастіше стосуються визнання дій кандидата щодо проведення передвиборчої агітації протиправними та встановлення факту підкупу виборців шляхом безоплатного

надання виборцям товарів, що супроводжується закликами або пропозиціями голосувати за певного кандидата [150]. Непоодинокими є справи щодо визнання протиправними дій, встановлення факту використання відповідним кандидатом при фінансуванні передвиборчої агітації, крім коштів свого виборчого фонду, інших коштів [151].

У спорах щодо формування складу виборчих комісій оскаржуються: бездіяльність виборчих комісій щодо нерозгляду подання про заміну члена виборчої комісії [152]; відхилення кандидатур від тої чи іншої партії до складу виборчих комісій; порушення порядку застосування механізму жеребкування, а саме: склад комісії, всупереч вимогам чинного законодавства, визначався шляхом проведення жеребкування між партіями, а не кандидатурами, список кандидатур на участь у жеребкуванні не складався, жеребкування не проводилось окремо по кожній територіальній виборчій комісії, результати жеребкування не фіксувались у відповідних відомостях [153].

Справи щодо висування та реєстрації кандидатів також досить часто мають місце у судовій практиці. У заявах позивачі, як правило, просять визнати протиправною та скасувати відповідну постанову Центральної виборчої комісії, яка стосується відмови в реєстрації кандидата та зобов'язати Центральну виборчу комісію зареєструвати особу кандидатом [154].

Численними у судовій практиці є справи щодо оскарження результатів виборів та підрахунку голосів. Позовні заяви у цій категорії справ стосуються визнання результатів голосування на окремих виборчих дільницях недійсними; скасування протоколів виборчих комісії про підрахунок голосів; врахування бюлетенів, які визнані виборчими комісіями такими, що не підлягають врахуванню.

Звичайно запропонована класифікація виборчих справ за предметом спору не вичерпує усіх можливих спірних ситуацій, які виникають під час виборчого процесу. Проте найтипівіші та найпоширеніші порушення, які перешкоджають нормальному та законному процесу проведення виборів і мають місце у судовій практиці виражаються у наведеній вище класифікації.

Наступний критерій класифікації, який підлягає розгляду, це суб'єктний склад учасників спору.

О.В. Бачеріков в залежності від сторони виборчого спору виділяє спори: а) за участю виборців; б) між кандидатами на виборні посади і територіальними виборчими комісіями; в) між кандидатами на виборні посади та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, у тому числі ЗМІ, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників; г) між територіальними виборчими комісіями та органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, у тому числі ЗМІ; д) за участю Центральної виборчої комісії [155, с. 9].

Вбачається, що наведена класифікація станом на сьогоднішній день, не є повною, оскільки як виборче, так і процесуальне законодавство зазнало суттєвих змін впродовж останніх років.

Види виборчих спорів за суб'єктним складом доцільно проводити на основі норм Кодексу адміністративного судочинства України, який у ст. 273-277 врегульовує процедуру розгляду та вирішення виборчих спорів [4]. Проаналізувавши норми Кодексу адміністративного судочинства України, можна здійснити класифікацію виборчих спорів за типом відповідача:

1) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій;

2) справи щодо уточнення списку виборців;

3) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори та референдум;

4) справи щодо оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб

та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, інших суб'єктів ініціювання референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу;

5) справи пов'язані із виборами Президента України:

– справи щодо оскарження рішення чи дії громадського об'єднання, виборчого блоку, його посадової особи чи повноважного представника, які стосуються виборчого процесу;

– справи щодо оскарження дії чи бездіяльність засобів масової інформації, їх власників, посадових та службових осіб, які порушують встановлений законом порядок діяльності засобів масової інформації під час виборчого процесу, у тому числі стосовно передвиборної агітації;

– справи щодо оскарження дії іншого кандидата на пост Президента України, його довіреної особи.

Виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, логічно, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб.

Під час проведення виборів виникає безліч конфліктних ситуацій. Це, в свою чергу, породжує множинність підстав класифікації виборчих спорів. Виокремлення основних видів виборчих спорів відіграє важливу роль для підготовки та навчання учасників виборчого процесу, перш за все, членів виборчих комісій. Крім цього, класифікація спорів дозволяє з'ясувати сутність виборчих спорів, виділити специфічні їх ознаки, прослідкувати динаміку розвитку різних видів виборчих спорів та виробити способи їх профілактики у майбутньому.

2.2 Правовідносини, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму як ключова категорія виборчих спорів

Однією зі складових судового адміністративного процесу є правовідносини, що складаються між адміністративним судом та іншими суб'єктами в ході здійснення адміністративного судочинства. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що характеристика суб'єктного складу процесуальних правовідносин, які виникають під час здійснення адміністративного судочинства, є питанням дискусійним в сучасній науці адміністративного права і тому, на нашу думку, потребує додаткових досліджень.

Теорія та практика адміністративного судочинства надають особливого значення важливому елементу структури адміністративно-процесуальних відносин – суб'єктам, які згідно із Законом мають статус учасників судового процесу. Відношення суб'єктів до розгляду судових справ в порядку адміністративного судочинства обумовлено досягненням правового результату, мети, яка передбачена правовою нормою. Отже правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства залежить безпосередньо від його законодавчого визначення, але його реалізація пов'язана із активною чи пасивною формами виконання функцій сторін, та інших процесуальних учасників судового розгляду справ [156, с. 6].

Безумовно, правовідносини займають центральне місце в механізмі правового регулювання виборів. Саме через них приписи виборчого законодавства отримують конкретне соціальне наповнення і реалізуються в поведінці учасників виборчого процесу.

Слід зауважити, що правовідносини як юридична категорія отримали ґрунтовне висвітлення в юридичній літературі, проте, увага дослідників виборчого права і законодавства сконцентрована переважно на природі виборчого права, внутрішній будові виборчого законодавства, суб'єктах виборчого процесу та гарантіях їх прав. Щодо виборчих правовідносин, то вони, як правило, залишаються поза увагою. Їх дослідження є важливим і з

огляду на те, що виборчі спори, які розглядаються у порядку адміністративного судочинства і являються важливим елементом демократичності суспільства, розглядаються вченими як правовідносини, що характеризуються суперечностями між суб'єктами виборчого процесу під час підготовки, проведення, встановлення та офіційного оголошення результатів виборів.

Питання окремих напрямів дослідження правового регулювання виборчих відносин вивчали такі науковці, як В. Авер'янов, М. Афанасьєв, Ю. Битяк, Н. Богданова, Ю. Веденєєв, В. Гаращук, Ю. Дмитрієв, Є. Додін, Ю. Ключковський, С. Князєв, М. Ковальов, О. Ковальк, О. Копиленко, В. Кравченко, О. Лавринович, С. Лінецький, О. Лещенко, О. Лукашев, Р. Максакова, В. Погорілко, С. Рябов, А. Селіванов, С. Серьогін, В. Співак, М. Ставнійчук.

Виборчі відносини регулюються, перш за все, нормами конституційного права, проте, в рамках створення умов для вільного і свідомого волевиявлення громадян недостатньо лише конституційно-правового закріплення принципів вільних і чесних виборів, адже дані процеси вимагають детального правового регулювання процедур прозорого ведення виборчої кампанії, визначення статусу суб'єктів виборчого процесу, їхніх прав і обов'язків, визначення результатів виборів тощо [157, с. 13]. Задля забезпечення ідей вільного та демократичного волевиявлення необхідно посилити та вдосконалити заходи адміністративно-правового регулювання. Перевага адміністративно-правового регулювання виборчих відносин полягає у широкому спектрі юридичних засобів адміністративно-правового характеру, що лежить в його основі. До них варто віднести індивідуальні адміністративно-правові акти, юридичні факти, адміністративні правовідносини, адміністративно-правові заходи захисту, заходи адміністративної та дисциплінарної юридичної відповідальності, розгляд виборчих спорів адміністративними судами тощо.

За своєю природою виборчий процес є динамічним, йому властива стадійність, послідовність етапів, під час яких виникає величезна кількість правовідносин, які і виступають тією необхідною умовою втілення юридичних

норм у життя. Саме за допомогою правовідносин вимоги юридичних норм втілюються в поведінці людей. Норма права, як слушно відзначав А.Б. Венгеров, живе, реалізується у правовідносинах, які і є в цьому сенсі результатом дії норми [158, с. 457].

Зміст виборчих відносин становить суспільні відносини з організації та проведення виборів, тобто передачу публічної влади від її носія (народу) виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам, а також проведення інших виборчих дій. Держава регулює дані відносини, приймаючи нормативно-правові акти (конституційні, адміністративні та кримінальні норми) та забезпечуючи їх виконання засобами державного примусу. Регулювання виборчих відносин виступає тут однією з важливих функцій держави в умовах здійснення демократичних перетворень.

Адміністративно-правове забезпечення державного регулювання виборчих відносин здійснюється за допомогою Кодексу України про адміністративні правопорушення, Законів України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, указів Президента України, постанов та протокольних рішень Центральної виборчої комісії та інших галузевих підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються певні етапи і процедури виборчого процесу, що утворюють систему, спрямовану на запобігання фальсифікаціям під час виборчого процесу, сприяння запобіганню проявам корупції з метою забезпечення ефективного використання державних коштів. Ефективне адміністративно-правове регулювання виборчого процесу можливе тільки у випадку, коли ефективно функціонують всі окреслені складові частини [159, с. 155].

Окремо необхідно виділити Кодекс адміністративного судочинства України, адже, саме в цьому нормативно-правовому акті знайшла відображення судова процедура захисту порушених виборчих прав шляхом розгляду справ щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму. Зважаючи на значущість сфери виборчих правовідносин для кожного громадянина зокрема і держави загалом, законодавець відійшовши від

загального правила адміністративного судочинства щодо суб'єктного складу публічно-правових спорів (людина-суб'єкт владних повноважень), передбачив можливість оскарження у виборчих спорах не лише рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, але й інших невладних суб'єктів (засоби масової інформації, інформаційні агентства, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, виборчий блок та інші).

Отже, виборчі правовідносини є універсальним засобом забезпечення стійкого зв'язку законодавства про вибори з виборчою практикою, служать єдиним способом накладення модельної організації виборів, закріпленої в нормах виборчого права, на реальні соціальні процеси [160, с. 61].

Правовідносини щодо реалізації безпосереднього народовладдя є частиною суспільних відносин, які складаються у зв'язку із здійсненням закріпленого у ст. 38 Конституції України права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також на участь у референдумі. Однак не всі відносини, що виникають, наприклад, під час виборчого процесу, підлягають правовому регулюванню. Так, під час виборчої кампанії політичні партії як одні з головних інститутів громадянського суспільства самостійно визначають процедуру висування кандидатів у депутати представницьких органів для формування майбутніх списків виборчих об'єднань або ж кандидатів на посаду глави держави. Як зазначається у Доповіді про участь політичних партій у виборах, ухваленої Радою з демократичних виборів на 16 засіданні (Венеція, 16 березня 2006 р.) та Венеціанською комісією на 67 пленарній сесії (Венеція, 9–10 червня 2006 р.), партії – специфічний вид об'єднання, їх статус гарантований правом свободи об'єднань, і вони можуть зазнавати лише обмежень, встановлених законом. Таким чином, внутрішні партійні процедури для прийняття рішень повинні бути визначені за принципом самоврядування, і у багатьох країнах ці норми виписані лише у партійних статутах. Проте їх важливість для функціонування всієї системи передбачає, що Конституція або закон може встановити певні норми, які зазвичай вимагають від партій дотримуватися демократичних

принципів у своїй внутрішній організації та діяльності [160, с. 62].

Перед висуванням кандидатів у парламентарії або ж кандидатів у президенти партія може проводити праймеріз, тобто попереднє голосування з метою виявлення громадян, що користуються найбільшою підтримкою членів партії, порядок проведення яких регулюється внутрішніми документами об'єднання. Наприклад, праймеріз проводять демократична та республіканська партії напередодні висування свого кандидата на виборах Президента США. В доволі цікавий та неоднозначний приклад виборчих відносин наводить В. С. Матейкович. На його думку, виборчі відносини виникають навіть у найбільш автономному від державного втручання сегменті громадянського суспільства – сім'ї. В основному вони не потребують правового врегулювання. Наприклад, члени родини можуть обговорювати свої переваги на майбутніх виборах, можуть домовитися про підтримку одних і тих же кандидатів. Батьки нерідко приходять на виборчі дільниці з малолітніми дітьми і, заповнивши бюлетень, передають його дитині, щоб вона опустила його в ящик для голосування [161, с. 45].

Зауважимо, що більшість авторів визначають виборчі та референдні відносини через загальні ознаки правових відносин, а саме: по-перше, як особливий вид соціального зв'язку; по-друге, ці відносини врегульовані нормами права; по-третє, змістом такого зв'язку є взаємні права та обов'язки їх учасників.

Вчений В. Н. Белоновський дає комплексне визначення: виборчі відносини є тими ж конституційними відносинами, але в рамках однорідної конституційної галузевої сфери відносин регулюють здійснення виборчих прав громадян, передачу публічної влади від її носія (народу) виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам і тим самим опосередковують повсякденну практичну реалізацію конституційного права громадян обирати і бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, розвиваючи і доповнюючи конституційно-правові відносини як у процесі організації та проведення виборів, так і в міжвиборчий період [162, с. 295].

Натомість вчений В. В. Пилін зазначає, що виборчі правовідносини – це суспільні відносини, які регулюються нормами виборчого права, що виникають, змінюються і припиняються при настанні юридичних фактів, тобто певних обставин, ситуацій, подій і умов, з якими законодавство пов’язує ці відносини, у процесі підготовки і здійснення виборів, відкликання виборної особи або розпуску виборного органу. Щодо референдних правовідносин, то вчений визначає їх як суспільні відносини, які регулюються нормами референдного права, що виникають, змінюються і припиняються при настанні юридичних фактів, з якими законодавство пов’язує ці відносини, у процесі підготовки і проведення референдуму [163, с. 19].

По-іншому визначають референдні відносини В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, а саме як вид конституційно-правових відносин, що виникають, змінюються і припиняються між суб’єктами референдного права у зв’язку з реалізацією права громадян на референдуми у формі ініціювання, організації та проведення і реалізації рішень референдуму [164, с. 32].

Вчений О. С. Бакумов зазначає, що при розгляді природи виборчих, референдних та інших відносин у сфері реалізації інших форм безпосередньої демократії слід виходити з такого:

1. І референдним, і виборчим відносинам притаманні такі ж ознаки, як і правовідносинам. Вони передбачені правовою нормою, включають психологічно-вольовий елемент, виникають на основі юридичного факту, виражають існування юридичного зв’язку між суб’єктами права обирати та бути обраним або право на участь у референдумі, який характеризується наявністю прав і обов’язків, передбачених нормою права; вони гарантуються державою і охороняються примусовою силою компетентних органів.

2. Виборчі та референдні відносини належать до конституційно-правових відносин, тому що входять до складу предмета регулювання галузі конституційного права. При цьому сукупність конституційно-правових норм, що регулюють відносини в галузі виборів та виборчого процесу, становить інститут конституційного права – виборче право; сукупність норм, що

регулюють референдні відносини – інститут референдного права. У цілому вони входять до групи конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією форм безпосередньої демократії [160, с. 64-65].

Як наголошують Ю. А. Дмитрієв та В. Б. Ізраєлян, саме в конституційно-правових відносинах, які опосередковують виборчі права громадян та кореспондуючі їм обов'язки держави, полягає соціально-політичний сенс усіх виборчих правовідносин, які є необхідною умовою для практичної реалізації виборчих прав у повсякденній діяльності громадян та інших учасників виборів [164, с. 165].

Саме тому виборчі та референдні правовідносини як частина однорідної сфери конституційних відносин мають всі ознаки конституційних відносин, хоча в межах їх характеристики як інституту мають і відмінні ознаки. Так, конституційні правовідносини прийнято поділяти на загальні (з абстрактним, узагальненим змістом та суб'єктами) і конкретні (з чітко визначеним змістом та суб'єктами). Однаково такий розподіл може бути застосовано до виборчих правовідносин.

Як зазначають Ю. М. Тодика та О. Ю. Тодика, багатьом конституційним правовідносинам притаманний найвищий рівень узагальнення і найбільш абстрактна форма взаємодії суб'єктів цих відносин. Така взаємодія має загальний, а не строго індивідуалізований характер, у ній немає (хоча б на одній із сторін) заздалегідь визначених суб'єктів. Це важлива специфіка конституційно-правових зв'язків [165, с. 68]. «Реалізація спільних конституційних принципів, основних прав і обов'язків громадян у правомірній поведінці відповідних суб'єктів не завжди вимагає виникнення конкретних правовідносин, хоча і відбувається у правовій формі, в межах існуючого правопорядку» [166, с. 114]. Конкретні правовідносини не відображають повною мірою специфіку правовідносин, які складаються в такій галузі права, як конституційне.

До загальних виборчих правовідносин слід віднести відносини між народом і державою, що виникають з констатації належності всієї повноти

державної влади народу й обов'язку держави проводити демократичні вільні вибори як вищої форми безпосереднього народовладдя і для визначення представників, які від імені народу будуть здійснювати цю владу. Зокрема, проголошена Конституцією України ознака нашої держави як демократичної держави (ст. 1) та встановлене ст. 5 Основного Закону положення, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, породжує загальні конституційні правовідносини з реалізації форм безпосередньої демократії, в яких беруть участь усі політично дієздатні громадяни України, а державні органи і посадові особи зобов'язані забезпечувати вказану якість влади народу.

На основі загальних конституційних правовідносин виникають конкретні правовідносини із здійснення виборчих, референдних та інших прав шляхом участі у відповідних процесах.

У той самий час О. О. Чуб слушно зауважує, що враховуючи специфіку загально-регулятивних правовідносин, правові відносини з участі громадян в управлінні державними справами (до яких належать виборчі права та права на участь у референдумах) можна віднести до них на певних підставах: вони виникають на основі норм Конституції та конституційного законодавства; мають загальний, а не індивідуалізований та деталізований характер; опосередковують найбільш важливі, основоположні відносини; виражають загальний правовий стан (статус) суб'єктів, їх взаємні права і обов'язки, свободу і відповідальність один перед одним і перед державою [167, с. 11].

3. Можна відокремити ознаки, які притаманні виключно відносинам, що регулюються групою норм, які становлять інститут форм безпосередньої демократії.

Специфіка виборчих та референдних правовідносин визначається передусім їх соціально-політичним змістом. Саме через них реалізується передбачена ст. 5 Конституції України влада народу, вищим безпосереднім вираженням якої є референдум і вільні вибори. Як вдало вказує Ю. А. Веденєєв,

юридично забезпечуючи практичну участь громадян у трансформації влади народу в державну і муніципальну владу за допомогою демократичних виборів, виборчі правовідносини фактично опосередковують відтворення влади, виступаючи найважливішим елементом юридичних засад формування та функціонування всіх інститутів системи представницької демократії [168, с. 78].

Правовідносини у сфері реалізації форм безпосереднього народовладдя опосередковують практичну реалізацію конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також права на участь у всеукраїнському та місцевому референдумах. Саме в рамках виборчих правовідносин створюються передумови для здійснення виборчих прав громадян і відбувається передача публічної влади від її носія і єдиного джерела виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам, а в рамках референдних відносин – приймаються від імені народу або територіальної громади рішення з найважливіших питань державного або місцевого значення.

Наступною особливістю і виборчих, і референдних правовідносин є те, що у їх системі переважають процесуальні відносини. Незважаючи на те, що процесуальні відносини похідні від матеріальних, вони займають домінуюче положення в загальній системі виборчих та референдних правовідносин. Обумовлено це тим, що матеріальних відносин не може бути без їх опосередкування відповідними процесуальними формами організації та проведення виборів і референдумів. Перевага процесуальних відносин над матеріальними спостерігається на всіх етапах виборчого та референдного процесів. При цьому одному матеріальному зв'язку може відповідати значна кількість виборчих або референдних процедур. Наприклад, матеріальним виборчим відносинам, які пов'язані із правом громадянина бути обраним до органів державної влади, кореспондуються процесуальні виборчі правовідносини, що опосередковують порядок висування кандидатів, умови їх реєстрації, порядок проведення передвиборної агітації, порядок фінансування

виборчої кампанії, порядок голосування та встановлення результатів виборів тощо.

Таким чином, правовідносини у сфері реалізації форм безпосередньої демократії – це особливий вид конституційних правовідносин, які опосередковують реалізацію його учасниками суб'єктивних виборчих, референдних та інших прав і виконання юридичних обов'язків щодо організації та проведення форм безпосередньої демократії засобом забезпечення стійкого зв'язку законодавства про вибори з виборчою практикою, служать єдиним способом накладення модельної організації виборів, закріпленої в нормах виборчого права, на реальні соціальні процеси [169].

Характеризуючи виборчий спір як правовідношення, О.Д. Лещенко, наголошує, що виборчим правовідносинам аргіогі притаманні риси конституційних відносин. Для них характерні не тільки загальні ознаками, які притаманні будь-яким правовідносинам, але й спеціальні, такі як: вони виникають на основі норм виборчого права, саме через них приписи виборчого законодавства отримують конкретне соціальне наповнення, відбуваються під час виборчого процесу в країні, характеризуються рівністю становища їх учасників. Саме тому виборчі правовідносини є ключовими при визначенні поняття виборчого спору [170, с. 48].

Детально дослідивши погляди вчених на розуміння правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, вважаємо, що правовідносини, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму складаються із суб'єкта, об'єкта й змісту та являють собою такі процесуальні відносини, які виникають під час організації та проведення виборів та референдуму, а також проведення інших виборчих дій та виступають ключовою категорією виборчих спорів.

2.3 Суб'єкти вирішення спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму

Одним із найефективніших засобів захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав й інтересів фізичних та юридичних осіб у правовідносинах, що виникають за участю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб під час виконання ними владних управлінських функцій, є судовий захист, що здійснюється в межах адміністративного судочинства. Внаслідок ініціювання вищенаведеного судового механізму захисту виникають, знаходять свій розвиток і видозмінюються адміністративні процесуальні правовідносини. При цьому провідними суб'єктами таких правовідносин є сторони, без участі яких адміністративне судочинство не може здійснюватися.

Судова система становить один з ключових державних інститутів, що контролює належне виконання своїх повноважень іншими ланками державного механізму, здійснює охорону конституційного ладу й забезпечує правопорядок у державі, а також припиняє порушення прав громадян, відновлює їх і вживає заходів для попередження таких порушень. Вагома соціальна роль і своєрідне місце у державному механізмі зумовлюють формування цілісної нормативно-правової бази організації та функціонування судової системи України, закладення необхідних механізмів реалізації судової влади й правових гарантій відправлення судами правосуддя в Україні [171].

Стан правосуддя в Україні є одним із критеріїв оцінки рівня демократії та законності. Світовий досвід доводить, що правова держава може існувати лише тоді, коли в країні є сильна, незалежна і авторитетна судова влада. Призначення судової влади полягає в тому, щоб укріплювати престиж права, всебічно сприяти утвердженню демократичних принципів державного ладу, його стабільності, спонукати до утвердження високої правової культури. Постійні намагання української держави здійснити судово-правову реформу, удосконалити національне законодавство, зокрема адміністративне

(адміністративно-процесуальне), вносять свої корективи у розвиток правосуддя.

Варто зауважити, що характеристика суб'єктів у правовідносинах адміністративного судочинства є особливим напрямом наукових досліджень: значний науковий доробок у цій сфері складають роботи А. Берлача, В. Білоуса, Е. Демського, Р. Ігоніна, М. Коваліва, В. Колпакова, А. Комзюка, Т. Коломоєць, О. Кузьменко, І. Личенко, Д. Лук'янця, Т. Мацелик, Н. Нижник, О. Остапенка, С. Петкова, Д. Приймаченка, О. Рябченко, А. Суббота, В. Тильчика, М. Тищенко, В. Шамрая, В. Шкарупи, Х. Ярмакі та ін. Окрім того, питанням, що торкаються суб'єктів адміністративного судочинства, зокрема суб'єктів владних повноважень присвятили свої роботи В. Бевзенко, М. Вільгушинський, Ю. Ільницька І. Коліушко, К. Пуданс-Шушлебїна, Г. Ткач, Н. Янюк та інші.

Враховуючи невизначеність понятійно-категоріального апарату щодо положень теорії адміністративного судочинства, для з'ясування сутності категорії «суб'єкт адміністративного судочинства» доцільно звернутися насамперед до положень теорії права. Так, С. І. Архіпов обґрунтовує сутність категорії «суб'єкт права» як правової абстракції. Підставою для такого сприйняття є критика змістових положень сучасної загальної теорії права. Вчений, зокрема, зазначав, що сучасна загальна теорія суб'єкта права по суті є нічим іншим як позиченим із цивілістичної доктрини приватно-науковим уявленням про суб'єкт цивільно-правових відносин. Наслідком примату цивілістичних підходів до визначення сутності категорій публічного права став натуралістичний розгляд понять «фізична особа» і «юридична особа». Фізична особа розглядається як реально існуюча особа, природна істота, а юридична – як сукупність людей, певне майно, майновий та людський конгломерат. Таке уявлення про правову особу як особу матеріальну суперечить уявленням про право як світ свідомості, певну «другу природу», духовне і моральне [172, с. 7-8].

У ході формування нових підходів до теорії адміністративного права не залишилося поза увагою натуралістичне сприйняття категорії «суб'єкт права». Суб'єктом адміністративного права визначають учасників суспільних відносин,

які мають суб'єктивні права та виконують юридичні (суб'єктивні) обов'язки, встановлені адміністративно-правовою нормою. При цьому вказується на різницю між суб'єктом адміністративних правовідносин і суб'єктом адміністративного права. На відміну від першого, суб'єкт адміністративного права має лише потенційну здатність вступати у правовідносини [173, с. 183]. А. О. Селіванов серед інших концептуальних проблем, які необхідно вирішувати, запропонував замислитися над категорією «суб'єкт прямого доступу до адміністративного судочинства» [174, с. 42].

Необхідно наголосити на тому, що громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, громадські об'єднання, юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами лише за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень:

- 1) про тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності громадського об'єднання;
- 2) про примусовий розпуск (ліквідацію) громадського об'єднання;
- 3) про затримання іноземця або особи без громадянства чи примусове видворення за межі території України;
- 4) про встановлення обмежень щодо реалізації права на свободу мирних зібрань (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо);
- 5) в інших випадках, коли право звернення до суду надано суб'єкту владних повноважень законом (ст. 46 КАСУ).

Досліджуючи проблему сутності співвідношення понять «суб'єкти процесу (провадження)» та «учасники процесу (провадження)», О.В. Кузьменко пропонує визначити суб'єкт адміністративного процесу як носія прав і обов'язків з реалізації процесуальної діяльності у сфері публічного управління, здатним надані права щодо процесуальної діяльності реалізовувати, а покладені обов'язки виконувати. Учасником – реально існуючого індивіда адміністративного процесу [175, с. 176].

Натомість, відповідач має право: 1) на перегляд справи та оскарження судового рішення (ст. 13 КАСУ) 2) визнати позов на будь-якій стадії

провадження у справі (ст. 189 КАСУ); 3) визнати позов повністю або частково, подати відзив на позовну заяву (ст. 47 КАСУ) 4) заявити вимоги про компенсацію здійснених ним витрат, пов'язаних з розглядом справи, у разі закриття провадження у справі або залишення позову без розгляду внаслідок необґрунтованих дій позивача (ст. 139 КАСУ); 5) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб б) досягнути примирення на будь-якій стадії судового процесу (ст. 47 КАСУ); 7) може пред'явити зустрічний позов, якщо він не є суб'єктом владних повноважень (ст. 47, 177 КАСУ)

Отже, поряд з суддею в адміністративному судочинстві принципову роль відіграють також і інші особи, перш за все, його учасники. Дійсно, саме від свідомої та вольової поведінки як окремого індивідуума так і групи людей залежить розвиток публічно-правового спору, його подальша доля.

З огляду на масштабність державно-владних відносин та їх поширеність на переважну більшість сфер суспільного життя, в Україні спостерігається тенденція збільшення кількості правових конфліктів публічного характеру. Серед адміністративних справ найбільшу кількість становлять справи про спори фізичних та юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його дій або бездіяльності, рішень щодо правових актів індивідуальної дії (76,5 %), про спори, пов'язаних із виборчим процесом чи процесом референдуму (15,5 %), про спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби (4,7 %). Можливістю судового захисту своїх виборчих прав намагалися скористатися 8500 виборців, 328 кандидатів у народні депутати України, 3153 кандидати у депутати місцевих рад та кандидати на посади сільських, селищних, міських голів. До суду зверталися: представники від політичних партій, виборчих блоків політичних партій – 2899; офіційні спостерігачі від партій – 215, а також виборчі комісії – 197 [176].

Натомість, варто акцентувати увагу на тому, що суб'єктами, наділеними

виборчими правами, визнаються виборці, висунуті кандидати, зареєстровані кандидати та їхні представники, обрані кандидати.

Отже, можемо вказати на широке коло суб'єктів спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Такі спори можуть виникати між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами. При цьому особливо варто підкреслити, що суб'єктами таких спорів доволі частіше стають політичні партії та інші виборчі об'єднання [177].

У контексті нашого дослідження суб'єктний склад виборчих спорів доцільно проводити шляхом поділу суб'єктів на дві базові групи: індивідуальні суб'єкти (серед яких можна назвати виборців, кандидатів і зареєстрованих кандидатів, довірених осіб, спостерігачів, членів виборчих комісій, посадових осіб органів державної влади, і місцевого самоврядування) і колективні суб'єкти (до яких варто віднести виборчі об'єднання (зокрема політичні партії), виборчі, комісії, органи державної влади та місцевого самоврядування) [178].

Однак, передусім, варто акцентувати на тому, що до участі у публічно-правових спорах, як із суб'єктивних так і об'єктивних причин залучаються різні за статусом та організаційною структурою суб'єкти: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, державні підприємства, установи, організації, інші юридичні особи, громадяни, іноземці, особи без громадянства.

У зв'язку із значною кількістю суб'єктів, котрі вступають у адміністративні процесуальні відносини, важливе значення для вивчення існуючих видів учасників адміністративного судочинства, перш за все, має їх класифікація, яка не просто систематизує таких учасників у окремі групи, але й дозволяє навести специфічні ознаки, завдання, повноваження усіх хто так чи інакше причетний до адміністративної справи.

Класифікація учасників адміністративного судочинства здійснюється за

різними критеріями: 1) їх суспільно-державна роль, 2) адміністративний процесуальний статус і мета участі у процесі, 3) організаційна структура.

Залежно від 1) суспільно-державної ролі учасники адміністративного судочинства поділяються на суб'єктів владних повноважень, фізичних та юридичних осіб. Конституційна гарантія судового захисту законних прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 8, 55 Конституції України [119]) отримала подальший розвиток у нормах Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та Кодексу адміністративного судочинства України [4]. Зокрема ст. 2 вказаного кодексу закріплено, що завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень [4].

У загальнотеоретичному значенні суб'єкт адміністративного судочинства постає як юридична абстракція, що визначає правове положення особи у відносинах з приводу захисту її прав, свобод та інтересів засобами адміністративного судочинства. У конкретно-юридичному значенні суб'єкт адміністративного судочинства постає індивідуалізованою особою – носієм прав та обов'язків у адміністративних процесуальних відносинах з приводу відправлення правосуддя адміністративними судами [179, с. 10].

Аналізуючи норми КАС України можемо зауважити, що законодавець наділив учасників справи низкою змагальних прав, зокрема: 1) право брати участь у судових засіданнях. 2) право брати участь у судовому засіданні поєднане з правом знати про дату, час і місце судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються інтересів відповідної особи, що бере участь у справі; 3) для належної підготовки до вироблення своєї позиції у справі особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них виписки, знімати копії. Забезпечити реалізацію права знайомитися з матеріалами справи є обов'язком суду (у

процесі розгляду справи) та апарату суду (за клопотанням особи); 4) особи, які беруть участь у справі, мають право заявляти суду клопотання щодо вирішення тих чи інших питань на будь-якому етапі розгляду справи; 5) для належного відстоювання своєї позиції у справі особи, які беруть у ній участь, мають право: давати усні та письмові пояснення, доводи та заперечення; подавати докази, брати участь у дослідженні доказів; висловлювати свою думку з питань, які виникають під час розгляду справи, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, а також свідкам, експертам, спеціалістам, перекладачам (для уточнення перекладу); 6) особи, які беруть участь у справі, також мають право подавати заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 7) виходячи з принципу гласності, особи, які беруть участь у справі, мають право знайомитися із технічним записом і протоколом судового засідання та протягом п'яти днів з дня проголошення рішення у справі подати до суду письмові зауваження щодо їх неповноти або неправильності; робити із матеріалів справи виписки, знімати копії з матеріалів справи. Ці права надані не лише з метою контролю за правильністю фіксування адміністративного процесу, а й для того, щоб особи, які беруть участь у справі, але не були присутніми у судовому засіданні, мали можливість дізнатися про те, як воно відбувалося; 8) право оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів; 9) право осіб, які беруть участь у справі, користуватися правовою допомогою – мати представника, адвоката або іншого фахівця у галузі права, який згідно із законом має право надавати правову допомогу (стаття 16 КАС України), а також право користуватися правовими консультаціями в ході процесу та на складення процесуальних документів цими фахівцями тощо.

Щодо обов'язків осіб, які беруть участь в адміністративній справі то, законодавець встановив загальний обов'язок – добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами і неухильно виконувати процесуальні обов'язки (ч. 2 ст. 44). Добросовісність вимагає здійснення процесуальних прав лише з метою, з якою їх було надано. Прикладом недобросовісної поведінки може бути заявлення клопотань, відводів судді тощо лише з метою затягнути

вирішення справи. У такому разі суд відмовляє у їх задоволенні і може навіть обмежити кількість клопотань.

До інших обов'язків сторін адміністративного процесу, а також третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет позову, нормами КАС України можна віднесені такі: прибути у судові засідання, якщо суд визнав обов'язковою участь сторони чи третьої особи. Учасники справи, свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі, які не можуть з поважних причин прибути до суду, зобов'язані завчасно повідомити про це суд; повідомляти суд про зміну своєї адреси; дотримуватися процесуальних строків; нести судові витрати; підтверджувати свої вимоги або заперечувати проти позову за допомогою доказів; пред'являти всі наявні докази; дотримуватися правил поведінки у суді.

Пунктом 9 ст. 4 КАС України визначено, що відповідач – це суб'єкт владних повноважень, а у випадках, визначених законом, й інші особи, до яких звернена вимога позивача.

Отже, Кодекс адміністративного судочинства України вперше вводить таке узагальнююче поняття як «суб'єкт владних повноважень», рішення, дії чи бездіяльність якого можуть бути оскаржені в суді. Відповідно до частини 7 статті 4 КАС України, суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їх посадова чи службова особа, інший суб'єкт при здійсненні ними публічно-владних управлінських функцій на підставі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, або наданні адміністративних послуг.

Отже, принципово важливим для правильного розкриття юридичної природи правового статусу суб'єктів владних повноважень в адміністративному процесі є однозначне визначення змісту поняття «суб'єкт владних повноважень».

Категорія «суб'єкт адміністративного судочинства» охоплює дві складові – правову здатність набуття статусу та адміністративну правосуб'єктність, якою конкретизовано правовий статус суб'єкта. Категорія «суб'єкт» є ширшою за змістом, ніж категорія «учасник» у адміністративному судочинстві.

Застосування широкого підходу до категорії «суб'єкт адміністративного судочинства» надає підставу зазначити, що таким суб'єктом можна визначити будь-яку фізичну чи юридичну особу. Разом з тим, для того, щоб така особа реалізувала конституційне право звернення до адміністративного суду за захистом своїх порушених прав, свобод, законних інтересів, вона повинна мати правові можливості, які відтворюються через адміністративну процесуальну правоздатність [180, с. 10].

На думку Т.А. Остапенко, у зв'язку із значною кількістю суб'єктів, які вступають в адміністративні процесуальні відносини, важливе значення для вивчення існуючих видів учасників адміністративного судочинства насамперед має їх класифікація, яка не просто систематизує таких учасників в окремі групи, але й дозволяє навести специфічні ознаки, завдання, повноваження всіх, хто так чи інакше причетний до адміністративної справи. Класифікація учасників адміністративного судочинства здійснюється за різними критеріями, а саме:

– суспільно-державна роль – суб'єкти владних повноважень, фізичні та юридичні особи, які у свою чергу класифікуються на дві групи осіб, які беруть участь у справі: з метою захисту власних прав, свобод та інтересів (такими особами є сторони - позивач та відповідач; треті особи) (ст. 47 КАС України); з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб (до цієї групи належать представники сторін і третіх осіб, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді) (ст. ст. 56, 60 КАС України);

– адміністративний процесуальний статус і мета участі в процесі - основні (сторони (позивач і відповідач), треті особи, їх процесуальні представники) і допоміжні (секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач).

– організаційна структура – індивідуальні (фізичні особи) та колективні (юридичні особи, колективні суб'єкти без статусу юридичної особи) [181].

Надана суддею господарського суду Херсонської області класифікація

заслуговує на увагу, однак слід звернути увагу на такі недоліки: автор не розкриваючи змісту критерію «їх суспільно-державна роль», зазначив, що термін «фізична особа» є узагальнюючим і містить у собі такі поняття, як громадяни України, іноземець та особа без громадянства; не визначив меж узагальнення терміну «юридична особа», через що поза групою опинилися іноземні юридичні особи та колективні суб'єкти без статусу юридичної особи, яким так само відведена суспільно-державну роль, оскільки користуються в Україні таким самим правом на судовий захист, як і громадяни та юридичні особи України (ч. 6 ст. 6 КАС України) [182, с. 133].

Як слушно відзначає О.В. Бачун: «Наділення суб'єктів процесуальними правами та обов'язками означає, що законодавець встановив конкретне місце кожного суб'єкта в адміністративному судочинстві, завдяки чому саме судочинство набуває упорядкованого, послідовного характеру» [183].

Але, передусім, варто зауважити, що термін «суб'єкт» в основному законі з адміністративного судочинства вживається законодавцем лише відносно органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб, інших осіб при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень (п. 7 ст. 3 КАС України), без роз'яснення сутності цього терміну. В цілому, особи, залучені до сфери адміністративного судочинства, іменуються учасниками адміністративного процесу (гл. 5 КАС України). І необхідно наголосити, що більшість вчених, оперуючи поняттями «суб'єкт» і «учасник» адміністративного судочинства, ототожнює їх.

Зазвичай, поняття «суб'єкт» (процесу, провадження, правовідносин, судочинства) розкривається через лексему «учасник» (наприклад, суб'єкт пізнання в будь-якому процесі – це складна соціально-організована система, яка в якості своїх компонентів включає різних осіб (органи, окремі особи), що виступають носіями інформації щодо того чи іншого факту, події або здійснюють у передбаченому законом порядку її придбання і перетворення в достовірне знання (докази) з метою вирішення завдань адміністративного

провадження) і, навпаки, «учасник» – через «суб'єкт» (наприклад, учасники процесу – це суб'єкти з особливою спеціальною процесуальною правоздатністю, яка визнається державою у спеціальному порядку [184, с. 110]).

Учасники адміністративного процесу за приписами КАС України залежно від їхньої заінтересованості поділяються на осіб, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб) та інших учасників (свідок, експерт, спеціаліст та ін.).

Варто зазначити, що етимологічне значення слова «суб'єкт» полягає в тому, що воно означає істоту, здатну до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності; особу, якій належить активна роль у певному процесі [185, с. 879], а «учасник» – означає того, хто бере участь у чому-небудь, входить до складу групи осіб [185, с. 991]. Тобто останній розглядається в певній системі, поряд з іншими – у конкретній справі, навіть епізодично.

Окремі вчені ці поняття розрізняють. Наприклад, О. В. Кузьменко вважає, що суб'єкт процесу (провадження) – це потенційний учасник адміністративно-процесуальних відносин, тобто той, хто має можливість у майбутньому стати учасником провадження, а учасник процесу (провадження) – це вже реалі на сторона адміністративно-процесуальних відносин. Це стосується і співвідношення понять «суб'єкт адміністративного процесу» і «суб'єкт адміністративно-процесуальних відносин» [186, с. 38].

Так, наприклад, присвятивши дисертаційну роботу категорії «суб'єкт адміністративного судочинства», О.В. Бачун (2010 р.) «розглянув види суб'єктів адміністративного судочинства та здійснив їх класифікацію; встановив сутність і зміст понять «правоздатність» і «дієздатність» відносно суб'єктів адміністративного судочинства, визначив елементи правоздатності; особливості правового статусу суб'єктів приватного і публічного права в адміністративному судочинстві; систематизував умови набуття суб'єктами правового статусу в адміністративному судочинстві; охарактеризував

процесуальні форми реалізації правового статусу суб'єктами адміністративного судочинства та виділив їх особливості; визначив напрямки удосконалення правового статусу суб'єктів адміністративного судочинства» [183].

Суб'єктом адміністративного судочинства автор визнає «особу, що є носієм прав та обов'язків в адміністративних процесуальних відносинах з приводу відправлення правосуддя адміністративними судами і здатна їх у цих відносинах реалізувати». При цьому дослідник доводить, що «особливості правового статусу суб'єктів приватного і публічного права в адміністративному судочинстві проявляються у диференціації складу елементів статусу». Слушними видаються думки автора про те, що «особливості правового статусу кожного суб'єкта адміністративного судочинства позначаються на процесуальних формах реалізації і обумовлені різницею у функціональному призначенні того чи іншого суб'єкта у судовому адміністративному процесі, а також реалізацією конституційного права на звернення до суду» [187, с. 68].

Існують й інші види класифікації таких суб'єктів. Так, В. Д. Сорокін поділяє суб'єкти адміністративного судочинства на дві групи: 1) індивідуальні (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства); 2) колективні – органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, громадські об'єднання, державні та муніципальні служби [188, с. 174]. Такий поділ, на нашу думку, є надто спрощеним.

В. К. Колпаков серед масиву учасників адміністративного процесу пропонує виділяти п'ять груп, а саме: 1) громадяни; 2) виконавчо-розпорядчі органи та структурні частини їх апарату; 3) об'єднання громадян і їх органи та органи самоорганізації населення; 4) державні службовці та посадові особи, наділені адміністративно-процесуальними нормами певними правами та обов'язками; 5) інші державні органи та їх посадові особи [189, с. 275]. Запропонована класифікація все ж недостатньо повно відтіняє функціональні повноваження, правовий статус та роль окремих учасників адміністративного процесу. Крім того, не надто логічно відмежовувати виконавчо-розпорядчі органи та структурні частини їх апарату від державних службовців цього ж

апарату.

Власне бачення системи суб'єктів адміністративного судочинства наводить М. М. Тищенко. Він ділить суб'єктів адміністративного процесу на організаторів та учасників адміністративного провадження. У свою чергу, учасників він поділяє на лідируючих суб'єктів, зацікавлених осіб та осіб, що сприяють розгляду справи [190, с. 352]. На наш погляд, така класифікація також досить логічна.

Ми погоджуємося з думкою С. Т. Гончарука, що узагальнюючи вищезазначене, систему суб'єктів адміністративного судочинства, можна об'єднати у три групи [191, с. 40]: суб'єкти здійснення адміністративного процесу (лідируючі, провідні); суб'єкти, що мають особистий інтерес; суб'єкти, що сприяють досягненню мети адміністративного процесу.

До групи суб'єктів здійснення адміністративного судочинства (лідируючих суб'єктів) зазвичай відносять органи виконавчої влади та їх посадові особи, суди, а також інші державні формування та органи місцевого самоврядування, наділені владними повноваженнями щодо ведення адміністративних справ, пов'язаного з їх розглядом та вирішенням. Ця група суб'єктів відіграє визначальну роль у здійсненні того чи іншого адміністративного провадження [192].

До суб'єктів, що мають особистий інтерес, а також інших зацікавлених осіб належать, зокрема, сторони провадження, у тому числі заявники, позивачі, відповідачі, потерпілі, правопорушники, треті особи, а також їх представники тощо. Ними можуть бути як індивідуальні, так і колективні суб'єкти, фізичні та юридичні особи. Серед них особливе місце посідають громадяни.

До категорії осіб, що сприяють розгляду певної адміністративної справи в адміністративному процесі (судочинстві) здебільшого належать представники органів публічної влади, представники суспільних (громадських) інтересів, експерти, спеціалісти, перекладачі, свідки, поняті тощо. Такі особи не повинні мати особистої зацікавленості у справі.

Інша підстава поділу учасників адміністративного процесу запропонував

народний депутат України III скликання І. Б. Коліушко в проекті Адміністративного процесуального кодексу України від 4 лютого 2002 року № 9024 («Глава 4. Учасники адміністративного судочинства» «стаття 31. Склад учасників адміністративного судочинства») [193].

За роллю в судовому процесі учасників адміністративного судочинства доцільно поділити на три групи: 1) особи, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб); 2) особи, які сприяють розгляду справи (свідки, експерти, спеціалісти); особи, які обслуговують судовий процес (перекладач, секретар судового засідання, судовий розпорядник). Автор класифікації наголошував на тому, що така класифікація має не тільки теоретичне значення. Вона спрощує виклад нормативного матеріалу і визначення правового статусу кожної з груп учасників» [194].

Враховуючи ступінь наукової розробленості зазначеної проблеми, ґрунтуючись на аналізі норм КАС України й нагальній потребі у врахуванні значної кількості розмаїття особливостей правового статусу суб'єктів адміністративного процесу (судочинства), останніх доцільно диференціювати так:

За формою провадження на осіб, які беруть участь у судовому засіданні; осіб, які беруть участь у письмовому провадженні (без виклику осіб, які беруть участь у справі, та проведення судового засідання (п. 10 ч. 1 ст. 3 КАС України); осіб, які беруть участь у скороченому провадженні (без проведення судового засідання та виклику осіб, які беруть участь у справі (ч. 4 ст. 182-2 КАС України) [195].

За наявністю державно-владних повноважень на осіб, які наділені державно-владними повноваженнями - адміністративний суд (п. 2 ч. 1 ст. 3 КАС України).

За інстанцією розрізняють суд першої інстанції – місцевий адміністративний суд (місцевий загальний суд як адміністративний суд, окружний адміністративний суд), суд апеляційної інстанції – апеляційний адміністративний суд, суд касаційної інстанції – Вищий адміністративний суд

України, Верховний суд України (судова палата в адміністративних справах).

За підсудністю на предметну, територіальну, інстанціональну.

За способом вирішення справи: одноособово або колегіально особи, які наділені частковими державно-владними повноваженнями: секретар судового засідання, судовий розпорядник.

За особливістю реалізації та/або виконання процесуальних прав, обов'язків:

– реалізація та виконання власних прав, обов'язків і функцій іншого учасника процесу – секретар судового засідання;

– реалізація та виконання власних прав, обов'язків - секретар судового засідання, судовий розпорядник;

– осіб, які не наділені державно-владними повноваженнями - особи, які беруть участь у справі (ст. 47 КАС України), та осіб, які є іншими учасниками адміністративного процесу (ст. 62 КАС України) [196]:

У залежності від юридичної заінтересованості:

– осіб, які мають юридичну заінтересованість:

– осіб, які мають матеріальну та процесуальну заінтересованість – сторони та треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору;

– осіб, які мають процесуальну заінтересованість – треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору;

– представники сторін, третіх осіб; органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб);

– осіб, які не мають юридичної заінтересованості (особи, які є іншими учасниками адміністративного процесу (ст. 62 КАС України):

У залежності від наявності або відсутності спеціальних знань:

– осіб, які мають спеціальні знання – експерт, спеціаліст, перекладач;

– осіб, які не мають спеціальні знання – свідок [197].

Від ініціювання, місця і ролі в адміністративній справі, що розглядається і вирішується судом:

– особу, яка розглядає і вирішує адміністративну справу – суд;

– осіб, які обслуговують розгляд і вирішення адміністративної справи – секретар судового засідання та судовий розпорядник, якщо його функції не виконуватиме секретар судового засідання;

– осіб, які ініціюють розгляд і вирішення адміністративної справи (звертаються до адміністративного суду) – позивач та/або представник позивача, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (якщо підтвердять наявність поважних причин, що унеможливають самотійне звернення особи до адміністративного суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів);

– осіб, які за своєю ініціативою вступають у справу – треті особи, які заявляють самотійні вимоги на предмет спору та/або представники третіх осіб, які заявляють самотійні вимоги на предмет спору, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб;

– осіб, які залучаються (не ініціюють власний вступ) до участі в справі – треті особи, які не заявляють самотійні вимоги на предмет спору та/або представники третіх осіб, які не заявляють самотійні вимоги на предмет спору, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [198].

Зазначимо, що національним процесуальним законодавством урегульована не лише безпосередня реалізація конституційного права фізичних і юридичних осіб на судовий захист, але й визначено суб'єкта правовідносин, який поряд із фізичними та юридичними особами є одним із основних учасників адміністративного судочинства. Тобто у порядку адміністративного судочинства передбачена можливість оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єкта владних повноважень (наприклад, ч.ч. 2, 3 ст. 2 КАС України) [4].

На відміну від суб'єктів владних повноважень, які здійснюють державні функції, фізичні та юридичні особи вступають в адміністративне судочинство задля забезпечення власних матеріально- й процесуально-правових інтересів. Крім того, узагальнюючи положення КАС України (Глава 5 Розділ II), у яких закріплено статус учасників адміністративного процесу, можна зробити висновок, що суб'єкти владних повноважень, фізичні та юридичні особи у свою

чергу класифікуються на дві групи осіб, які беруть участь у справі:

1) з метою захисту власних прав, свобод та інтересів (такими особами є сторони – позивач та відповідач; треті особи) (ст. 47 КАС України);

2) з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб (до цієї групи відносяться представники сторін і третіх осіб, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб у суді) (ст.ст. 56, 60 КАС України). Наприклад, у відповідності із ч. 2 ст. 37 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» інтереси Кабінету Міністрів України у судах загальної юрисдикції представляє Міністерство юстиції України, якщо інше не передбачено законами або актами Кабінету Міністрів України [199].

Термін «фізична особа» є узагальнюючим і містить у собі такі поняття як громадяни України, іноземець та особа без громадянства. Вказані поняття отримали своє закріплення у національному законодавстві.

Громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України (ст. 1 Закону України «Про громадянство України») [200].

Як передбачено ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином [201].

Поняття «юридична особа» та його зміст закріплені у Цивільному кодексі України, згідно із ст. 80 якого юридична особа – організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку [202].

За 2) адміністративним процесуальним статусом і метою участі у судочинстві учасники класифікуються на основних і допоміжних. Основними учасниками адміністративного судочинства вважаються: сторони (позивач і відповідач), треті особи, їх процесуальні представники. Ці особи порушують адміністративне судочинство, змінюють його, від волі сторін, третіх осіб, представників залежить, зокрема, виникнення апеляційного, касаційного

оскарження, відкриття виконавчого провадження.

Допоміжними учасниками адміністративного судочинства є особи, які суттєво не впливають на перебіг такого судочинства в цілому, однак в силу свого призначення та повноважень забезпечують його якість, повноту та об'єктивність. До переліку таких учасників слід віднести: секретаря судового засідання, судового розпорядника, свідка, експерта, спеціаліста, перекладача [203].

Класифікація учасників адміністративного судочинства за процесуальним статусом отримала певне закріплення у КАС України. Зокрема, Главою 5 Розділу II кодексу передбачено групу осіб, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб) та групу інших учасників адміністративного судочинства (секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач).

У залежності від 3) організаційної структури учасників адміністративного судочинства можна класифікувати на індивідуальних (фізичні особи) та колективних (юридичні особи, колективні суб'єкти без статусу юридичної особи – об'єднання мешканців будинку, квартальні, вуличні комітети тощо).

Для забезпечення можливості здійснення учасниками адміністративного судочинства своїх суб'єктивних інтересів, виконання ними завдань, адміністративним процесуальним законодавством (Глава 5 Розділ I КАС України) закріплено їх процесуальну правосуб'єктність. Традиційно у адміністративно-правовій науці це поняття розглядається як сукупність певних елементів [204]. Отже, учасники адміністративного судочинства наділені адміністративною процесуальною правосуб'єктністю, яка утворена із правоздатності та дієздатності. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність – категорія, яка нерозривно пов'язана із особою, виникає з моменту її появи у суспільстві та припиняється із її вибуттям із суспільних відносин. Тому правоздатність та дієздатність, як складові правосуб'єктності – поняття, які характеризують конкретного учасника правовідносин.

Отже, адміністративне судочинство характеризується широким колом

різноманітних суб'єктів – учасників адміністративно-процесуальних відносин. Ступінь критеріїв класифікації суб'єктів адміністративного процесу (судочинства), нагальна потреба у врахуванні значної кількості й розмаїття особливостей правового статусу суб'єктів адміністративного процесу (судочинства) обумовили потребу в розробці комплексної ґрунтовної диференціації суб'єктів адміністративного процесу (судочинства). Систему суб'єктів адміністративного судочинства, можна об'єднати у три групи: суб'єкти здійснення адміністративного процесу (судочинства) – (лідуючі, провідні); суб'єкти, що мають особистий інтерес; суб'єкти, що сприяють досягненню мети адміністративного процесу. Сторонами у справі, як правило, виступають заявники (особи, що подали заяву) та відповідачі (особи, щодо яких пред'явлені претензії та щодо яких здійснюється розгляд справи) [205].

Адміністративна процесуальна правоздатність означає можливість фізичних, юридичних осіб мати права та обов'язки, обсяг та зміст яких обумовлюються процесуальною роллю конкретного учасника адміністративного судочинства. Наприклад, позивач наділений правом змінити підставу або предмет адміністративного позову (ч. 1 ст. 51 КАС України), відповідач – визнати позов повністю або частково.

Водночас, учасники адміністративного судочинства крім власних специфічних прав та обов'язків наділені правоздатністю, яка однаковою мірою характерна для усіх суб'єктів адміністративної справи. Зокрема, особи, які беруть участь у справі мають право знати про дату, час і місце судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються їхніх інтересів (ч. 3 ст. 49 КАС України). Тому адміністративна процесуальна правоздатність учасників адміністративного судочинства класифікується на два види: 1) загальна та 2) спеціальна [206].

З прийняттям Конституції України було проголошено незалежною демократичною державою. Важливим показником демократичної держави є законність та правосуддя. Адміністративне судочинство є різновидом правосуддя, а отже передбачає діяльність судів адміністративного напрямку

розгляду справ та вирішень адміністративних спорів. Адміністративна юстиція - інструмент захисту прав та законних інтересів людини, спрямований на дотримання та забезпечення законності в сфері виконавчої та місцевої влади.

З метою захисту та законного вирішення адміністративних спорів на законодавчому рівні ч. 1 ст. 56 Кодексу адміністративного судочинства України визначено таку категорію учасників адміністративного процесу як «представник». Особи, які підпадають під дану категорію своєю діяльністю повинні сприяти суду та особам, які беруть участь в адміністративному процесі, та сприяють здійсненню правосуддя в конкретному адміністративному процесі; наділяються правом звернення до адміністративного суду чи іншого державного органу від імені тієї особи, інтереси якої представляє.

Намагання законодавців постійно удосконалювати засади адміністративного судочинства нашої держави неодноразово призводило до змін визначення правового статусу представників в адміністративному процесі. Нині відсутність єдиного системного підходу до реформування законодавства у даному напрямку, а також гармонізація з нормами та вимогами Ради Європи призводить до широкого кола проблем і прогалин адміністративно-правового статусу представництва в чинному адміністративному законодавстві. В даному контексті питання визначення адміністративно-правового статусу представників в адміністративному процесі набуває особливого значення.

Окремі питання правового статусу представників в адміністративному процесі досліджувалися В. Б. Авер'яновим, Д. Н. Бахрахом, А. І. Берлаєм, Ю. П. Битяком, Л. Р. Білою, В. В. Богуцьким, О. С. Бурлою, Є. В. Васьковським, В. В. Гайворонською, А. ГТ. Гелем, В. М. Гарагцуком, Х. Гольмстеном, С. Т. Гончаруком, В. М. Гордоном, В. Л. Граніним, Т. О. Гуржієм, О. В. Гуричем, Е. Ф. Демським, І. І. Діткевичем, І. Ю. Домановою, М. Д. Жданом, М. В. Завальним, В. В. Зуєм, Д. П. Каляяновим, С. В. Ківаловим, О. В. Когутом, І. Є. Марочкіном, К. Колпаковим, О. В. Кузьменком, М. В. Лошинським, Р. В. Миронюком, В. І. Олефіром, Є. М. Поповичем, Д. В. Сичовим, Д. Є. Суслон, Л. В. Тацієм,

Н. В. Хорошаком та іншими. Проте більшість наукових досліджень з цього питання є фрагментарною, а отже потребують докладнішого вивчення, систематизації та узагальнення.

Для визначення поняття правового статусу як юридичної категорії нині існує велика кількість поглядів. В адміністративному процесі найчастіше визначають правовий статус як комплекс прав й обов'язків, які нормативно закріплені та гарантовані державою. Зокрема, визначено правовий статус як сукупну систему суб'єктивних юридичних прав та свобод, обов'язків та законних інтересів, які належать громадянину та закріплені на законному рівні, визначаючи цим самим правове становище особи в суспільстві. Натомість, інший колектив авторів вважає, що правовий статус слід розглядати як комплексну інтеграційну категорію. Дана категорія має показувати взаємовідносини між суб'єктами суспільних відносин - між особами, особою та суспільством, громадянином та державою тощо.

У свою чергу, інші автори визначають правовий статус як сукупність прав та обов'язків, яка показує особливість суспільної структури, стан та рівень законності й демократії. Правовий статус, вважають правники, покликаний визначити стандарти поведінки, які б забезпечили достатній рівень життєдіяльності соціального середовища.

Так, правовий статус має ряд особливостей: універсальний характер, охоплюючи статуси всіх суб'єктів (особи, суспільства, держави); зображення індивідуальності суб'єктів та їх реального стану та місця в суспільстві; безумовна наявність певних обов'язків, відповідальності та гарантій; системне визначення прав та обов'язків суб'єктів.

На нашу думку, при визначенні поняття правового статусу представників в адміністративному процесі, слід прислухатись до визначення колективу правників: правовий статус є комплексним показником місця і стану індивіда чи групи осіб у соціальній системі, соціальної стратифікації; сукупністю прав та обов'язків, що дозволяє визначити юридичний стан певної особи, владного органу держави чи організації міжнародного рівня тощо.

Отже, при розгляді правового статусу представників як суб'єктів адміністративного процесу, правовий статус слід визначати як комплексну категорію, що містить в собі завдання та функції, права, обов'язки та відповідальність представників, визначені адміністративним законодавством чи іншими нормативними актами. Процесуальний статус представників в адміністративному процесі визначається ст. 56-59 Кодексу адміністративного судочинства.

Досліджуючи питання правового статусу представників в адміністративному процесі, уточнимо основні завдання, які покладаються на них. Будь-яка особа, права та свободи якої порушили, може звернутися до представника або отримати законного представника, що гарантується Кодексом адміністративного судочинства. Враховуючи, що в основі будь-якої адміністративної справи лежить конфлікт між суб'єктами правовідносин, першочерговим завданням представника, на нашу думку, є захист прав та інтересів громадянина, якими він наділений на законодавчому рівні, а також їх відновлення, в разі, якщо вони порушені. Важливим дане завдання є й з огляду на те, що в адміністративному процесі представництво пов'язане з протидією протизаконної поведінки та діяльності владних суб'єктів. Також серед завдань представника слід виділити сприяння правосуддю, а саме, сприяння об'єктивному підходу до адміністративної справи, повноти розгляду та правосуддя. Правосуддя є справедливістю у дії. Тому відстоювання справедливості є обов'язком представника у суді чи іншому органі щодо адміністративної справи. Слід пам'ятати, що в правовій, демократичній державі справедливість розгляду тієї чи іншої адміністративної справи уособлює законодавство, за яким ніхто не може бути примушений до протизаконного діяння. Процесуальне представництво в адміністративному процесі, як зазначалося раніше, існує двох видів, а саме, договірне та законне.

Особливістю статусу представника, уповноваженого договором на представництво в адміністративному судочинстві, є те, що представник не є самостійним суб'єктом правових відносин. В даному випадку, представник

виражає волю особи, чії права та законні інтереси він безпосередньо представляє. Аналогічним є договірне представництво й у правових системах інших розвинутих країн. Якщо ж законні інтереси чи дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє, за рішенням відповідних органів державної влади представника замінюють. Акцентуємо увагу на тому, що законний представник в праві самостійно здійснювати процесуальні права та обов'язки особи, яку представляє.

Якщо ж розглядати завдання адвоката як представника в адміністративному процесі, слід звернути увагу на праці Г. В. Борисова. Так, дослідник виділяє розширений перелік завдань при визначенні правового статусу адвоката:

- 1) досконале вивчення матеріалів адміністративних справ;
- 2) збирання додаткових відомостей щодо фактів, які можуть використовуватися як докази в адміністративному судовому процесі;
- 3) формування певної адвокатської позиції, яка дозволить побудувати успішний захист клієнта у справі;
- 4) здійснення прогнозування ходу справи та її вирішення;
- 5) підготовка необхідних процесуальних документів для адміністративної справи.

Вивчаючи правовий статус представників в адміністративному судовому процесі, не слід забувати, що за Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та Кодексом адміністративного судочинства функції представництва також покладені на прокурора як законного представника інтересів громадянина або держави в судовому процесі. Прокурор як представник в адміністративному процесі за ст. 36 Закону України «Про прокуратуру» здійснює представництво інтересів громадянина або держави від імені держави шляхом здійснення дій, які спрямовані на захист законних інтересів держави чи громадянина у суді. Прокурор має статус законного представника, базуючись на ст. 56-57 Кодексу адміністративного судочинства та п. 2 ст. 121 Конституції України.

В адміністративному судочинстві правовий статус прокурора є багатоаспектним. Це є суттєвою відмінністю від правових статусів прокурора в інших процесах. Зауважимо, що прокурор може набувати статусу позивача та відповідача, а не лише бути законним представником у суді. Для підтвердження своїх повноважень прокурор не надає додаткових документів адміністративному суду, оскільки прокурор вповноважений на виконання обов'язків, наданих йому законом. Слід зазначити, що практика участі прокурора в адміністративних справах доволі поширена, на відміну від інших посадових осіб та суб'єктів державної влади.

Процесуальний статус прокурора в адміністративному процесі полягає у вживанні заходів щодо запобігання та усунення порушення законності, при цьому прокурор не може давати вказівки чи визначати лінію поведінки адміністративного суду, він є повноцінною стороною адміністративного процесу, залишаючись представником органу, що здійснює нагляд за дотриманням конституційних норм та законів України.

Правовий статус представник об'єднання в адміністративній справі набуває лише за умови легалізації даного об'єднання. Це вмотивовано особливими правовими відносинами об'єднань (організацій, громад і т. п.) та держави, її органами та посадовими чи службовими особами органів державної влади.

Отже, завданнями представника, які визначають його правовий статус, є наступні:

- 1) консультування щодо можливості застосування особою законодавства;
- 2) здійснення захисту прав, свобод та законних інтересів певної особи в адміністративному судовому процесі; здійснення представництва клієнта в адміністративному суді;
- 3) сприяння здійсненню правосуддя та підтримка законності;
- 4) підвищення правосвідомості та правової культури населення.

Основними елементами правового статусу в будь-якій галузі права є права та обов'язки. Слід зазначити, що основні права та обов'язки

представників в адміністративному процесі закріплені ст. 59 Кодексу адміністративного судочинства України. Зокрема, в Кодексі зазначено, що право на вчинення законних дій від імені особи, яку представляє представник, надається повноваженнями, які покладені на представника з метою ведення справи. При цьому має бути укладено договір між представником та клієнтом в адміністративній справі.

Законний представник наділений рядом прав в адміністративному процесі. Зокрема, до таких можна віднести право представляти інтереси лише особи, яка притягається до адміністративної відповідальності чи є потерпілою в адміністративній справі; знайомитися з матеріалами та документами адміністративної справи, в якій він виступає законним представником; заявляти клопотання щодо залучення свідків; подавати скарги від імені особи, яку представляє тощо.

При дослідженні прав представників в адміністративному процесі в межах вивчення їх правового статусу слід звернути увагу, що у встановлених законодавством випадках Уповноважений Верховної Ради з прав людини має право звертатися до адміністративного суду із заявою про захист прав та свобод інших осіб. В такому разі Уповноважений з прав людини наділяється також правом брати участь в цьому адміністративному процесі. Зокрема, зазначено, що Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи державної влади та місцевого самоврядування, виступаючи в ролі законних представників, мають право здійснювати представництво в адміністративному суді інших осіб лише у випадку документального підтвердження поважності причин представництва, за яких самотійне звернення осіб до адміністративного суду є неможливим. Правовий статус представник об'єднання в адміністративній справі набуває лише за умови легалізації даного об'єднання. Це вмотивовано особливими правовими відносинами об'єднань (організацій, громад і т.п.) та держави, її органами та посадовими чи службовими особами органів державної влади.

Отже, завданнями представника, які визначають його правовий статус, є

наступні:

- 1) консультування щодо можливості застосування особою законодавства;
- 2) здійснення захисту прав, свобод та законних інтересів певної особи в адміністративному судовому процесі.; здійснення представництва клієнта в адміністративному суді;
- 3) сприяння здійсненню правосуддя та підтримка законності;
- 4) підвищення правосвідомості та правової культури населення.

Звертаючись до прав та обов'язків адвоката як представника в адміністративному процесі, зазначимо, що вони визначені, окрім процесуального законодавства, ст. 20-21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Так, в ст. 21 зазначено, що адвокат має право під час процесу здійснювати будь-які дії, що не суперечать чинному законодавству, правилам адвокатської етики чи договору про надання правової допомоги. Зокрема, в межах свого правового статусу представники в адміністративному процесі можуть звертатися з офіційними запитами до органів державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, громад та організацій, юридичних осіб тощо; представляти та захищати права та законні інтереси фізичних та юридичних осіб в адміністративному суді чи інших органах державної влади щодо адміністративної справи; мати доступ та ознайомитися з необхідними для адвокатської діяльності щодо певної адміністративної справи документами та матеріалами на підприємствах, установах, організаціях, крім тих, які містять інформацію з обмеженим доступом; складати заяви, скарги та клопотання в установленому законом порядку; збирати інформацію, яка може використовуватися як докази в адміністративній справі; застосовувати доступні технічні засоби, не порушуючи чинного законодавства; посвідчувати копії документів адміністративних справ, які ведуться безпосередньо адвокатом як представником тощо.

У нашому дослідженні вважаємо за доцільне погодитись з думкою правників, які стверджують, що адвокат як представник в адміністративному процесі наділений більш широким колом прав щодо доказування та обов'язків,

в порівнянні з іншими представниками. А отже, представника-адвоката наділено ширшим правовим статусом в адміністративному процесі, ніж інших представників, які діють на договірній основі.

Водночас, керуючись ст. 49, 51 та 53 Кодексу адміністративного судочинства, адвокат, як представник в адміністративному процесі, має право знати дату, місце та час проведення судового розгляду справи, в якій він є представником; безперешкодно знайомитися з матеріалами та документами справи; заявляти відводи чи клопотання; надавати суду усні чи письмові доводи, пояснення, докази, що стосуються адміністративної справи; висловлювати свою професійну думку стосовно питань, які виникли під час розгляду справи в адміністративному суді; подавати письмові зауваження до вчинення окремих процесуальних дій та оскаржувати судові рішення стосовно інтересів особи, яку представляє, а також має право користуватися всіма іншими правами згідно з Кодексом адміністративного судочинства України. Проте, слід зазначити, що реалізацію певних процесуальних прав представник може здійснити лише у випадку зазначення цього в договорі між представником та клієнтом. Прикладом цього винятку може стати відмова від адміністративного позову чи його визнання, заміна, передача повноважень іншому представнику тощо.

Головним обов'язком будь-якого представника в адміністративній справі, на нашу думку, є зобов'язання належно користуватися покладеними на них правами та неухильність виконання процесуальних обов'язків. Для представників-адвокатів даний обов'язок закріплений в ст. 49 Правил адвокатської етики.

Вважаємо за доцільне виділити дві категорії обов'язків представника - перед клієнтом та перед адміністративним судом. Серед обов'язків представника перед клієнтом в адміністративному процесі, в першу чергу, слід виділити дотримання правил професійної етики та присяги адвоката України, представник має діяти в інтересах клієнта. Також представник зобов'язаний на вимогу клієнта надати звіт щодо ходу справи та виконання договору про

надання правової допомоги. Якщо в ході справи виникає конфлікт інтересів, представник має невідкладно повідомити про це клієнта. В разі виникнення будь-яких несприятливих моментів для клієнта, представник зобов'язаний повідомити його. Також до обов'язків представника можна віднести наступне: підвищення професійного рівня, виконання рішень вищих органів, виконання будь-яких інших обов'язків, які передбачені законодавством чи договором про надання правової допомоги тощо. При цьому, представник не може давати гарантій щодо вирішення адміністративної справи на користь клієнта чи навпаки, безпосередньо чи опосередковано давати надії щодо ходу вирішення справи, а також виникнення самого уявлення щодо можливості впливу представника на процес розгляду адміністративної справи.

Що ж до обов'язків перед судом, представник в адміністративному процесі має не лише захищати права та інтереси клієнта, а й дотримуватися принципів законності, чесності та порядності в своїй діяльності; поважати суд та інші сторони процесу; сприяти неупередженому ставленню, об'єктивності та повноті розгляду адміністративної справи тощо. Для адвокатів дані обов'язки закріплені в Правилах адвокатської етики, які при розгляді правового статусу адвоката в адміністративному процесі можна вважати збіркою вимог та обов'язків до адвоката в судовому процесі.

У свою чергу, головним обов'язком законного представника в адміністративному процесі, вважаємо, є професійне та добросовісне представництво інтересів неповнолітньої чи недієздатної особи, які притягаються до адміністративної відповідальності чи визнана потерпілою стороною. Також законний представник має проявляти толерантність стосовно особи, яку представляє, інших сторін процесу та оточення. При здійсненні своїх функцій на законного представника покладається ряд обов'язків. Так, до зобов'язань законного представника в адміністративному процесі слід віднести наступні:

- 1) беззаперечне дотримання чинного законодавства України чи міжнародних норм стосовно адміністративного права;

2) використовувати всі законні засоби захисту прав і законних інтересів громадян. При цьому законному представнику заборонено використовувати свої повноваження та знання з метою тиску чи завдання шкоди особі, яку представляє;

3) не розголошувати відомості які є предметом таємниці захисту;

4) відмовитись від надання правової допомоги у випадках, передбачених законодавством. Зокрема, представник зобов'язаний відмовитися, якщо у справі бере участь посадова особа, яка перебуває у родинних стосунках з представником, якщо є конфлікт інтересів з іншою стороною процесу або їй вже надана правова допомога передбачуваним представником, або передбачуваний законний представник брав участь у справі як слідчий, прокурор, громадський обвинувачував тощо.

Отже, основним нормативними актами, яка регламентують правовий статус представників в адміністративному процесі є Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI, Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 р. № 2747-IУ, Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-УІІ та Правила адвокатської етики від 09.06.2017 р.

Узагальнивши положення нормативних документів, виділимо наступні особливості процесуального статусу представника:

1) наділений правом звернення до адміністративного суду не від свого імені, а від імені сторони адміністративного процесу чи третьої особи;

2) захищає виключно права та законні інтереси осіб, яких представляє, а не особисті;

3) діє на підставі договору (угоди) чи закону;

4) вимоги до представників та обмеження процесуального представництва викладені в статтях КАС;

5) базуючись на вимогах ст. 59 КАС, повноваження законних представників мають бути підтвердженні у визначеному законом порядку;

6) діяльність спрямована на надання кваліфікованої правової допомоги

особі, яку представляє, та сприяння здійснення правосуддя в адміністративному суді тощо.

Юридична наука та законодавча діяльність України нині знаходиться в стані реформування. Не є виключенням і адміністративне право. Не зважаючи на те, що Кодекс адміністративного судочинства був прийнятий у 2005 році, а останні зміни внесені вже в 2017 році, він є далеким від досконалості та потребує уточнень. У сучасних умовах важливе місце посідає проблема чіткого визначення статусу та межі повноважень представників в адміністративному судочинстві. Це питання є актуальним, оскільки визначення меж повноважень представника гарантує дотримання та забезпечення прав та законних інтересів учасників адміністративного провадження.

Повноваження представника в адміністративному процесі викликали неабияку зацікавленість правників не лише сучасності, а й радянських часів. Зокрема, це питання було предметом досліджень Ю. П. Битяка, В. К. Колпакова, І. П. Голосніченко, О. Д. Святоцького та інших. Проте, в наявних дослідженнях відсутній комплексний та узагальнюючий аналіз повноважень представників в адміністративному судовому процесі з урахуванням чинного законодавства.

Головне призначення інституту представництва можна сформулювати як забезпечення засад рівності кожного перед законом, а отже і перед судом, та змагальності в адміністративному провадженні. Водночас, як зазначалося, представник має діяти в інтересах особи, яку представляє, в межах чинного законодавства та наданих йому повноважень. Межі повноважень, якими наділяється представник в адміністративному процесі відрізняються в залежності від виду представництва.

Представник здійснює свої повноваження, визначені ст. 59 Кодексу адміністративного судочинства та на підставі документів. Так, Кодексом передбачено, що представникові надаються повноваження на вчинення будь-яких процесуальних дій, які може вчинити особа, яку він представляє, від її імені. В той самий час, всі розпорядження, які надаються особою представнику

є обов'язковими для виконання представником в межах чинного законодавства. Повноваження представників також можуть бути посвідчені договором про надання правової допомоги (довіреністю), ордером, який видається відповідним адвокатським об'єднанням, або усною заявою довірителя. Усна заява довірителя має бути занесена до журналу судового засідання адміністративного суду.

При дослідженні повноважень представників в адміністративному суді слід зазначити, що представника за договором, який бере участь в адміністративному процесу, наділено дещо обмежувальними повноваженням у порівнянні з законним представником. Серед таких можна визнати спеціальні повноваження, якими наділяється представник, які націлені на можливість розпоряджатися предметом спору та на подальший розвиток адміністративного процесу в суді чи іншому владному органі. Тобто, якщо договором не визначено, що представник вповноважений визнавати чи змінювати адміністративний позов, досягати примирення, здійснювати передоручення повноважень, оскаржувати судові рішення тощо, представник не зможе здійснити це. Таким чином, представник, який бере участь в адміністративному процесі на основі договору, вповноважений здійснювати лише ті процесуальні дії, які визначені договором або довіреністю.

Договір та довіреність, або інші документи, які засвідчують повноваження представника в адміністративній справі, але при цьому були посвідчені в інших державах, потребують відповідної легалізації в Україні, якщо інше не встановлено міжнародними договорами за чинним законодавством. Звернемо увагу, що Україна бере участь у певних міжнародних договорах, відповідно до яких відмінено додаткове засвідчення документів.

Водночас, слід звернути увагу на ст. 3 Конвенції, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів. За даними Конвенції єдиною вимогою для посвідчення автентичності підпису чи відбитка печатки чи штампа, якими скріплено документ, є вимога проставляння апостилю компетентними владними органами, де був складений документ. Тобто

документ, на якому вже є апостиль, не вимагає додаткового засвідчення або оформлення, і відповідно може використовуватися в іншій державі, яка також є учасницею Конвенції.

Слід звернути увагу, що Кодексом адміністративного судочинства також встановлений термін дії повноважень представника в адміністративному процесі. Так, повноваження представника в адміністративному процесі дійсні протягом всього часу провадження у справі. Винятком є інший строк, зазначений у довіреності. Проте, строк дії довіреності, отриманої за передорученням має свої обмеження: вона не може бути дійсною довше, ніж основна довіреність, на підставі якої була видана довіреність про передоручення.

Також ст. 59 Кодексу адміністративного судочинства визначено, що представник може відмовитись від наданих йому повноважень. При цьому представник має повідомити про відмову особу, яка наділила його повноваженнями, та адміністративний суд. Слід звернути увагу, що в такому випадку представник не може брати участь в даному адміністративному процесі як представник іншої сторони.

Слід зазначити, що підстави та порядок припинення дії представництва за довіреністю містяться у ст. 248-250 Цивільного Кодексу України, зокрема, це закінчення строку дії довіреності, скасування довіреності особою, яка її видала, смерті, визнання недієздатності чи визнання безвісно відсутньою особи, яка видала довіреність тощо. При цьому, у випадку припинення безпосереднього представництва, представник повинен той час же повернути довіреність. У свою чергу, дія доручення або передоручення може бути припинена особою, яка видала вказану довіреність, згідно ст. 249 Цивільного Кодексу України.

В межах своїх повноважень представник може відмовитись від представництва певної особи за довіреністю. Але при цьому слід пам'ятати, що відмова від вчинення дій, визначених довіреністю, які були невідкладними або направлені на запобігання завданню збитків особі, яку представляє представник в конкретній адміністративній справі, або іншим особам, є неможливою. Також

слід зауважити, що представник в адміністративному процесі несе відповідальність за невиконання або непрофесійне виконання умов договору. За умови відмови від виконання представницьких дій представник не може брати участь в адміністративному процесі на іншій стороні.

Розглянемо повноваження законних представників. Статтею 59 Кодексу адміністративного судочинства України передбачено, що законні представники набувають повноважень з адміністративної справи лише за умови здійснення представницьких дій в інтересах особи, яку представляють. Контроль за здійсненням повноважень законним представником здійснюється адміністративним судом. У разі порушення повноважень суд може залучати відповідний орган (особу), які наділені повноваженнями щодо захисту прав, законних інтересів та свобод інших осіб. За Кодексом адміністративного судочинства України повноваження законного представника не потребують оформлення окремої довіреності. Підтвердження повноважень для представництва в адміністративному суді здійснюється на основі документів, які підтверджують займану посаду передбачуваного представника, факт родинних зв'язків, факт піклування чи опікунство над особою, інтереси якої представляються в адміністративному процесі. Тобто Кодекс адміністративного судочинства України унеможлиблює участь у процесі представника, який не має відповідних повноважень.

Слід зазначити, що опікуна не всі правники розглядають як законного представника. Наприклад, деякі вчені акцентують увагу на тому, що лише батьки та усиновлювачі можуть виступати в ролі законного представника. Опікуна до даної категорії автор не відносив, оскільки повноваження опікунів виходять зі спеціального акту, а не з норм закону, їх призначають державні або інші уповноважені органи. Тому, вважає дослідник, опікуна слід розглядати як представника за призначенням.

В свою чергу, повноваження законного представника юридичної особи, органу, установи чи підприємства надаються законом, статутом, положеннями чи іншими установчими документами організації. В такому випадку

повноваження законного представника мають підтверджуватися документами, які б могли посвідчити службове становище відповідної особи: службове посвідчення, рішення власника про призначення особи керівником з відповідними повноваженнями, витяг з протоколу засідання повноважного органу юридичної особи, яким керівнику надано повноваження вести справу в адміністративному суді і т. п. Також фізична особа, яка представляє законні інтереси підприємства, організації чи установи, діє на основі довіреності, яка посвідчена нотаріально або посадовою особою підприємства (установи, організації), в якій працює (навчається, перебуває на службі тощо) довіритель.

Представницькими повноваженнями в адміністративному процесі, наділено також прокурора. Функції прокуратури визначені п. 2 ст. 121 Конституції України. Реалізацією представницької участі прокурора в адміністративному процесі є подання адміністративного позову, скарги (апеляційної чи касаційної, за винятковими обставинами) чи заяви про перегляд рішення за нововиявленими обставинами. Участь прокурора в адміністративному процесі як представника інтересів громадян чи юридичних осіб є винятковою обставиною. Мету такого представництва можна визначити як захист державних (публічних) інтересів, прав та свобод, законних інтересів людини та громадянина в адміністративному судовому процесі. Стосовно представництва прокурора, то органи прокуратури захищають права і свободи громадянина шляхом охорони інтересів держави, і, навпаки, захищають інтереси держави через захист прав та свобод громадянина. Отже, прокурор як представник в адміністративному процесі наділяється законними повноваженнями, за межі яких не може виходити, якщо не має відповідного спеціального дозволу. На законодавчому рівні визначено підстави, за яких прокурор виступає представником: неспроможність громадянина через фізичний чи матеріальний стан, вік або з інших причин самотійно захищати свої права або реалізовувати процесуальні повноваження.

В межах досліджуваного питання слід зазначити, що у разі перевищення своїх повноважень представником, особа, яку він представляє, звільняється від

будь-яких зобов'язань перед третьою стороною, з якою вступали у правову взаємодію в адміністративній справі. Тобто повноваження представника є важливою мірою, яка узгоджує поведження представника з третіми особами в адміністративному процесі. Представник, в силу своїх повноважень, може укладати з третіми особами угоди чи вчиняти інші правові дії від імені особи, законні інтереси якої він представляє.

Повноваження є суб'єктивним правом за змістом та характером походження, тобто правом, делегованим представникові на підставі закону чи договору. Слід зазначити, що даному виду права не протистоять обов'язки особи, яку представляють, чи третіх осіб. Повноваження, якими наділяється представник, є юридичним фактом, обов'язковою умовою будь-якого представництва. Отже, повноваження представника породжують права та обов'язки особи, яку представляють. Як зазначалося, повноваження представника можуть бути аргументовані законом, договором (довіреністю), адміністративним актом, або виходити з обставин, в яких відбувається діяльність представника.

На практиці зустрічаються випадки, коли особу наділяють повноваженнями представляти інтереси в адміністративному суді неправомірно. Тобто особа діє на основі неправильно оформленого договору-довіреності, здійснює представництво після фактичного закінчення строку дії довіреності, або на основі скасованої довіреності тощо. В такому випадку, для особи, права та інтереси якої представляють, дані дії та мнимі повноваження представника не можуть викликати появу відповідних прав та обов'язків. Невірно укладена угода може вважатися правомірною лише за умови погодження та схвалення її особою, яку представляють чи будуть надалі представляти. Таким чином, по юридичній природі, буде здійснено одностороннє ухвалення угоди. При цьому схвалення може виражатися у письмовій формі: лист, телеграма, факс тощо, - або у формі конклюдентних дій. В такому разі, схвалення угоди особою, яку представляють або будуть представляти у суді, робить угоду дійсною з моменту її вчинення.

В нашому дослідженні вважаємо за необхідне проаналізувати також повноваження адвоката, призначеного представником для надання безоплатної вторинної правової допомоги в адміністративному процесі. Так, Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги може бути призначений адвокат у справі про адміністративне правопорушення, який наділяється повноваженнями, підтвердженими дорученням, виданим цим же Центром. В такому випадку, адвокат має права, передбачені ч. 1 ст. 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення та іншими законами.

Аналіз повноважень, якими наділяється представник в адміністративному процесі, показав, що в чинному законодавстві виникають певні неузгодженості щодо даного питання. Так, у ст. 13 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зазначено, що адвокат може здійснювати представницьку функцію індивідуально, при цьому має право відкривати рахунки в банках, мати печатку, штампи та бланки, а також ордери. Проте, ст. 26 цього ж Закону вимагає затвердження типової форми ордеру Радою адвокатів України, а ордер видається адвокатським бюро чи безпосередньо адвокатом та містить підпис адвоката. Досить дивним, на нашу думку, є те, що за Законом в ордері не мають бути зазначені інші офіційні дані про адвоката чи адвокатське бюро, наприклад, реквізити. Також викликає подив той факт, що вказаним вище Законом приписано затвердити типову форму ордеру, а по факту затверджено ордер на надання правової допомоги. Черговою суперечкою в законодавчих актах є внутрішні документи адвоката чи його бюро (об'єднання). Так, на законодавчому рівні не передбачено перелік таких документів, проте Положення про ордер адвоката, затверджене Радою адвокатів України, регламентує це.

За ст. 26 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначено перелік документів, які посвідчують повноваження адвоката як представника в судовому процесі: довіреність, договір про надання правової допомоги й ордер. У свою чергу, у ст. 59 Кодексу адміністративного судочинства зазначено, що повноваження мають бути підтверджені ордером або договором. Отже, норма

закону свідчить про можливість самостійно вирішити, яким саме документом підтверджувати співпрацю представника та клієнта в адміністративному суді.

Підсумовуючи вищевикладене, робимо висновок, що представник в адміністративному судочинстві є самостійним учасником процесу з характерними лише йому завданнями, функціями, правами та обов'язками. В межах свого правового статусу представник самостійно обирає правову позицію у справі, методи та засоби захисту чи відновлення прав та законних інтересів клієнта тощо. При цьому його самостійність як представника обмежена чинним законодавством та не повинна суперечити чи завдавати шкоду клієнту.

Визначено, що повноваження, якими наділяється представник, є юридичним фактом, обов'язковою умовою будь-якого представництва. Обґрунтовано, що повноваження представника породжують права та обов'язки особи, яку представляють.

Аналіз теоретико-правових підходів до вивчення даного питання показав, що в чинному законодавстві виникають певні неузгодженості щодо повноважень, якими наділяється представник в адміністративному процесі, які потребують урегулювання на законодавчому рівні.

Висновки до Розділу 2

Підсумовуючи проведений у другому розділі аналіз генези формування та розвитку адміністративної юстиції в контексті досліджуваної проблематики можемо зробити такі висновки.

1. Встановлено, що в якості юридичних засобів виступають норми і принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заходи заохочення і покарання, акти реалізації прав і обов'язків тощо. Їх набір надає відповідну специфіку механізму правового впливу, орієнтуючи його на рішення конкретних соціальних завдань.

Класифікація юридичних засобів, що реалізуються в процесі протидії конфлікту, в тому числі виникає в сфері легітимації виконавчої влади, може здійснюватися за різними критеріями. За юридичними формами протидії конфлікту як сукупності діяльнських операцій, що здійснюються на основі правових норм компетентними органами і посадовими особами, можна виділити правозастосовну діяльність і консенсус. Юридичні засоби можуть бути згруповані з точки зору матеріальних і процесуальних норм, їх галузевого розподілу. Можна виділити правові засоби, орієнтовані на подолання або вирішення конфлікту, або пов'язані з недопущенням конфлікту або з правовою трансформацією політичного конфлікту, який вже виник у правовий спір, який може бути подоланий або вирішений в силу наявності належного правопорядку, необхідних юридичних норм, процедур, інститутів гарантій тощо.

2. З'ясовано, що найбільш загальні ознаки, що характеризують процес реалізації правових заборон, полягають в тому, що заборони: пов'язані з несприятливими умовами для здійснення суб'єктивних інтересів, адже спрямовані на їх стримування і одночасно на задоволення інтересів протилежної сторони; повідомляють про зменшення обсягу можливостей свободи, а значить, прав особистості, що здійснюється за допомогою заходів, які зводять різноманітність у поведінці суб'єкта до певного стану; позначають собою негативну правову мотивацію; припускають зниження негативної активності; упорядковують і обмежують діяльність державного апарату з метою запобігання свавілля як окремих осіб або державних органів, які здійснюють владні повноваження, так і всієї державної влади.

Реалізація правових заборон у сфері протидії конфліктів може здійснюється і в рамках правовідносин, і поза ними. В рамках правовідносин ми маємо справу з власне юридичним механізмом застосування правової заборони, сутність якої полягає у визначенні міри належного поведінки і передбачає невідворотність покарання в разі її порушення. Реалізація заборон поза правовідносин передбачає, що суб'єкт діє не виходячи за встановлені

відповідними заборонами межі. В основі такої поведінки знаходиться або внутрішня переконаність суб'єкта в необхідності дотримання загальноприйнятих норм поведінки, або його страх перед можливим покаранням.

Альтернативною формою правозастосування при вирішенні конфліктів є консенсус, який має на увазі становлення в суспільстві фундаментальної згоди за базисними цінностями. Консенсус – результат управління конфліктом, його локалізацією і вирішенням.

3. Зауважено, що виборче законодавство, яке існувало у вигляді окремих законів характеризувалось значними недоліками, суперечностями та розбіжностями, що потребувало його удосконалення та систематизації. Тому в даний час, враховуючи кардинальні зміни у виборчому законодавстві та практиці його застосування, питання про правову природу виборчих спорів набуває особливого значення і ставить нові виклики.

Виборчі спори торкаються інтересів всього суспільства, політичних прав кожного повнолітнього громадянина щодо участі у виборах і референдумах, реалізації інститутів прямої, представницької демократії. Враховуючи реалії українського сьогодення, які характеризуються недостатністю політичної волі, конфліктністю інтересів політичних сил, низькою правовою культурою, то питання належного, а головне, своєчасного судового контролю за виборчим процесом, є надзвичайно актуальним та важливим. Такий судовий контроль в Україні здійснюють адміністративні суди. Для покращення ефективності роботи судів щодо розгляду та вирішення виборчих спорів важливе значення має класифікація виборчих спорів за тими чи іншими ознаками, що дозволяє з'ясувати їх загальні ознаки, зрозуміти суть даного явища та мінімізувати їх виникнення у майбутньому, шляхом удосконалення норм про вибори та референдум.

4. Підкреслено, що наскільки б досконалим не було законодавство, виникнення суперечок не можливо уникнути, особливо у такій сфері як виборча, де перетинаються інтереси багатьох суб'єктів виборчого процесу.

Вирішення спорів, які виникають у процесі підготовки та проведення виборів покладено на адміністративні суди. Для виявлення процесуальних засобів, що застосовуються судом при вирішенні конкретного виборчого спору має значення класифікація цих суперечок. Також групування виборчих спорів дає змогу виявити найпроблематичніші ділянки виборчих відносини та розробити механізми для їх мінімізації та нейтралізації.

5. В науковій літературі запропоновано чимало класифікацій виборчих спорів за тим чи іншим критерієм. Найчастіше критеріями класифікації називають: предмет спору, рівень проведення виборів, причина виникнення, суб'єкт ініціювання, рівень вирішення спору, спосіб вирішення спору, стадія виборчого процесу та інші.

За типом виборів виборчі спори поділяються на спори, пов'язані із виборами Президента України; спори, пов'язані із виборами народних депутатів України; спори, пов'язані із місцевими виборами. Наведена класифікація законодавчо обґрунтована, оскільки Виборчий кодекс України передбачає такі типи виборів: 1) вибори Президента України; 2) вибори народних депутатів України; 3) місцеві вибори: а) вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; б) вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; в) вибори сільського, селищного, міського голови; г) вибори депутатів районної ради; г) вибори депутатів обласної ради; д) вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради).

6. Обґрунтовано такий критерій класифікації спорів як стадія виборчого процесу і, відповідно, виділено:

- 3) спори, пов'язані із підготовкою і проведенням виборів:
- спори щодо висування та реєстрації кандидатів;
 - спори щодо утворення окружних та дільничних виборчих комісій;
 - спори щодо проведення передвиборної агітації;
 - спори щодо утворення спеціальних виборчих дільниць, що існують на тимчасовій основі;
 - спори щодо складання списків виборців, їх перевірка та уточнення;

– спори щодо голосування у день виборів;

4) спори пов'язані із встановленням та офіційним оголошенням результатів виборів:

– спори щодо підрахунку голосів виборців;

– спори щодо встановлення підсумків голосування;

– спори щодо встановлення результатів голосування у день виборів;

– спори щодо офіційного оголошення результатів виборів.

3. Зазначено, що процес розгляду і вирішення виборчих спорів регулює Кодекс адміністративного судочинства України. Якщо проаналізувати норми, що стосуються виборчих спорів, то можна здійснити класифікацію виборчих спорів за предметом спору та за суб'єктним складом учасників спору.

Практичну значущість несе класифікація спорів за предметом спору. В цьому аспекті варто звернутися до даних щодо здійснення правосуддя адміністративними судами. Статистика справ, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента України у 2019 році показує, що із 5558 позовних заяв, 5441 позовна заява та справи становили заяви та справи про уточнення списків виборців, 52 – щодо інформаційного забезпечення виборів, 40 – щодо формування складу виборчих комісій та 25 позовних заяв, що стосувалися інших питань, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента України.

4. За предметом спору виділено найбільш типові спори: 1) щодо уточнення списків виборців; 2) щодо інформаційного забезпечення виборів; 3) щодо проведення передвиборної агітації; 4) щодо формування складу виборчих комісій; 5) щодо висування та реєстрації кандидатів; 6) щодо оскарження результатів виборів.

5. Численними у судовій практиці є справи щодо оскарження результатів виборів та підрахунку голосів. Позовні заяви у цій категорії справ стосуються визнання результатів голосування на окремих виборчих дільницях недійсними; скасування протоколів виборчих комісії про підрахунок голосів; врахування бюлетенів, які визнані виборчими комісіями такими, що не підлягають

врахуванню.

Звичайно запропонована класифікація виборчих справ за предметом спору не вичерпує усіх можливих спірних ситуацій, які виникають під час виборчого процесу. Проте найтипівіші та найпоширеніші порушення, які перешкоджають нормальному та законному процесу проведення виборів і мають місце у судовій практиці виражаються у наведеній вище класифікації.

6. На основі аналізу норм Кодексу адміністративного судочинства України, здійснено класифікацію виборчих спорів за типом відповідача: 1) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій; 2) справи щодо уточнення списку виборців; 3) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори та референдум; 4) справи щодо оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, інших суб'єктів ініціювання референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу; 5) справи пов'язані із виборами Президента України: справи щодо оскарження рішення чи дії громадського об'єднання, виборчого блоку, його посадової особи чи повноважного представника, які стосуються виборчого процесу; справи щодо оскарження дії чи бездіяльності засобів масової інформації, їх власників, посадових та службових осіб, які порушують встановлений законом порядок діяльності засобів масової інформації під час виборчого процесу, у тому числі стосовно передвиборної агітації; справи щодо оскарження дії іншого кандидата на пост Президента України, його довіреної особи.

7. Зауважено, що виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, логічно, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують

його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб.

Під час проведення виборів виникає безліч конфліктних ситуацій. Це, в свою чергу, породжує множинність підстав класифікації виборчих спорів. Виокремлення основних видів виборчих спорів відіграє важливу роль для підготовки та навчання учасників виборчого процесу, перш за все, членів виборчих комісій. Крім цього, класифікація спорів дозволяє з'ясувати сутність виборчих спорів, виділити специфічні їх ознаки, прослідкувати динаміку розвитку різних видів виборчих спорів та виробити способи їх профілактики у майбутньому.

8. Однією зі складових судового адміністративного процесу є правовідносини, що складаються між адміністративним судом та іншими суб'єктами в ході здійснення адміністративного судочинства. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що характеристика суб'єктного складу процесуальних правовідносин, які виникають під час здійснення адміністративного судочинства, є питанням дискусійним в сучасній науці адміністративного права і тому, на нашу думку, потребує додаткових досліджень.

Теорія та практика адміністративного судочинства надають особливого значення важливому елементу структури адміністративно-процесуальних відносин – суб'єктам, які згідно із Законом мають статус учасників судового процесу. Відношення суб'єктів до розгляду судових справ в порядку адміністративного судочинства обумовлено досягненням правового результату, мети, яка передбачена правовою нормою. Отже правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства залежить безпосередньо від його законодавчого визначення, але його реалізація пов'язана із активною чи пасивною формами виконання функцій сторін, та інших процесуальних учасників судового розгляду справ.

9. Встановлено, що зміст виборчих відносин становить суспільні

відносини з організації та проведення виборів, тобто передачу публічної влади від її носія (народу) виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам, а також проведення інших виборчих дій. Держава регулює дані відносини, приймаючи нормативно-правові акти (конституційні, адміністративні та кримінальні норми) та забезпечуючи їх виконання засобами державного примусу. Регулювання виборчих відносин виступає тут однією з важливих функцій держави в умовах здійснення демократичних перетворень.

Адміністративно-правове забезпечення державного регулювання виборчих відносин здійснюється за допомогою Кодексу України про адміністративні правопорушення, Законів України, постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, указів Президента України, постанов та протокольних рішень Центральної виборчої комісії та інших галузевих підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються певні етапи і процедури виборчого процесу, що утворюють систему, спрямовану на запобігання фальсифікаціям під час виборчого процесу, сприяння запобіганню проявам корупції з метою забезпечення ефективного використання державних коштів. Ефективне адміністративно-правове регулювання виборчого процесу можливе тільки у випадку, коли ефективно функціонують всі окреслені складові частини.

10. З'ясовано, що при розгляді природи виборчих, референдних та інших відносин у сфері реалізації інших форм безпосередньої демократії слід виходити з такого: 1. І референдним, і виборчим відносинам притаманні такі ж ознаки, як і правовідносинам. Вони передбачені правовою нормою, включають психологічно-вольовий елемент, виникають на основі юридичного факту, виражають існування юридичного зв'язку між суб'єктами права обирати та бути обраним або право на участь у референдумі, який характеризується наявністю прав і обов'язків, передбачених нормою права; вони гарантуються державою і охороняються примусовою силою компетентних органів. 2. Виборчі та референдні відносини належать до конституційно-правових відносин, тому що входять до складу предмета регулювання галузі конституційного права. При

цьому сукупність конституційно-правових норм, що регулюють відносини в галузі виборів та виборчого процесу, становить інститут конституційного права – виборче право; сукупність норм, що регулюють референдні відносини – інститут референдного права. У цілому вони входять до групи конституційно-правових відносин, пов'язаних із реалізацією форм безпосередньої демократії. 3. Можна відокремити ознаки, які притаманні виключно відносинам, що регулюються групою норм, які становлять інститут форм безпосередньої демократії.

11. Встановлено, що правовідносини у сфері реалізації форм безпосередньої демократії – це особливий вид конституційних правовідносин, які опосередковують реалізацію його учасниками суб'єктивних виборчих, референдних та інших прав і виконання юридичних обов'язків щодо організації та проведення форм безпосередньої демократії засобом забезпечення стійкого зв'язку законодавства про вибори з виборчою практикою, служать єдиним способом накладення модельної організації виборів, закріпленої в нормах виборчого права, на реальні соціальні процеси.

12. Вказано на широке коло суб'єктів спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму. Такі спори можуть виникати між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами. При цьому особливо варто підкреслити, що суб'єктами таких спорів доволі частіше стають політичні партії та інші виборчі об'єднання.

У контексті нашого дослідження суб'єктний склад виборчих спорів доцільно проводити шляхом поділу суб'єктів на дві базові групи: індивідуальні суб'єкти (серед яких можна назвати виборців, кандидатів і зареєстрованих кандидатів, довірених осіб, спостерігачів, членів виборчих комісій, посадових осіб органів державної влади, і місцевого самоврядування) і колективні суб'єкти (до яких варто віднести виборчі об'єднання (зокрема політичні партії),

виборчі, комісії, органи державної влади та місцевого самоврядування).

13. Представник в адміністративному судочинстві є самостійним учасником процесу з характерними лише йому завданнями, функціями, правами та обов'язками. В межах свого правового статусу представник самостійно обирає правову позицію у справі, методи та засоби захисту чи відновлення прав та законних інтересів клієнта тощо. При цьому його самостійність як представника обмежена чинним законодавством та не повинна суперечити чи завдавати шкоду клієнту.

Визначено, що повноваження, якими наділяється представник, є юридичним фактом, обов'язковою умовою будь-якого представництва. Обґрунтовано, що повноваження представника породжують права та обов'язки особи, яку представляють.

Аналіз теоретико-правових підходів до вивчення даного питання показав, що в чинному законодавстві виникають певні неузгодженості щодо повноважень, якими наділяється представник в адміністративному процесі, які потребують урегулювання на законодавчому рівні.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА СПОРІВ У СФЕРІ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ ЯК ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ

3.1 Спори у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму: загальнотеоретична характеристика

Кодекс адміністративного судочинства України, який увібрав чимало передових та прогресивних ідей, відображає сучасні уявлення про адміністративну юстицію і ґрунтується як на вітчизняному, так і на європейському досвіді. Проте реалізація деяких його положень, зміст окремих норм викликають численні питання як у практичних працівників, так і в науковців. Адже становлення адміністративно-процесуальної науки, впровадження різного роду реформ у сфері процесуального законодавства можливі лише за умов наукового переосмислення багатьох теоретичних концепцій та законодавчих конструкцій. У цьому аспекті поглибленого дослідження потребують питання щодо встановлення адміністративної процесуальної правосуб'єктності суб'єктів спірних адміністративно-правових відносин.

Необхідно зауважити, що різноманітні питання, пов'язані з адміністративно-процесуальною правосуб'єктністю сторін, третіх осіб та їх представників є предметом досить активного наукового пошуку, що зумовлено необхідністю концептуальних напрацювань у цій сфері, які слугуватимуть підґрунтям для законодавчого закріплення.

Ключовим моментом для кожної країни є вибори, в процесі яких обираються представники народу чи, то на загальнодержавному чи місцевому рівнях. В Україні проводяться такі типи виборів: вибори Президента України; вибори народних депутатів України; місцеві вибори: вибори депутатів

Верховної Ради Автономної Республіки Крим; вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; вибори сільського, селищного, міського голови; вибори депутатів районної ради; вибори депутатів обласної ради; вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради) [10]. В процесі виборів неминучими є виникнення спірних ситуацій, які потребують оперативного вирішення.

Виборчі спори можна класифікувати за декількома ознаками. Це може бути рівень проведених виборів, предмет спору, оспорююча сторона, причина виникнення, час подачі тощо. Велика розмаїтість конфліктних ситуацій, що виникають під час виборів утруднює перерахування всіх підстав їх виникнення. При класифікації за першою з названих можна виділити загальнодержавний і місцевий рівні проведення виборів. Кожен рівень виборів має деякі специфічні особливості виборчих спорів. Крім того, слід зазначити, що на кожному з названих рівнів можуть проводитися основні (чергові або позачергові), додаткові, повторні, повторні додаткові вибори, що також надають певну специфіку виборчим спорам, що виникають [207].

Виборчі спори можуть виникнути між органами державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; між органами державної і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами.

Стороною, що оскаржує можуть бути нормотворчі учасники виборчого процесу, його ініціатори, організатори, а також виборці, кандидати на виборні посади, їх представники, спостерігачі тощо. Ними можуть бути політичні партії і громадські рухи, їх регіональні відділення, виборчі об'єднання і виборчі блоки, ініціативні групи, органи і посадові особи державної влади та місцевого самоврядування [208].

Правом оскарження рішень і дій (бездіяльності), що порушують виборчі права громадян, мають також виборчі комісії всіх рівнів, починаючи з дільничних і закінчуючи Центральною виборчою комісією.

Частіше за інших стороною, що оскаржує у виборчому спорі стають громадяни, які з тієї чи іншої причини не зареєстровані як кандидати, а також кандидати, що програли на виборах. Залежно від рівня виборів і предмета спору зацікавлена сторона зазвичай сама визначає, куди їй звернутися для його вирішення.

Якщо взяти в якості основного предмета виборчих спорів час виникнення виборчого спору, то можна виділити ті спори, які виникають до початку виборчої кампанії (агітація за того чи іншого претендента на виборну посаду, за політичну партію або громадський рух до призначення дати виборів), під час виборчої кампанії (основна маса конфліктних ситуацій) і в післявиборчий період (оспорювання правомірності отримання мандата виборної посадової особи тощо) [209].

Особливо слід виділити скарги, що надходять в день голосування, оскільки їх розгляд ускладнено дуже жорсткими часовими параметрами, обчислювальними буквально в годинах і хвилинах.

Виборчі спори можна класифікувати так:

за ступенем складності

1) які виникають за скаргами, що не вимагає додаткових перевірочних дій;

2) ті, що виникають за скаргами, які вимагають додаткової перевірки. Останні, в свою чергу, можна поділити на: а) вимагають перевірки з виїздом на місце порушення виборчих прав громадян; б) не потребують виїзду; в) пов'язані з роботою в перевірці компетентних (як правило, правоохоронних) органів; г) перевіряються силами членів виборчої комісії відповідного рівня або об'єднаними зусиллями вищестоящої і нижчої виборчих комісій;

за характером порушених виборчих прав:

1) спори про захист виборчого права, особи, яка обирається;

2) спори про захист виборчого права, пов'язаного з невключення в списки виборців, відмова у видачі виборчого бюлетеня за надуманими підставами;

за значимістю для виборчого процесу:

1) спори, вирішення яких усуває незначні порушення законодавства про вибори (більшість скарг);

2) спори, вирішення яких істотно впливає на хід і результати виборчого процесу (відмова в реєстрації кандидата або списку кандидатів, зняття їх з реєстрації тощо).

Вибірчі спори можна також класифікувати як спори:

1) що вирішуються в спрощеному порядку (членом або посадовою особою виборчої комісії);

2) потребують попереднього розгляду на засіданні робочої групи;

3) вимагають колегіального вирішення всім складом виборчої комісії.

Ця класифікація потребує додаткового пояснення. Оскільки першоджерелами виборчих спорів є скарги, то першій категорії спорів відповідають ті, які повністю не обгрунтовані, тобто вимоги заявника не відповідають виборчому законодавству або в них порушуються питання, що не входять в компетенцію виборчих комісій (такі скарги слід направляти до відповідних органів) [210].

Другій категорії спорів відповідають скарги, частково обгрунтовані. І тільки третя категорія виборчих спорів виникає внаслідок надходження скарг на дійсні і, як правило, серйозні порушення виборчих прав громадян.

Не можна не зауважити, що порушення виборчого законодавства рік від року стають все більш витонченими, а тому вирішення виникаючих виборчих спорів постійно ускладнюється, як, втім, і саме виборче законодавство. На вишукування різних «лазівок» в чинному законодавстві про вибори, розробку і реалізацію правопорушуючих виборчих технологій спрямована ціла інфраструктура: політтехнологи, іміджмейкери, політконсультанти, що працюють в незалежних інститутах, центрах, фірмах, фондах [211].

Чорні, або «брудні» PR-технології стають звичайним явищем навіть на виборах місцевого рівня. В якості одного з прийомів таких технологій можна виділити «потоківі» скарги, коли до виборчої комісії надходять сотні скарг з найрізноманітніших, часто незначним, приводів. Мета таких скарг – не захист

порушених виборчих прав, а дестабілізація і навіть паралізація роботи виборчої комісії, а також найбільш небезпечного конкурента в передвиборній гонці.

Мета тут очевидна - перешкодити ефективній правозастосовчій діяльності виборчих комісій.

Крім первинних, можна виділити також скарги повторні, коли заявник повідомляє про ті ж порушення, незадоволений отриманою відповіддю, і «серійні», коли заявник розсилає такі скарги відразу в декілька інстанцій, звідки вони потім зазвичай надходять для розгляду до виборчої комісії.

Порядок вирішення виборчих спорів може бути як адміністративним (в інстанціях), так і судовим.

Вибираючи той чи інший порядок вирішення виборчих спорів, слід враховувати, що зі скаргами на рішення і дії (бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадових осіб можна звертатися тільки до судових органів [212].

Чинне законодавство не випадково передбачає два способи вирішення виборчих спорів – судовий і адміністративний. Вони суттєво відрізняються за колу осіб, за виділеним правом подачі відповідної скарги, за предметом оскарження (змістом електорального конфлікту), за встановленими процедурами розгляду скарг і юридичними наслідками прийнятих рішень.

Водночас, доречно зазначити, що адміністративний і судовий порядок оскарження порушень виборчих прав і вирішення виборчих спорів доповнюють один одного щодо автономних (з юридичної точки зору) способів забезпечення прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України в сфері організації і проведення вільних і демократичних виборів.

В науковій літературі питання вирішення виборчих спорів активно обговорюється низкою вчених та практиків, серед яких: О.В. Бачеріков, М.В. Жушман, А.Б. Зеленцов, В.П. Іщенко, С.В. Кальченко, О.Д. Лещенко, К.О. Павшук, І.Л. Самсін, М.І. Смокович, В.А. Стукаленко, К. Я. Сьох, С.В. Кальченко, Ю.Б. Ключковський, М.І. Мельник, М.І. Ставнійчук, Ю.А. Попова та ін.

Механізм оскарження рішень, дій чи бездіяльності у сфері виборчого процесу є надзвичайно важливим елементом, оскільки дозволяє відстоювати свої права та забезпечує справедливість у зазначеній сфері. Механізм оскарження має бути зрозумілий, чіткий та швидкий, оскільки виборчий процес є тимчасовим та швидкоплинним явищем. Саме тому для України було надзвичайно важливо прийняти Виборчий Кодекс, щоб усунути недоліки та протиріччя у регулюванні різних видів виборів, а також встановити єдині вимоги до оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу [213].

Отже, Виборчий кодекс України гарантує право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу до суду або до виборчих комісій. Таким чином, українське законодавство передбачає судовий та адміністративний порядок вирішення виборчих спорів, що відрізняються колом суб'єктів, які мають право оскарження, предметом оскарження, порядком розгляду заяв, юридичними наслідками прийнятих рішень.

На відміну від багатьох країн, де передбачено що лише після оскарження в адміністративному порядку можна звертатися до суду, Конституція України і ВК України гарантують можливість безпосереднього звернення до суду. Отже, особа має право самостійно визначати, який механізм захисту виборчих прав їй використати [214].

Разом з тим, слід мати на увазі, що судовий порядок вирішення виборчих спорів має пріоритетний характер у порівнянні із розглядом цих спорів виборчими комісіями.

Пріоритетність судової процедури, зокрема, проявляється і у тому, що рішення виборчої комісії вищого рівня може бути оскаржене до суду. Крім того, у Виборчому кодексі України сказано, що, якщо за адміністративним позовом судом відкрито провадження і тим самим суб'єктом з того ж питання і з тих же підстав подано скаргу до виборчої комісії, виборча комісія після отримання повідомлення суду про відкриття провадження припиняє розгляд скарги [10].

Таке законодавче положення слід позитивно оцінювати і з точки зору взаємодії судів та виборчих комісій. З одного боку, подання аналогічної скарги, будучи підставою для припинення розгляду виборчою комісією, виключає і дублювання функцій комісій і судів. З іншого боку, дає можливість комісії взяти участь у розгляді адміністративної справи, висловивши позицію з питань захисту прав та інтересів виборців, а, крім того, дозволяє вести облік виборчих суперечок на відповідній території [215].

Більше того, Виборчий кодекс України передбачив випадки, коли лише суд може розглядати виборчий спір. Виключно до суду шляхом подання позовної заяви оскаржуються (ч. 2 ст. 64):

1) рішення, дії, бездіяльність Центральної виборчої комісії, дії або бездіяльність члена Центральної виборчої комісії;

1⁻¹) рішення чи дії окружної виборчої комісії, рішення чи дії територіальної виборчої комісії, крім встановлених випадків;

1⁻²) дії чи бездіяльність члена окружної виборчої комісії, територіальної виборчої комісії;

2) дії чи бездіяльність кандидата;

3) рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, що стосуються виборчого процесу, крім тих рішень чи дій, які відповідно до закону, статуту (положення) належать до їхньої внутрішньої діяльності або виключної компетенції;

4) дії чи бездіяльність довіреної особи кандидата, уповноваженої особи партії (організації партії);

5) дії чи бездіяльність офіційного спостерігача від кандидата, партії (організації партії) – суб'єкта відповідного виборчого процесу, громадської організації;

6) рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, закладів та організацій, їх посадових та службових осіб;

7) рішення, дії чи бездіяльність засобів масової інформації,

інформаційних агентств, їх власників, посадових і службових осіб, творчих працівників [10].

В аспекті вищенаведеного доцільно провести паралель між нормами Виборчого кодексу України та нормами Кодексу адміністративного судочинства України в частині предмету судового оскарження. Звичайно, ідеальним був би варіант, коли б норми ВК України та КАС України співпадали. Проте, вже побіжне співставлення вказаних норм показує зворотній результат. Якщо ч. 3 ст. 273 КАС України регулює положення про оскарження *рішень* (курсив – автор), дій чи бездіяльності члена Центральної виборчої комісії, то у ВК України передбачено правило про виключну компетенцію суду лише щодо оскарження дій або бездіяльності члена Центральної виборчої комісії. Аналогічна ситуація прослідковується щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності членів територіальних (окружних)¹ виборчих комісій.

Якщо у КАС України (ч. 4 ст. 273) міститься положення про оскарження рішення, дії чи *бездіяльності* (курсив – автор) територіальних (окружних) виборчих комісій, то ВК України встановлює правило про обов'язкове оскарження в судовому порядку лише рішень та дій таких комісій. Варіант про те, що окружна чи територіальна виборчі комісії не допускають бездіяльності виключаємо, оскільки утримання і не вчинення передбачених законом дій, що цілком можливо у діяльності виборчих комісій, можуть мати місце під час виборчого процесу. З цього випливає, що правило про виключну компетенцію суду не поширюється на оскарження бездіяльності окружної та територіальної виборчої комісії. Безперечно, відповідне діяння окружної чи територіальної виборчої комісії можна оскаржити до виборчої комісії вищого рівня, проте, видається, абсолютно не обґрунтованим таке законодавче положення, передбачене у Виборчому кодексі України, так як іноді діяння у формі бездіяльності може нести більш шкідливі наслідки, ніж рішення чи дія.

Щодо оскарження рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, як записано у

¹ У Виборчому кодексі України використовується конструкція: окружних (територіальних) комісій.

Виборчому кодексі України, виходить парадоксальна ситуація. Одразу підкреслимо, що не існує тотожності у використанні таких понять виборчого права як партія (блок), виборчий блок, місцева організація партії у нормах КАС України та Виборчого кодексу України. ВК України не передбачає можливості утворення виборчих блоків, що критикується багатьма політичними силами, тому не оперує відповідним терміном. КАС України, в силу дати його прийняття, містить терміни, які станом на сьогодні не мають правового підґрунтя, такі як партія (блок) (ч.1 ст. 275; ч.1 ст. 276), виборчий блок (ч. 1 ст. 277; ч. 4 ст. 277).

Справа у тому, що норми про оскарження, які містяться у ВК України є загальними і поширюються як на вибори Президента України, так і на вибори народних депутатів, а також та місцеві вибори. В свою чергу КАС України у ст. 277 окремо визначає особливості провадження у справах, пов'язаних із виборами Президента України. Стаття 276 КАС України регулює процедуру оскарження *дії* чи *бездіяльності* партії (блоку), місцевої організації партії, очевидно, щодо виборів народних депутатів та місцевих виборів, а норми ВК України у такому випадку передбачають обов'язковість оскарження до суду *рішення* чи *дії* партії (організації партії). Тобто виходить, що ВК України встановлює обов'язкове правило про оскарження виключно до суду рішення чи дії партії (організації партії), а КАС України не передбачає можливості оскарження рішення партії (організації партії), а лише дії чи бездіяльності [216].

Що стосується оскарження діянь кандидатів та їх довіреної чи уповноваженої особи, то ВК України встановлює виключну компетенцію суду щодо оскарження їх *дій* чи *бездіяльності* (п. 2 ч. 1 ст. 64 та п. 4 ч. 1 ст. 64). КАС України щодо виборів народних депутатів містить аналогічне правило у ч. 1 ст. 276. Щодо виборів Президента України, то у ч. 3 ст. 277 КАС України передбачено процедуру оскарження лише *дій* кандидата на пост Президента України та дій його довіреної особи.

У будь-яких виборах законодавство передбачає можливість оскарження

рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, їх власників, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників ЗМІ та інформаційних агентств. Відзначимо, що ВК України серед можливих відповідачів окремо виділяє органи влади АРК, тоді як у КАС України немає згадки про них. Очевидно, що ідеться про органи виконавчої влади АРК, тому не вбачається доцільним виділення у ВК України зазначених суб'єктів. Таку позицію можна обґрунтувати ситуацією, яка відбувається у анексованій Автономній Республіці Крим. Можливо, законодавець, приймаючи у 2019 році ВК України, хотів підкреслити та спеціально виділити органи влади АРК, щоб наголосити, що незважаючи на захоплення території та влади в АРК, Україна не відступає від своєї позиції про те, що АРК є невід'ємною частиною України [217].

Окремо слід зупинитися на аналізі норм КАС України, які містять певні недоліки. Ідеться про те, що, якщо у справах, пов'язаних із виборами Президента України законодавець окремо виділяє таких потенційних відповідачів як власники ЗМІ (ч. 2 ст. 277), то у справах щодо виборів народних депутатів та місцевих виборів про них не згадується (ч. 1 ст. 275). Така ж ситуація складається із можливістю оскарження рішень, дій чи бездіяльності закладів. Класична тріада: підприємства, установи, організації доповнюється в КАС України закладами, але лише щодо спорів пов'язаних із виборами Президента України. Але ч. 4 ст. 277 КАС України відсилає до норм ст. 275 КАС України, де міститься порядок оскарження рішень, дій чи бездіяльності вказаних суб'єктів. Проте у ст. 275 ідеться лише про підприємства, установи, організації як потенційних відповідачів у виборчих спорах. Це вимагає з'ясування поняття «заклад» та його співвідношення з іншими категоріями, що досліджуються.

Загалом українське законодавство не містить визначення поняття «заклад». Системний аналіз норм Цивільного кодексу України [202], Цивільного процесуального кодексу України [218] та Господарського кодексу

України [219] дав змогу прослідкувати, що термін «заклад» вживається на позначення об'єктів соціальної сфери, як от: навчальний заклад (ч. 3 ст. 29 ЦК України; п. 4 ч. 1 ст. 312 ЦПК України; ч. 2 ст. 69 ГК України), заклад охорони здоров'я (ч. 3 ст. 29 ЦК України; п. 4 ч. 1 ст. 312 ЦПК України), заклад з надання психіатричної допомоги (ст. ст. 295, 296 ЦПК України), протитуберкульозний заклад (ст. 343 ЦПК України), заклад соціального захисту населення (ч. 1 ст. 66 ЦК України), військово-навчальний заклад та військово-лікувальний заклад (ч. 3 ст. 245 ЦК України), оздоровчий і профілактичний заклад (ч. 3 ст. 69 ГК України), заклад, що належить до загальних чи спеціалізованих служб підтримки постраждалих осіб (ст. 350-1 ЦПК України)

Тлумачний словник української мови дає наступне визначення досліджуваного поняття: заклад – установа з певним штатом службовців і адміністрацією, що працюють в якій-небудь галузі освіти, науки, культури і т. ін [185, с. 142].

Словник синонімів української мови слова «заклад» та «установа» визначає синонімічними, що і потрібно враховувати в юридичній термінології [220, с. 121]. Н.В. Моштаківа, досліджуючи поняття «заклад культури» наводить аргументи на користь того, що заклад є різновидом установи, з чим теж можна погодитися [221, с. 98].

Цивільний кодекс України передбачає, що юридичні особи приватного права, якими визнаються організації можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом (ст. 83) [202]. Господарський кодекс України регулює порядок створення та діяльності такого виду організації як господарська. Господарськими організаціями визнаються юридичні особи, створені відповідно до ЦК України України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГК України, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку [219].

З вищесказаного випливає, що вживання у національному законодавстві історично сформованого термінологічного ряду «підприємство, установа,

організація» є некоректним, оскільки ідеться про одне і те ж правове явище. Загальним терміном щодо досліджуваних категорій виступає термін «організація», яким і слід керуватися та застосовувати в сучасних умовах.

Не кращою виглядає ситуація щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств та їхніх творчих працівників. Якщо ст. 275 КАС України передбачає можливість оскарження рішень, дій та бездіяльності, то ч. 2 та ч. 5 ст. 277 КАС України – лише дій чи бездіяльності. Якщо ст. 275 КАС України передбачає можливість оскарження рішень, дій чи бездіяльності таких суб'єктів як інформаційні агентства, то у ч. 5 ст. 277 КАС України про таких суб'єктів не йдеться взагалі. Проте у ч. 5 ст. 277 КАС України окремо виділено такого суб'єкта як власники засобів масової інформації, яких не згадується у ст. 255 КАС України. І разом з тим в частині вирішення окресленого кола спорів ст. 277 КАС України відсилає до положень ст. 275 КАС України.

Показово, що в цьому випадку ВК України ніби об'єднав положення ст. 255 КАС України та 277 КАС України і передбачив усі можливі спірні ситуації, перелічуючи при цьому усіх суб'єктів, з приводу яких існують незгодженості в КАС України.

Крім усього вищенаведеного, вважаємо, за необхідне звернути увагу на хаотичне вживання у ВК України таких термінів як громадські об'єднання (п. 3 ч. 1 ст. 64) та громадська організація (п. 5 ч. 1 ст. 64). У першому випадку ВК України передбачає виключну компетенцію суду щодо оскарження рішення чи дії громадського об'єднання, а в другому випадку – оскарження дії чи бездіяльності офіційного спостерігача громадської організації. Якщо звернутися до Закону України «Про громадські об'єднання», то побачимо, що громадська організація та громадська спілка є видом громадського об'єднання, які відрізняються суб'єктами створення [222]. Суб'єктом виборчого процесу відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 22 ВК України теж названо лише офіційних спостерігачів від громадських організацій. Залишається незрозумілим чому законодавець не використав узагальнюючого поняття «громадське об'єднання»,

тим самим залишивши громадські спілки поза виборчим процесом.

КАС України також містить недоліки, що стосуються окреслених понять. Так, ч. 1 ст. 277 КАС України разом із вказівкою на порядок оскарження рішення чи дії громадського об'єднання, у цій же частині статті використовує термін «об'єднання громадян», який станом на сьогодні слід вважати не актуальним, оскільки Закон України «Про об'єднання громадян» втратив чинність ще у 2012 році із прийняттям Закону України «Про громадські об'єднання». Але вже у ч. 4 ст. 277 КАС України використовується термін «громадське об'єднання», який відповідає чинному на сьогодні Закону України «Про громадські об'єднання». Такий стан справ впливає із норм статті 36 Конституції України, де теж ідеться як про громадські організації, так і про об'єднання громадян [119].

Наведені численні юридичні колізії, які на перший погляд здаються несуттєвими, можуть негативно позначитися на правозастосовчій практиці, а відтак несуть потенційну загрозу належному захисту виборчих прав громадян. Обговорення та прийняття Виборчого кодексу України тривало довгі роки, тому законодавцю необхідно було узгодити його норми з нормами КАС України задля уникнення виникнення спірних ситуацій у таких термінових справах як виборчі спори.

Слід підкреслити, що не лише суди та виборчі комісії виступають суб'єктами розв'язання виборчих спорів. До таких суб'єктів відносяться також органи Державного реєстру виборців та правоохоронні органи [223].

Закон України «Про Державний реєстр виборців» у статті 10 гарантує кожному виборцю право на звернення до відповідного органу ведення Реєстру із заявою щодо неправомірного включення (невключення) до Реєстру себе чи інших осіб, запису про себе чи про інших осіб, виправлення недостовірних відомостей Реєстру щодо себе або інших осіб; право на оскарження в установленому законом порядку рішення, дії чи бездіяльність органів Реєстру; право захищати будь-якими не забороненими законом способами свої права та законні інтереси у разі їх порушення під час ведення Реєстру. І вже у випадку,

якщо особа, яка зверталася до органу ведення Реєстру не погоджується із прийнятим рішенням, вчиненою дією чи, навпаки, бездіяльністю, то вона має право оскаржити до суду таке рішення, дію чи бездіяльність відповідного органу ведення Реєстру в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України.

У ст. 24 Закону України «Про Державний реєстр виборців» передбачено право політичних партій здійснювати публічний контроль за веденням Державного реєстру виборців, яке полягає у доступі у режимі читання до відомостей такого реєстру. І знову ж таки вказаний закон гарантує політичній партії, яка зверталася до органу ведення Реєстру право оскаржити до суду рішення, дії чи бездіяльність відповідного органу ведення Реєстру в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України [224].

Що стосується правоохоронних органів, які теж покликані захищати виборчі права громадян, то необхідно почати із з'ясування системи таких органів. Відповідь на це питання знаходимо у Законі України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23 грудня 1993 року. Отже, до правоохоронних органів відносяться: органи прокуратури, Національної поліції, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [225].

Знову ж таки, перше, на що хочеться звернути увагу – на використання у вищенаведеному Законі понять, які станом на сьогоднішній день не є правовими, а саме назви таких правоохоронних органів, як органи доходів і зборів.

Указом Президента України від 24 грудня 2012 року «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» було утворено Міністерство доходів і зборів України, шляхом реорганізації Державної митної

служби України та Державної податкової служби України [226], звідки і походить назва органів доходів і зборів. 21 травня 2014 року відповідною Постановою Кабінету Міністрів України було утворено Державну фіскальну службу як центральний орган виконавчої влади [227]. І врешті 6 березня 2019 року було утворено Державну податкову службу України та Державну митну службу України, реорганізувавши Державну фіскальну службу України, шляхом її поділу на дві служби [228]. Таким чином, станом на сьогодні правомірним є використання терміну «податкові органи» та «митні органи».

Проте, податкові та митні органи не виступають учасниками виборчих спорів, тому обмежимося наведенням вище зазначеного факту, який ще раз підтверджує непослідовність при прийнятті нормативно-правових актів та відсутність узгодженості між ними, що негативно впливає на злагодженість функціонування системи права загалом.

Серед правоохоронних органів з точки зору адміністративного судочинства інтерес викликають органи прокуратури. Правовий статус прокурора в адміністративному судочинстві врегульовано у ч. 3 ст. 53 КАС України, де зазначається, що у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, вступає за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами.

Частина 4 ст. 53 КАС України передбачає право прокурора звертатися до суду в інтересах держави, що, як видається, суперечить меті адміністративного судочинства – захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень [10]. Таким чином, захист інтересів держави не є метою адміністративного судочинства. Проте, не вдаючись у дискусію щодо наведених тверджень, зазначимо, що можливість захисту інтересів держави не стосується виборчих спорів, оскільки ч. 3 ст. 23 Закону України «Про прокуратуру» не допускає

здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави у правовідносинах, пов'язаних із виборчим процесом, проведенням референдумів [229].

Можливість захисту прав громадян (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) обмежується лише тими випадками, коли особа не спроможна самотійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через недоздатність повноліття, недієздатність або обмежену дієздатність, а законні представники або органи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист. Більше того, прокурор здійснює представництво інтересів громадянина в суді виключно після підтвердження судом підстав для представництва [230].

Якщо звернутися до переліку осіб, для захисту інтересів яких до суду може звернутися прокурор, то цей перелік значно звужується у виборчих спорах. По-перше, іноземці та особи без громадянства не наділені виборчими правами, відтак звернення прокурора за захистом їх виборчих прав виключається.

По-друге, відповідно до ст. 70 Конституції України право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років, тобто неповнолітні особи не мають виборчого права. Відповідно звернення прокурора щодо захисту виборчих прав таких громадян теж неможливий.

По-третє, звернення прокурора до суду за захистом виборчих прав недієздатних осіб теж виключається, оскільки це безпосередньо впливає із ст. 70 Конституції України, якою встановлено правило, про те, що не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними [119].

Що ж стосується осіб з обмеженою дієздатністю, то прямої заборони на їх волевиявлення під час виборів в законодавстві не існує, відтак допускаємо можливість звернення прокурора до суду за захистом виборчих прав окресленої категорії громадян. Звичайно, що для звернення прокурора необхідна наявність

такої умови як не здійснення або неналежне здійснення законними представниками або органами, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси особи з обмеженою дієздатністю, захисту прав такої особи і цей факт має підтвердити суд [231].

Підсумовуючи викладене вище, звертаємо увагу, що точне та неухильне додержання адміністративними судами норм КАС України під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом, є неодмінною умовою забезпечення їх правильного і швидкого вирішення з метою захисту прав, свобод та інтересів виборців та інших суб'єктів виборчого процесу.

Аналізуючи норми Виборчого кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, можна прослідкувати численні проблеми пов'язані із застосуванням окремих термінів та конструкцій, що вимагає внесення змін у згадані нормативно-правові акти з метою їх узгодження, що позитивно вплине на механізм захисту прав і законних інтересів суб'єктів виборчого процесу [232].

3.2 Конфліктність правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умова виникнення спорів у цій сфері

Необхідно зауважити, що для виникнення будь-якого соціального конфлікту, зокрема й пов'язаного з виборчим процесом чи процесом референдуму необхідним є існування не тільки протиріччя сторін, але і заснованого на таких протиріччях протиборства. З огляду на це, структуру юридичного конфлікту можна подати як сукупність чотирьох обов'язкових елементів: суб'єктного складу, об'єкта, суб'єктивної сторони і об'єктивної сторони. Отже, соціальний конфлікт – це прояв об'єктивних (існуючих в дійсності) або суб'єктивних (існують лише на рівні мотивації) протиріч інтересів, що виражається у відкритому протиборстві сторін [233].

Водночас, юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту і

становить пов'язане з правом протиборство, яке виникає внаслідок взаємного протиріччя інтересів сторін. Іншими словами, в найзагальнішому вигляді юридичний конфлікт – це соціальний конфлікт, основною відмінною ознакою якого є наявність юридичної складової.

Суб'єктами юридичного конфлікту, з позиції права, можуть бути будь-які особи, що виступають як носії передбачених законом прав і обов'язків, тобто фізичні особи та юридичні особи, які наділені правосуб'єктністю, а також держава, державні органи, соціальні спільноти [234].

Розкриваючи такий елемент, як суб'єктний склад юридичного конфлікту, необхідно провести відмінність між категоріями «учасник конфлікту» і «суб'єкт конфлікту». Учасником конфлікту (зокрема юридичного) є будь-яка особа, яка прямо чи опосередковано бере участь в конфлікті, може і мати, і не мати власний інтерес в ньому, а також змогу впливати на його розвиток і завершення. Натомість, суб'єктом конфлікту є особа, яка своєю поведінкою ініціює конфлікт, знаходиться в безпосередньому конфлікті протиборстві, має самостійний інтерес у конфлікті і формує його динаміку. Отже, суб'єкт юридичного конфлікту завжди виступає як протиборча сторона або входить до складу осіб протиборчої сторони [235].

Для виникнення юридичного конфлікту обов'язкова наявність, щонайменше, двох протиборчих сторін. Натомість, категорія «учасник конфлікту» за своїм змістом ширше категорії «суб'єкт конфлікту». Перша включає в себе другу. Учасники юридичного конфлікту поділяються на основних (обов'язкових), якими є суб'єкти конфлікту (протиборчі сторони), і неосновних (необов'язкових).

Отже, в контексті нашого дослідження звернемось до з'ясування суті конфліктності правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як умова виникнення спорів у цій сфері.

Процес легітимації виконавчої влади спірний і конфліктний за своїм визначенням. На цей рахунок вчені вважають, що практично ніколи весь соціум, який би рівень суспільства ми не взяли, не може дотримуватися

однакових поглядів на якісні характеристики виконавчо-розпорядчих структур і персональних носіїв владних повноважень [236].

Спiрнiсть i конфлiктнiсть функцiонування виконавчої влади можуть бути поясненi низкою об'єктивних умов:

- по-перше, державне управління присутнє практично у всіх сферах життєдіяльності суспільства;
- по-друге, державне управління передбачає повсюдне, безпосереднє і оперативне втручання у сферу особистих інтересів громадян;
- по-третє, в механізмі реалізації виконавчої влади задіяно найбільше число державних службовців всіх видів державної служби (суспільна, вiйськова, правоохоронна);
- по-четверте, в розпорядженні виконавчої влади знаходиться сама значна кiлькiсть ресурсiв i владних повноважень.

Науковi уявлення про природу, структуру та змiст конфлiктiв в правовiй сферi пройшли складний еволюцiйний шлях. Основним було питання про спiввiдношення категорiй «правовий» i «соцiальний» конфлiкт. Вченi вважають, що юридичним варто визнати будь-який конфлiкт, в якому спiр так чи iнакше пов'язаний з правовими вiдносинами сторiн. Отже, суб'єкти конфлiкту, їх мотивацiя, об'єкт мають правовi ознаки, а сам конфлiкт тягне юридичнi наслiдки [237].

Можна видiлити два основних аспекти аналізу юридичного конфлiкту:

- 1) виникають i розвиваються на основi суперечностей в правових нормах;
- 2) виникають i розвиваються поза правової сфери i лише в процесi формування набувають юридичних ознак, маючи перехiдний, змiшаний характер [238].

Деякi конфлiкти можуть поєднувати в собi поряд з правовими й неправовi елементи, якi в силу своєї рухливостi можуть змiнити структуру конфлiкту. Їх прийнято називати змiшаними. Для виникнення правового конфлiкту необхіднi такi умови (процеси i явища):

- юридичний факт (передумова виникнення юридичної конфлiктної

ситуації);

– юридична конфліктна ситуація (об'єкт і суб'єкт конфлікту; конфліктне юридичне відношення);

– інцидент (дії, вжиті однієї зі сторін для відстоювання своїх інтересів).

Конфлікт завжди розгортається в деяких просторово-часових координатах. Просторові межі конфлікту визначаються територією, на якій він відбувається. Часові межі – це тривалість конфлікту, його початок і закінчення. Від того, чи вважати, що конфлікт почався, триває або вже закінчився, залежить юридична оцінка дій його учасників в той чи інший проміжок часу [239].

Початок конфлікту визначається об'єктивними (зовнішніми) актами поведінки одного учасника конфлікту, спрямованими проти іншого учасника (конфлікуючої сторони), за умови, що останній усвідомлює ці акти як спрямовані проти нього і їм протидіє. Закінчення конфлікту неоднозначно. Конфлікт може бути вичерпаний, але може припинитися через вихід з конфлікту однієї зі сторін або її знищення. Нарешті, можливо припинення розвитку і припинення конфлікту в результаті втручання третіх осіб [240].

Кожен конфлікт відбувається в певній системі. Внутрішньосистемні зв'язки складні і різноманітні. Конфлікт між сторонами, що входять в одну систему, може бути більш глибоким, великим або приватним, обмеженим. Визначення внутрішньосистемних меж конфлікту тісно пов'язане з чітким виділенням конфлікуючих сторін з усього кола його учасників. Межі конфлікту в системі залежать від того наскільки широке коло учасників в нього залучено [241].

Юридичні конфлікти з правової точки зору неоднорідні. Найбільш повно правовий аспект виражений в тих конфліктах, які виникають і розвиваються в зв'язку з об'єктивно існуючими протиріччями між двома або кількома правовими нормами, що відносяться до одного і того ж предмету.

Більшість конфліктів виникає поза юридичною сферою і лише в процесі розвитку «обростає» юридичними ознаками, набуваючи перехідного або змішаного характеру. Мотивація таких конфліктів спочатку далека від

юридичної сфери і пов'язана з економічними, національними, політичними, особистими або суспільними інтересами. Це конфлікт інтересів, який поступово набуває юридичної форми. Правовий елемент в конфлікті інтересів може бути виражений з різним ступенем інтенсивності. Бувають випадки, коли такий елемент виражений дуже слабо, переважають інші спонукальні причини, наприклад, ревності, корисливості, політичні амбіції [242].

Чи не кожен конфлікт є правовим спочатку, але практично кожен може завершитися тією чи іншою юридичною процедурою. Юридичні можливості запобігання, вирішення або припинення конфлікту ширші, ніж правова природа конфлікту. Однак в більшості випадків для юридичного втручання в конфлікт з самого початку існують або повинні існувати правові підстави.

Конфлікт – складне явище, яке включає в себе безліч аспектів. Кожна сторона може бути залучена до того ж одночасно в інші конфлікти, обростають великим числом учасників. І все ж саме протиборчі сторони – стрижень конфлікту. Якщо одна з них з тієї чи іншої причини відпадає, конфлікт припиняється (або змінюється склад його учасників). У конкретному конфлікті протиборчі сторони індивідуалізовані і тому незамінні [243].

Противоріччю сторони можуть бути нерівнозначними, тобто відноситись до різних рівнів. Так, індивід може конфліктувати не з іншою особою, а з групою осіб або державою. Сама держава нерідко конфліктує не з рівним собі партнером, а, наприклад, з громадською організацією, політичною партією, групою екстремістів. Противоріччю сторони можуть бути виявлені не відразу. Спочатку можливі неясні уявлення про іншу сторону конфлікту. Конфлікт треба вважати що почався, коли є не тільки початкова, а й відповідна дія в протиставленні.

На особливу увагу і відносини заслуговує проблема юридичних конфліктів, що виникають за участі держави. Правові конфлікти припускають, що в конфлікті порушено публічні (державні, громадські) інтереси. Держава зобов'язана втрутитися в процес врегулювання конфлікту і стати його суб'єктом. Публічно-правовими є й ті конфлікти, суб'єктами якого (одним з

них) спочатку виступають представники державної влади (державний орган, посадова особа держава) [244].

Однак далеко не всі конфронтаційні відносини в сфері влади є юридичними конфліктами, хоча майже завжди політичний конфлікт тісно пов'язаний і з ефективністю державних інститутів і процедур політико-державного управління, і з юридичними нормами, оскільки концепція легітимності охоплює взаємовідносини між владою і правом [245]. Вона підкреслює повноваження держави, тобто те, що дає державі право здійснювати владу стосовно своїх громадян, і ступінь, в якій ця влада визнається як правильно реалізована.

Виконавча влада як об'єкт конфліктних відносин є обмеженим і неподільним ресурсом, тому різні соціальні сили постійно прагнуть до перерозподілу повноважень з тим, щоб мати можливість максимально задовольнити свої потреби. Юридичний конфлікт в сфері легітимації та легалізації виконавчої влади можна визначити як різновид соціально-політичного конфлікту в зв'язку і з приводу встановлення контролю над ресурсами влади, що тягне юридичні наслідки [246].

Вихідною, базовою причиною конфліктів і одночасно одним з критеріїв їх класифікації є прагнення суб'єкта владовідношення (індивідуального або колективного) законними або протиправними методами легітимувати або делегітимувати існуючі державні інститути і (або) персоніфікованих носіїв владних повноваження для досягнення своїх інтересів в сфері володіння, перерозподілу, участі у формуванні та функціонуванні влади.

Ще однією істотною ознакою адміністративно-правових конфліктів є те, що за своїм політико-правовим змістом вони є конфліктами конституційними. Саме Конституція встановлює юридичні основи легітимності і легальності виконавчої влади, володіння, перерозподіл або участь в якій виступають об'єктом юридичного конфлікту [247].

Прикладом юридичного конфлікту, пов'язаного з законними методами легітимації виконавчої влади, є відставка Верховної Ради України чи Уряду чи

Президента у визначених Конституцією випадках.

Цим фактично вичерпуються юридичні форми і засоби участі населення в процесах легітимації виконавчої влади. Своє ставлення до її діяльності населення в подальшому може виражати лише політичними засобами, наприклад, шляхом мітингів, демонстрацій, ходів, пікетування. Непрямою формою є громадська думка, що виявляється в ході проведення відповідних соціологічних досліджень.

Суб'єкти політико-правових відносин, яким делеговано право легітимації і делегітимації виконавчої гілки влади і їх посадових осіб, для реалізації цього права наділені певними юридичними повноваженнями. Своєрідним позовом населення до Уряду є різні форми політичного протесту, скарги та звернення громадян. Будучи складовою частиною природних і невід'ємних прав людини і громадянина на захист життя, здоров'я, власності та інших благ, право на захист від неправомірних або недоцільних дій суб'єктів публічної влади давно і беззастережно визнано вітчизняною правовою наукою і практикою [248].

До 2005 року в адміністративно-правовій літературі практично не робилися спроби визначення такого важливого поняття, як адміністративно-правовий спір, адже це одна з найважливіших категорій, яка визначає гарантії прав особи в її взаєминах з державою.

У загальноживаному сенсі під суперечкою розуміється розбіжність, обговорення чого-небудь, в якому кожен відстоює свою думку. Вже з цього визначення можна почерпнути ознаки адміністративного спору, які мають істотне значення, а саме те, що мова йде не тільки про розбіжність, яка повинна або може бути вирішена юрисдикційними органами, а й про обговорення, яке може набути і правової, і не правової (організаційної) форми [249].

Тому навряд чи достатньо обґрунтовано твердження про те, що в процесі реалізації компетенції органу управління спір не виникає, оскільки орган управління діє не в рамках юридичного процесу, а в рамках процедури його функціонування. З іншого боку, не можна не сказати і про погляд на адміністративний спір як різновид соціального конфлікту.

Термін «конфлікт», що походить від латинського *conflictus* (зіткнення), означає зіткнення протилежних інтересів, поглядів, прагнень; суперечка, що загрожує ускладненням [250].

У сучасній соціології конфлікт визначається як тип соціальних взаємодій, що характеризується протидією соціальних суб'єктів, обумовлений суперечністю їх потреб, інтересів, цілей, а також соціальних статусів ролей і функцій [251]. Важливо звернути увагу на таку ознаку конфлікту, як тип соціальних взаємодій, бо конфлікт, «обрамлений» у правову форму, набуває характеру правовідносини, через яке видається можливим визначення адміністративного спору.

Будь-яка система починає працювати завдяки управлінню, яке пов'язує воедино всі її елементи, виконуючи функцію організації, яка розуміється як процес взаємодії людей для досягнення спільної мети.

Аналіз визначень взаємодії показує, що в більшості з них вказується на узгоджену або спільну діяльність суб'єктів. Отже, під взаємодією розуміється узгоджена за програмними цілями, місцем і часом спільна діяльність суб'єктів. Взаємодію можуть здійснювати учасники різних ступенів ієрархії системи управління (вертикальне) або одного щаблю ієрархії (горизонтальне), існує також змішана взаємодія [252].

При цьому важливо враховувати, що взаємодіючі сторони повинні керуватися принципом солідарної відповідальності, відповідно до якого в разі невиконання поставленого завдання з вини суб'єкта взаємодії відповідальність між ними повинна бути розділена порівну. Успіхи взаємодії багато в чому вміня обґрунтувати, переконати в необхідності такого кроку [253].

Недотримання вищенаведених умов сприяє появі причин виникнення адміністративно-правових конфліктів.

Обумовлює необхідність встановлення змісту понять юридичного конфлікту і юридичного спору, їх співвідношення між собою, а також визначення структури і динаміки цих соціально-правових явищ. Це дозволить сформулювати відповідний понятійний апарат, що використовуватиметься в

роботі, а також визначити місце судді-медіатора в процесі врегулювання юридичних спорів. Вирішення цих завдань вимагає звернення до відносно нового наукового напрямку – юридичної конфліктології, досягнення якої є складовою теоретичної основи проведеного дослідження [254].

Діяльність судді, виходячи з її соціально-правової природи, нерозривно пов'язана з існуванням або можливістю виникнення юридичних спорів і участю судді в їх урегулюванні або вирішенні. Тому, при здійсненні судочинства, зокрема адміністративного, суддя повинен знати і враховувати у своїй професійній діяльності сучасні уявлення юридичної конфліктології. Ці знання стають ще більш цінними в світлі розвитку технік медіації, інших технік альтернативного вирішення спорів у правовій сфері.

Варто зауважити, що сьогодні вітчизняними конфліктологами, як і зарубіжними вченими, ще не розроблена загальна (єдина) теорія конфлікту, а тому існують істотні розбіжності з цілої низки принципів питань [255].

Центральним питанням юридичної конфліктології є формулювання поняття юридичного конфлікту, виявлення його структури і динаміки. Очевидно, що визначення юридичного конфлікту безпосередньо пов'язане і впливає з визначення загальносоціального конфлікту, як вихідного поняття загальної (соціальної) конфліктології [256].

У своїй діяльності суддям-медіаторам слід враховувати, що найбільш ймовірна основа будь-якого конфлікту – це протиріччя між інтересами його сторін. Водночас не варто автоматично ототожнювати наявність тих чи інших протиріч з існуванням соціального конфлікту, оскільки для виникнення конфлікту недостатньо простого протиріччя між сторонами (їх інтересами). Протиріччя переходять в конфлікт, коли починається взаємодія їх суб'єктів у формі відкритого протиборства. Отже, судді-медіатори повинні розуміти, що протиріччя є необхідними, але не достатніми умовами конфлікту і перетворюються в конфлікт тільки тоді, коли починають взаємодіяти сторони, які є їх носіями [257].

Протиборство сторін передбачає вчинення кожною з них певних дій

(зокрема словесних дій, що мають і вербальний, і не вербальний вираз), спрямованих одна проти одної. Односторонні дії, які зовні є неприйнятними для іншої сторони (зокрема насильницькі, агресивні тощо), не завжди переростають в протиборство. Так, протилежна сторона може не знати про такі дії, визнавати їх допустимими, побоюватися протидіяти або не робити відповідних дій з інших причин.

У найзагальнішому вигляді поняття соціального конфлікту може бути сформульовано так: соціальний конфлікт – це прояв об'єктивних (існуючих в дійсності) або суб'єктивних (існують лише на рівні мотивації) протиріч інтересів, що виражається у відкритому протиборстві сторін [258].

Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту і становить пов'язане з правом протиборство, яке виникає внаслідок взаємного протиріччя інтересів сторін. Іншими словами, в найзагальнішому вигляді юридичний конфлікт – це соціальний конфлікт, основною відмінною ознакою якого є наявність юридичної складової [259].

Перш ніж перейти до розгляду природи юридичного конфлікту і визначення місця судді-медіатора в процесі його врегулювання, необхідно розкрити структурні елементи юридичного конфлікту і вказати їх можливу правову характеристику. Як було зазначено вище, для виникнення будь-якого соціального конфлікту необхідно існування не тільки протиріччя сторін, але і заснованого на таких протиріччях протиборства. Саме у зв'язку з цим структуру юридичного конфлікту традиційно подають як сукупність чотирьох обов'язкових елементів: суб'єктного складу, об'єкта, суб'єктивної сторони і об'єктивної сторони [260].

Суб'єктами юридичного конфлікту, з позиції права, можуть бути будь-які особи, що виступають як носії передбачених законом прав і обов'язків, тобто фізичні особи та юридичні особи, які наділені правосуб'єктністю, а також держава, державні органи, соціальні спільноти.

Розкриваючи такий елемент, як суб'єктний склад юридичного конфлікту, слід провести відмінність між категоріями «учасник конфлікту» і «суб'єкт

конфлікту». Учасником конфлікту (зокрема юридичного) є будь-яка особа, яка прямо чи опосередковано бере участь в конфлікті, може і мати, і не мати власний інтерес в ньому, а також змогу впливати на його розвиток і завершення. Натомість, суб'єктом конфлікту є особа, яка своєю поведінкою ініціює конфлікт, знаходиться в безпосередньому конфлікті протиборстві, має самостійний інтерес у конфлікті і формує його динаміку. Отже, суб'єкт юридичного конфлікту завжди виступає як протиборча сторона або входить до складу осіб протиборчої сторони. Для виникнення юридичного конфлікту обов'язкова наявність, щонайменше, двох протиборчих сторін [261].

Категорія «учасник конфлікту» за своїм змістом ширше категорії «суб'єкт конфлікту». Перша включає в себе другу. Учасники юридичного конфлікту поділяються на основних (обов'язкових), якими є суб'єкти конфлікту (протиборчі сторони), і неосновних (необов'язкових), до яких відносяться:

- особи, які справляють вплив на виникнення і розвиток конфлікту, – учасники, які схиляють сторони до конфліктної поведінки і (або) планують, організовують конфлікт, прямо або побічно визначають поведінку сторін в ньому і результат конфліктного протиборства;

- помічники – учасники, які надають сприяння сторонам конфлікту, що підтримують кожну зі сторін окремо шляхом дачі порад, рекомендацій, надання інформації, участі в судочинстві або іншими способами;

- посередники, судді, посадові особи – учасники, котрі розуміються на причинах і обставинах того, що відбувається, намагаються запобігти відкритому протистоянню, зменшити інтенсивність і гостроту протидії, припинити конфлікт, що виник;

- свідки та очевидці – пасивні спостерігачі конфлікту [262].

Об'єктом юридичної конфлікту слід вважати те, на що спрямоване протиборство сторін, те, з приводу чого сторони вступають в безпосередню протидію. З точки зору права доцільно розглядати об'єкти юридичних конфліктів як один із проявів об'єктів правових відносин, охоронна спрямованість яких повною мірою виражається в разі нормативно-правового

врегулювання процесу управління юридичним конфліктом [263].

У всіх без винятку випадках від об'єкта слід відрізнити предмет юридичного конфлікту, який становить протиріччя, що лежить в основі конфліктних відносин. Суддя-медіатор повинен знати, що конфлікти виникають з приводу будь-якого об'єкта, але їх сутність виражається саме в предметі. Тому вирішення або врегулювання конфлікту, насамперед, пов'язане з припиненням його предмета. Предмет юридичної конфлікту відображає його основний зміст і формується в результаті протиріччя в мотивації сторін і, як наслідок, протилежної спрямованості їхньої поведінки.

Суб'єктивною стороною юридичного конфлікту є певна послідовність соціально-психологічних перетворень, що викликають відкрите протиборство суб'єктів. Іншими словами, суб'єктивна сторона юридичного конфлікту – це ті внутрішні чинники, які призводять до розбіжностей сторін і спонукають сторони до конфліктної взаємодії [264].

Об'єктивна сторона юридичного конфлікту є протилежно спрямовані зовнішні дії сторін. За своїм характером такі дії можуть бути і наступальними, і оборонними, і юридично нейтральними, і юридично значущими з поділом останніх на правомірні і протиправні. Необхідною умовою, яка потрібна для наявності об'єктивної сторони, а, відповідно, і для виникнення юридичного конфлікту загалом, є протиріччя дій кожної зі сторін інтересам іншої сторони конфлікту [265].

Розкривши в найзагальнішому вигляді структуру юридичного конфлікту, необхідно зазначити, що до юридичних слід відносити не тільки такі соціальні конфлікти, всі елементи яких за своєю природою є правовими, але й такі соціальні конфлікти, які мають тільки один або декілька елементів, певною мірою безпосередньо пов'язаних з правом. Від того, чи є конфлікт юридичним, залежить можливість участі в ньому судді-медіатора в рамках здійснення судочинства [266].

По суті, юридичні конфлікти, всі структурні елементи яких мають юридичну характеристику, можна назвати «правовими конфліктами», що

становлять протиборство суб'єктів права з суперечливими правовими інтересами.

Однак більшість соціальних конфліктів виникають поза правовою сферою і в силу цього з самого початку не мають юридичних елементів. Такі конфлікти можуть набути юридичних ознак, тобто стати юридичними, тільки в процесі свого розвитку, отримавши тим самим перехідний (змішаний) характер [267].

Водночас можлива ситуація, при якій соціальний конфлікт, не впливає безпосередньо з правових відносин сторін, набуває деяких юридичних ознак вже в момент свого виникнення. Але подібні конфлікти, будучи юридичними, проте, не є власне правовими, оскільки юридичну природу, певною мірою мають тільки один або декілька їх елементів [268].

Загалом, юридичні конфлікти, які не виникають в процесі розвитку правовідносин і, отже, не володіють повною юридичною характеристикою, допустимо називати «квазіправовими конфліктами». Відмінними ознаками юридичних конфліктів такого роду не є обов'язковість, але можливість настання юридичних наслідків, а звідси і можливість їх завершення із застосуванням юридичних засобів і процедур [269].

З огляду на викладене вище вважаємо, що під юридичним конфліктом слід розуміти пов'язаний з правом (правовими відносинами) прояв об'єктивних чи суб'єктивних протиріч інтересів, що виражається у формі відкритого протиборства сторін, всі або хоча б один елемент якого (суб'єкти, об'єкт, суб'єктивна сторона або об'єктивна сторона) мають юридичну характеристику, і яке тягне або може спричинити настання юридичних наслідків і, як наслідок, може бути завершеним за допомогою юридичних засобів і процедур.

Необхідно звернути увагу на те, що юридичний конфлікт має і позитивний, і негативний вплив, який проявляється в безпосередній єдності. Виявлення та припинення протиріч – це позитивний момент, однак в результаті конфліктного протиборства можуть змінюватися, зокрема погіршуватися, положення суб'єктів, відносини між ними, а також суспільні відносини загалом.

Водночас, слід зауважити, що наявність юридичних конфліктів як таких є нормальним станом існування суспільства і замість установки на безумовне їх усунення до юридичних конфліктів необхідно підходити з позиції ґрунтовного аналізу, спрямованого на виявлення і позитивних, і негативних їх проявів [270].

Натомість, в контексті нашого дослідження окрім з'ясування поняття і змісту юридичного конфлікту, важливе значення має питання встановлення співвідношення юридичного конфлікту та юридичного спору. Аналіз наукових джерел, в яких розглядаються вказані питання дозволяє виокремити декілька підходів до такого співвідношення, які сформовані у відповідні концепції.

Так, деякі вчені висловлюють концепцію про те, що юридичний спір виступає зовнішнім і формальним проявом юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції конфлікт є ширшим і глибшим поняттям, ніж спір: ним позначається протистояння або протиборство між суб'єктами. Тому в законодавстві для позначення наявності між суб'єктами протиріч юридичного характеру (або фактичного характеру, якщо факти мають правові наслідки) використовується термін «спір». Тобто спір є юридичним виміром конфлікту [271].

Ще однією концепцією є концепція юридичного спору як певної стадії розвитку юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції юридичний спір виникає тільки тоді, коли існуючі суперечності створюють таку невизначеність у відносинах або такі перешкоди в реалізації прав, які жодна зі сторін юридичного конфлікту не може подолати своєю волею і тому для їх припинення потрібно або взаємодія обох сторін, або втручання третьої сторони.

Натомість інші дослідники обґрунтовують концепцію юридичного конфлікту як певної стадії розвитку юридичного спору. Вказана концепція ґрунтується на етимологічному розумінні конфлікту як «зіткнення, серйозні розбіжності, суперечки» [272]. Юридичним конфліктом є певна можлива ступінь розвитку юридичного спору, що характеризується відносно великою загостреністю (тому при визначенні конфлікту стосовно розбіжності вживається епітет «серйозні»).

Наступна концепція – це концепція юридичного спору як змісту юридичного конфлікту. Відповідно до цієї концепції юридичний конфлікт розглядається як ситуація, в якій сторони перебувають у відносинах спору, протистоять один одному з приводу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [273].

І нарешті, концепція юридичного конфлікту як деструктивного юридичного спору. Відповідно до цієї концепції юридичний спір є формою допустимої, конструктивної поведінки сторін щодо відстоювання правових інтересів. У разі виходу за нормативні (правові, моральні, етичні) межі встановлених процедур юридичний спір набуває деструктивного характеру і може розглядатися як юридичний конфлікт.

Необхідно зауважити, що існування поняття юридичного спору обумовлено, передусім, необхідністю спеціального законодавчого закріплення поняття юридичного конфлікту. Отже, з огляду на те, що юридичний конфлікт за своєю соціальною природою є змістовнішим явищем, загальне поняття юридичного спору доцільно сформулювати, ґрунтуючись на понятті юридичного конфлікту так:

юридичний спір – це зовнішній, безпосередньо пов'язаний з правом прояв юридичного конфлікту, що становить своєрідну правову форму його вираження [274].

Стосовно юридичних спорів термін «протиріччя» прийнято замінити терміном «розбіжності», під якими зазвичай розуміють суперечливі правові інтереси, «різну оцінку сторонами своїх прав і обов'язків, що формулюються у вигляді взаємовиключних суджень і висновків» [275]. Із сукупності юридичних розбіжностей, як форми вираження протиріч суб'єктів конфліктної протидії, і складається юридичний спір.

По суті, поняття юридичного конфлікту і юридичного спору хоча є й не синонімічними, але тісно взаємопов'язаними і, як наслідок, у багатьох випадках взаємозамінними. Цей висновок може бути застосовано, зокрема, до діяльності судді-медіатора щодо участі у врегулюванні юридичних спорів (конфліктів).

У такій діяльності суддя-медіатор повинен враховувати динаміку юридичного конфлікту, що становить процес його виникнення, розвитку і завершення. Найповніше зазначена послідовність враховується при виділенні таких трьох відносно самостійних стадій: передконфліктної, конфліктної та постконфліктної. Кожна з трьох зазначених стадій має свої особливості, обумовлені хронологією аналізованого явища [276].

Передконфліктна стадія розкриває механізм зародження юридичного конфлікту (спору) і умовно може бути подана у вигляді конфліктної ситуації, і конфліктних відносин, що формуються під впливом. Стосовно діяльності судді-медіатора конфліктна ситуація і конфліктні відносини становлять інтерес з точки зору прийняття суддею-медіатором заходів, спрямованих на попередження юридичного конфлікту (спору). Вплив судді-медіатора на попередження юридичного конфлікту (спору) може виявитися істотним і залежить від обставин конфліктної ситуації, взаємовідносин суб'єктів потенційного протиборства, а також від ступеня довіри до судді-медіаторі з боку вказаних суб'єктів [277].

В рамках конфліктної ситуації існують тільки два елементи потенційного юридичного конфлікту – його суб'єкти та об'єкт. На етапі конфліктних відносин додається третій елемент – суб'єктивна сторона, що виражається в усвідомленні суб'єктами конфліктної ситуації і появи у них мотивації до вчинення конфліктних дій.

Перехід від передконфліктної до конфліктної стадії і виникнення юридичного конфлікту (спору) відбувається з появою об'єктивної сторони, коли у відповідь на зроблену одним із суб'єктів відкриту дію (дії), що в конфліктології отримала назву «інцидент» [278], інший суб'єкт здійснює відкриту протидію і виникає безпосереднє протиборство сторін.

Варто враховувати, що суб'єктивне відображення соціально-правової реальності не завжди носить цілком автентичний характер. Беручи до уваги можливі спотворення в сприйнятті дійсності сторонами, виділяють так звані «помилковий» і «неадекватно зрозумілий» конфлікти. З огляду на це слід

наголосити на тому, що участь в конфлікті судді-медіатора передбачає надання сторонам необхідної юридичної допомоги і, як наслідок, дозволяє зменшити ймовірність помилкового або неадекватного сприйняття ними конфліктної ситуації. Більш того, надаючи юридичну допомогу, суддя-медіатор може сприяти недопущенню або зниженню ескалації юридичного конфлікту, вживати заходів і сприяти локалізації конфліктного протиборства, зокрема з метою врегулювання існуючих протиріч (розбіжностей) [279].

Основними формами завершення (припинення) юридичних конфліктів традиційно вважаються їх вирішення і врегулювання.

Вирішення юридичного конфлікту (спору) є усуненням правових підстав для подальших юридичних протиріч (розбіжностей) сторін шляхом винесення спеціально уповноваженим органом або посадовою особою – судом, третейським судом, органом виконавчої влади, державними посадовими особами – обов'язкового рішення по суті тієї справи, що ним розглянута [280].

На відміну від владного вирішення юридичного конфлікту (спору) третьою особою, врегулювання юридичного конфлікту (спору) слід розуміти як завершення наявних протиріч (розбіжностей) шляхом здійснення сторонами спільної діяльності, спрямованої на примирення і укладення взаємоприйнятної або взаємовигідної угоди, зокрема й при можливому сприянні третьої особи як нейтрального посередника [281].

В контексті нашого дослідження слід зазначити, що сформульоване вище визначення діяльності стосовно вирішення юридичних конфліктів (спорів) носить переважно формально-юридичний характер. Окрім цього підходу, в науковій літературі та практиці, існує ширший підхід, відповідно до якого під вирішенням юридичних конфліктів (спорів) розуміється їх припинення і в результаті винесення відповідного рішення компетентним органом (посадовою особою), і в результаті досягнення сторонами відповідної угоди [282]. Тобто, по суті справи, в широкому розумінні, врегулювання юридичного конфлікту (спору) є складовою його вирішення. Такий підхід доволі розповсюджений в юридико-конфліктологічній науці. Однак, з огляду на те, що одним із завдань

нашого дослідження є з'ясування та розкриття принципових відмінностей між двома основними формами припинення юридичних конфліктів (спорів) в адміністративному судочинстві термін «вирішення юридичних конфліктів (спорів)» буде вживатися, переважно, у вузькому сенсі, тобто відмінному від врегулювання юридичних конфліктів (спорів) самими сторонами.

Необхідно пам'ятати, що вирішення юридичного спору не завжди тягне за собою завершення юридичного конфлікту. Така розбіжність може мати місце в силу того, що юридичний спір є правовою формою вираження юридичного конфлікту, на що було нами вказано вище. При цьому сам юридичний конфлікт за своєю соціальною природою є набагато глибшим змістовним явищем. З огляду на це навіть бездоганне з точки зору права вирішення спору (усунення юридичних розбіжностей) може бути проведено без урахування позаправових складових конфліктних відносин і суб'єктивних інтересів сторін, що в кінцевому підсумку може зашкодити усуненню того протиріччя, яке лежить в основі юридичного конфлікту. І як наслідок такого стану, тобто невирішеного з позиції права протиріччя інтересів, є продовження протидії суб'єктів конфлікту (спору) [283].

Натомість, у процесі врегулювання, навпаки, основна увага спрямована на усунення конфліктних протиріч, а тому головним результатом успішного врегулювання є завершення самого юридичного конфлікту, що знаходить своє правове вираження у формі угоди сторін про припинення юридичного спору. Врегулювання юридичного спору сторонами (як зовнішній результат) часто означає одночасне або попереднє врегулювання ними юридичного конфлікту [284].

Якщо в юридичному конфлікті бере участь суддя-медіатор, то в силу особливого впливу саме від нього багато в чому залежить процес управління конфліктом, вибір форм його завершення, результативність вжитих сторонами зусиль щодо врегулювання існуючих між ними протиріч, а також кінцевий підсумок конфліктних взаємовідносин сторін. Суддя-медіатор може виконувати активну роль у врегулюванні юридичного конфлікту (спору), за спільною

згодою сторін він може надавати їм сприяння у врегулюванні юридичного конфлікту (спору) як нейтральний посередник [285].

Після завершення юридичного конфлікту, як правило, виникає постконфліктна стадія, що відрізняється від тієї, що існувала до виникнення конфлікту, не лише зовнішньою зміною обставин, але й, цілком ймовірно, зміною у відносинах між сторонами та ставленням сторін одна до одної [286]. Важливим є те, що постконфліктна стадія починається тільки з моменту фактичного припинення протидії сторін, який, як уже було зазначено, може не збігатися з моментом врегулювання і, особливо, вирішення юридичного спору.

Можна стверджувати, що постконфліктна стадія за своєю суттю відображає наслідки конфліктного протистояння, яке завершилося і, в залежності від того, які наслідки переважають, юридичний конфлікт загалом характеризується як деструктивний або конструктивний. Про завершення постконфліктної стадії може йтися лише у тому випадку, коли юридичний конфлікт (спір), що мав місце перестав справляти відчутний вплив на відносини між його суб'єктами [287].

І впродовж усього юридичного конфлікту (спору), і в межах постконфліктної стадії суддя-медіатор здатний відігравати значну роль у примиренні і врегулюванні сторонами взаємних протиріч (розбіжностей). На цій стадії вони також можуть сприяти збереженню, уточненню (при необхідності) і здійсненню сторонами досягнутих домовленостей, а також припиненню чи зменшенню впливу на взаємини сторін конфліктного протистояння, що мав місце [288].

Отже, конфлікт визначається як зіткнення, серйозна суперечність, суперечка. Юридичний конфлікт, на думку багатьох авторів, визначається як протистояння сторін – держав та їх органів, громадських об'єднань, громадян з метою протиправної зміни статусу і юридичного стану суб'єктів права. Однак конфлікт може носити протиправний характер, а може розвиватися і в рамках юридичного дозволу, і тому таке вузьке, на наш погляд, визначення навряд чи виправдано [289].

В адміністративно-правовому сенсі можна виділити різницю між термінами «суперечка» і «конфлікт». Отже, в державному управлінні конфлікт – лише передумова спору. Чи завжди конфлікт виражається у формі спору і, навпаки, будь-який спір є конфлікт? Предметну відповідь на це питання лежить в площині не тільки термінологічних, але і сутнісних характеристик порівнюваних явищ. Як уже зазначалося, суперечка не завжди пов'язана з протиборством сторін, більше того, деякі автори взагалі визначають суперечку як розбіжності з приводу знаходження найкращого варіанту вирішення спільних проблем, тобто визначають його позитивну спрямованість, в той час як конфлікт завжди має негативний фон розвитку [290].

Отже, з формально-логічної точки зору загальне логічне судження може виглядати наступним чином: конфлікт може бути причиною виникнення спору в юридичному сенсі, але не будь-який адміністративний спір розвивається на базі конфлікту, і тим більше не будь-який спір є конфлікт. Відповідно, не можна говорити про адміністративну суперечку як про різновиди соціального конфлікту. Реакція сторони конфлікту на дії протилежного суб'єкта може протікати і в правових рамках, тобто виникає правовий спір, і в неправових формах, які можуть мати певний ступінь суспільної небезпеки [291].

Таким чином, в державному управлінні термін «спір» несе в собі елементи й організаційного, й конфліктного характеру. У будь-якому випадку метою визначення адміністративно-правового спору є найбільш ефективно досягнення цілей державного управління. Термін «спір» виступає основою понять «адміністративний спір» і «адміністративно-правовий спір», в той час як терміни «адміністративний» і «адміністративно-правовий» виступають предикатами [292].

Сказане дозволяє сформулювати висновок про те, що адміністративно-правовий спір – це особливий тип адміністративних правовідносин, який характеризується наявністю протиріч сторін, викликаних конфліктом інтересів в сфері державного управління або розбіжністю поглядів на законність і обґрунтованість дій органів державної адміністрації.

Історична практика свідчить про те, що державний апарат не може нормально функціонувати в умовах, що нагадують тоталітарне суспільство. В результаті криза довіри здатна постійно посилюватися через невідповідність діяльності державних структур запитам і очікуванням населення. Тому формулювання принципів організації і діяльності органів виконавчої влади, їх оновлення і коригування в кожен конкретний історичний період розвитку суспільства і держави є важливими політичними і правовими завданнями [293].

Для відновлення втраченої довіри і відродження демократичних основ управління необхідна зміна орієнтирів в практичній діяльності державного апарату, в якості яких в даний час доцільно, на нашу думку, обрати такі принципи: глибоке розуміння справедливості цілісності і рівності у виконанні представницьких функцій суспільства і відповідей на потреби громадян; на чолі державних органів повинні стояти люди, які заслуговують на довіру і повагу громадян, чия діяльність буде на благо суспільству; своєчасне видання правових актів, що забезпечують реалізацію конституційних прав громадян у відповідних сферах; відповідальне виконання законів, що мають безпосереднє відношення до прав і свобод громадян, сприяння і заохочення участі громадян в управлінні справами держави і забезпечення відкритості та легкої доступності цієї участі; поширення інформації про облік в діяльності державних органів громадської думки і спостереження за забезпеченням державою потреб і очікувань суспільства; залучення на державну службу висококваліфікованих професіоналів, які своєю підготовкою, навичками і практичною діяльністю будуть гарантувати надійність державного апарату в очах громадян; орієнтація на конкретні і короткострокові результати при оптимальному балансі вигоди і витрат; активна співпраця з усіма структурами громадянського суспільства, які поділяють цілі, поставлені в державних програмних документах [294].

Проведена в державі адміністративна реформа – це відображення критичного погляду на існуючий порядок взаємовідносин державного апарату з громадянським суспільством. Досягнення основної мети цієї реформи – підвищення ефективності діяльності органів виконавчої влади – неможливо без

забезпечення їх відкритості та доступності для громадян і юридичних осіб і результативної взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Реформа спрямована, в першу чергу, на створення оптимальної системи державного управління [295].

Участь громадян у діяльності органів виконавчої влади – це форма реалізації суверенітету народу в здійсненні найважливішого виду державної влади. Тому залучення до процесу державного управління завжди розглядалося наукою адміністративного права як найважливіша складова активного адміністративно-правового статусу громадянина, яка надає можливість діяти для держави, для суспільного блага. Участь громадян дозволяє забезпечувати і інші істотні характеристики виконавчої влади правової держави: публічність, відкритість, взаємодія з демократичними інститутами, орієнтацію на суспільну підтримку, запобігання конфліктів в суспільних відносинах тощо [296].

Участь громадян у державному управлінні обґрунтовано розглядається в якості однієї з форм контролю суспільства за діяльністю виконавчої влади. Формальне, бюрократичне поведінку державних службовців відторгає громадян від їх діяльності, створює атмосферу взаємної недовіри і деформує виконавчу владу. Попереджати, стримувати і нейтралізувати ці згубні явища покликаний інститут участі громадян в діяльності виконавчої влади. Різні держави по-різному вирішують проблему залучення громадян у здійснення виконавчої влади, в залежності від традицій, політичних, правових та інших умов.

Форми взаємодії органів виконавчої влади та громадян різноманітні (контакти органів виконавчої влади з лідерами політичних партій, громадських об'єднань, рухів, асоціацій, різних конфесій тощо; опитування громадян; звернення; громадська експертиза; управлінське консультування та ін.) [297].

Громадяни сучасної держави володіють не тільки суб'єктивними цивільними, а й суб'єктивними публічними правами. До останніх відносяться, згідно панівної доктрини, так звані громадянські свободи, права публічних служб, політичні права. Останні також піддаються порушенням, як і перші. Так

як в порядку користування суб'єктивними публічними правами громадяни вступають у відносини головним чином з державною владою, саме з адміністративної функцією цієї влади в особі різних органів, то і порушення суб'єктивних публічних прав мають місце зазвичай з боку зазначених органів державної влади, тобто з боку адміністрації. Встановлення та охорона суб'єктивних публічних прав так само необхідна, як встановлення і охорона суб'єктивних цивільних прав [298].

Перетворення інституту участі громадян в дієвий механізм причетності громадянського суспільства до державного управління потребує вирішення різнопланових завдань: формування активного громадянина, який усвідомлює свої власні і суспільно-державні інтереси; створення; впорядкування і розширення організаційно-правових форм участі тощо [299].

3.3 Предмет спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та їх класифікація

Сьогодні демократичну, правову державу неможливо розглядати без функціонування налагодженого механізму із захисту прав громадян. З 2005 року в Україні одним із таких механізмів стало адміністративне судочинство. Особливості названого виду судочинства зумовлені багатьма критеріями, серед яких найвагомішими є суб'єктний склад учасників та система судів. З початку створення і до сьогодні адміністративне судочинство знаходиться у постійному перманентному стані. З одного боку, це свідчить про намагання державних інституцій удосконалити судовий захист прав громадян у публічно-правовій сфері, з іншого боку, суспільство не завжди встигає реагувати на нові виклики, що зумовлює виникнення конфліктних ситуацій, які потребують судового вирішення [300].

Однією із важливих категорій справ, які розглядаються у порядку адміністративного судочинства, є виборчі спори або як їх іменує Кодекс адміністративного судочинства України (далі – КАС України) спори щодо

правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму [4].

Варто підкреслити поступальний розвиток виборчого та адміністративно-процесуального законодавства з питань судового захисту виборчих прав громадян в історичному аспекті.

Загалом виборчі спори доцільно розглядати у їх співвідношенні з поняттям правового спору. Застосування цього підходу дозволяє зробити висновок, що виборчий спір – це спір з приводу виборчих прав громадян, в якому сторони посилаються на наявність або відсутність в залежності від їх процесуальної позиції, встановленого законом обов'язку відповідної сторони спору. Інакше кажучи, виборчий спір – це спір про виборчі права та обов'язки суб'єктів виборчого права [301].

Юридична рівність сторін виборчого спору – досить важливий момент, що підкреслює правовий характер виборчого спору, внаслідок чого учасники конфлікту перебувають у відносинах процесуальної рівності при розгляді та вирішенні виборчого спору.

Тематика виборчих спорів перебуває в центрі уваги таких дослідників як: О.В. Бачеріков, М.В. Жушман, А.Б. Зеленцов, В.П. Іщенко, С.В. Кальченко, О.Д. Лещенко, Є.Б. Лупарев, І.А. Самсін, М.І. Смокович, В.А. Стукаленко, Ю.Б. Ключковський, С.В. Ківалов, М.І. Мельник, М.І. Ставнійчук, Ю.А. Попова та інші.

На сучасному етапі розвитку законодавства про вибори (Виборчий кодекс України прийнятий 19 грудня 2019 року) саме за допомогою вирішення виборчих спорів відбувається захист громадянами гарантованого Конституцією України права обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, а також іншими учасниками виборчого процесу своїх суб'єктивних виборчих прав [10].

Звичайно, виборчі спори є негативним явищем, проте вони є неминучими, оскільки під час підготовки та проведення виборів пересікаються численні інтереси учасників виборчого процесу – політичних партій (організацій партій), кандидатів та їх довірених осіб, виборчих комісій, комісій з референдуму,

членів цих комісій, виборців, офіційних спостерігачів, засобів масової інформації та ін. Проте, слід зазначити, що велика кількість таких спорів свідчить не лише про недоліки при виконанні вимог виборчого законодавства, але й про зростання суспільної свідомості, підвищення зацікавленості до виборів та їх результатів. Логічним є те, що інтерес до виборчих спорів зростає у період проведення виборів [302].

Відомо, що кожного року Верховний Суд аналізує стан здійснення правосуддя адміністративними судами. Огляд такого звіту за 2019 рік становить інтерес, оскільки в першому півріччі 2019 року відбулись чергові вибори Президента України та позачергові вибори народних депутатів України. Що стосується справ, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента України, то до судів надійшло 5558 позовних заяв, з яких більшість, а саме 5441 позовна заява та справи, або 98% загальної кількості позовних заяв і справ, становили заяви та справи про уточнення списків виборців, 52 – щодо інформаційного забезпечення виборів, 40 – щодо формування складу виборчих комісій та 25 позовних заяв, що стосувалися інших питань, пов'язаних із проведенням чергових виборів Президента України [303].

Статистика щодо справ, пов'язаних із проведенням позачергових виборів народних депутатів України наступна: до судів надійшло 892 позовних заяви та справи, з них 761 або 85% загальної кількості позовних заяв і справ, становлять заяви та справи про уточнення списків виборців, 43 (5%) – щодо проведення передвиборної агітації, 32 (4%) – щодо інформаційного забезпечення виборів, 28 (3%) – щодо оскарження результатів виборів, 17 (2%) – щодо висування та реєстрації кандидатів та 11 – щодо формування складу виборчих комісій [304].

Незважаючи на те, що виборчі спори супроводжують кожну виборчу кампанію, а КАС України регулює процедуру їх розгляду, разом з тим законодавство не містить визначення поняття виборчих спорів, що зумовлює необхідність розгляду цього питання.

З позиції адміністративного судочинства виборчі спори однозначно є публічно-правовими. Зазначимо, що КАС України оперує поняттям «публічно-

правовий спір». Більше того, одним з видів публічно-правових спорів КАС України називає спір, у якому хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи. Звичайно, не можна оминати увагою тавтологію, яка використана у КАС, згідно якої публічно-правовий спір – це спір, тобто в межах однієї юридичної конструкції об'єднанні два етимологічно тотожні слова [305].

В науковій літературі склалися декілька підходів щодо розуміння виборчих спорів. Згідно першої позиції, виборчі спори розуміються як адміністративна справа чи справа адміністративної юрисдикції, яку розглядає адміністративний суд [306, с. 6]. Інша група вчених розглядає виборчі спори як правовідносини, що характеризуються суперечностями між суб'єктами виборчого процесу [307, с. 193]. Як правовий конфлікт розглядає виборчий спір М.І. Смокович, таким чином, представляючи третю позицію щодо розуміння сутності виборчих спорів [308, с. 269].

Дозволимо висловити свої міркування стосовно наведених позицій в науковій літературі. Що стосується підходу, згідно якого виборчий спір розуміють як адміністративну справу, то він видається звуженим, оскільки містить вказівку лише на предмет юрисдикційної діяльності адміністративних судів, залишаючи поза увагою можливість застосування заходів, що гарантують реалізацію виборчих прав. Щодо можливості розгляду виборчого спору як правового конфлікту, то міркування з цього приводу висвітлені в окремій науковій статті [309]. Зазначимо лише, що дотримуємося думки, згідно якої конфлікт є початковою стадією спору. Не кожен конфлікт переростає у спір. Якщо за допомогою переговорів, спільних обговорень вдалось владнати конфліктну ситуацію, то на цьому вона вичерпується. Якщо ж сторони конфлікту не знаходять рішення, яке задовольняє їхні інтереси, тоді звертаються до третьої сторони за вирішенням спору. Можна сказати, що конфлікт та спір співвідносяться як ціле та часткове [310].

Виборчі спори пов'язані із виборчими правовідносинами, тобто за своєю

юридичною природою являються виборчими правовідносинами, які врегульовані Виборчим кодексом України. Тому, вважаємо, що виборчі спори слід розглядати як правовідносини, що характеризуються суперечностями між суб'єктами виборчого процесу під час підготовки, проведення, встановлення та офіційного оголошення результатів виборів.

Як впливає з вищевикладеного, за змістом скарги учасників виборчого процесу зачіпають широке коло питань і стосуються практично кожної виборчої процедури. Однак за повідомленнями більшості виборчих комісій кількість звернень, пов'язаних з порушенням порядку ведення передвиборної агітації, помітно перевищує всі інші конфліктні ситуації [311].

Характерно, що регіональні виборчі комісії, кандидати та їх довірені особи звертали увагу ЦВК переважно на випадки поширення анонімних агітаційних друкованих матеріалів та ведення передвиборної агітації з порушенням термінів, передбачених законодавством. Зазначена інформація в тій чи іншій мірі зачіпала інтереси практично всіх кандидатів [312].

Громадяни в основному повідомляли про факти проведення передвиборної агітації посадовими особами при виконанні ними службових обов'язків. Кілька заяв від них надійшло про агітацію у військових частинах. Однак в переважній більшості скарг, незалежно від їх походження, повідомлялося (іноді поряд з викладом інших порушень) про відсутність в агітаційних друкованих матеріалах на підтримку того чи іншого кандидата інформації про установи та осіб, відповідальних за їх випуск [313].

Не можна не зазначити, що виборчі комісії нерідко уникають винесення попереджень, вживаючи термінологію, що не породжує будь-яких правових наслідків. У зв'язку з порушеннями правил передвиборної агітації гостро постає питання і про відповідальність ЗМІ. Однак, правоохоронні органи не проявили належної активності в припиненні незаконної агітаційної діяльності окремих учасників виборчого процесу, а також ЗМІ. В результаті багато порушників правил передвиборної агітації не були притягнуті до відповідальності [314].

Як показує узагальнення практики 2000-2001 років, багато учасників виборчого процесу фактично нехтують правилами ведення передвиборної агітації. Найбільш поширеними порушеннями законодавства про вибори з боку ЗМІ або інших суб'єктів виборчого процесу за участю ЗМІ є:

1) проведення через ЗМІ передвиборної агітації особами, що заміщають державні (місцеві) посади або державними чи службовцями органів місцевого самоврядування, тобто з використанням переваг службового або посадового становища;

2) участь у виборчій кампанії юридичних осіб з числа ЗМІ, які не є суб'єктами виборчого процесу;

3) поширення через ЗМІ представниками різних кандидатів анонімних агітаційних матеріалів;

4) проведення передвиборної агітації через ЗМІ в терміни, коли її ведення заборонено, включаючи оприлюднення агітаційних матеріалів під виглядом інформаційних, чи не оплачуваних з виборчого фонду;

5) невиконання організаціями телерадіомовлення в термін і в повному обсязі умов, на яких ЗМІ дозволяється надання послуг кандидатам на виборні посади;

6) порушення встановленої законодавством заборони на суб'єктивне коментування в інформаційних програмах виборчих дій конкретних кандидатів;

7) самостійне, без згоди конкретного кандидата, ведення передвиборної агітації через ЗМІ громадським об'єднанням, що висунули його;

8) самостійне ведення ЗМІ передвиборної агітації на користь одного або декількох «улюблених» кандидатів на шкоду всім іншим;

9) публікація під виглядом результатів опитування громадської думки матеріалів, що містять недостовірну інформацію і фактично є контрагітаційною;

10) поширення відомостей наклепницького і образливого характеру відносно конкретних кандидатів;

11) випуск агітаційних друкованих матеріалів без вихідних даних,

неподання копій цих матеріалів до виборчих комісій для контролю тощо [315].

Особливо гостро стоїть питання про використання особами, що заміщають державні посади, переваг посадового статусу при веденні передвиборної агітації, оскільки наявні законодавчі заходи впливу на них поки малоефективні.

Чинне законодавство поки що не забезпечує протидії «горезвісному» адміністративному ресурсу, який використовується в передвиборних кампаніях окремими кандидатами і їх прихильниками, що володіють владними повноваженнями. Здається, що такий обов'язок повинен поширюватися і на депутатів, які працюють в представницьких органах на постійній (оплачуваній) основі. Доцільно також заборонити кандидатам призначення своїми довіреними особами громадян, які займають великі державні посади [316].

Аналіз порушень законодавства про вибори в цій сфері показує, що найбільш часто допускається надання переваги певним зареєстрованим кандидатам. При цьому зазвичай ігноруються норми закону, згідно з якими ефірний час та друкована площа для агітаційної діяльності повинні оплачуватися винятково через виборчі фонди [317].

Слід визнати, що, працюючи в складних умовах дефіциту часу і гострого суперництва кандидатів на виборні посади, виборчі комісії не завжди правильно оцінювали ситуацію, що виникла, непрофесійно використовували свої повноваження щодо притягнення порушників закону до встановленої відповідальності. У зв'язку з цим слід підкреслити, що в умовах, коли фінансове неблагополуччя значної частини ЗМІ робить їх залежними від політичних інтересів високопоставлених чиновників або фінансово-промислових груп, друк, радіо і телебачення нерідко використовуються як знаряддя передвиборної боротьби.

При цьому суть конституційного права на свободу слова перекручується, перетворюючись в «свободу» протиправної передвиборної агітації, збагачення «по-чорному» в ході виборчої кампанії. Це створює безсумнівну загрозу основам демократичних виборів [318].

З огляду на це існує потреба у подальшому вдосконаленні виборчого законодавства з метою забезпечення:

- прозорості і повноти фінансування передвиборної агітації через ЗМІ з виборчих фондів кандидатів, виборчих об'єднань і блоків;
- достовірності інформації про кандидатів, виборчих об'єднаннях і блоках, одержуваної громадянами із засобів масової інформації;
- збільшення обсягу інформації про кандидатів, що публікується через ЗМІ виборчими комісіями;
- реалізації прав кандидатів на відповідь у ЗМІ на публікації, які можуть завдати шкоди їх честі, гідності та ділової репутації;
- неможливості публікації (оприлюднення) результатів недостовірних опитувань громадської думки, видання великими накладками газет-одноденок, газет-«двійників» тощо.

Однак слід ще раз підкреслити, що виборчі комісії не мають реальних механізмів впливу на ЗМІ при порушеннях ними правил ведення передвиборної агітації. Цей недолік у правовому регулюванні агітаційної діяльності зазначає більшість виборчих комісій [319].

Нестійкість економічних відносин і багато інших чинників роблять на демократичний виборчий процес і позитивний, і негативний вплив. Врівноважити позитивні і негативні тенденції в цьому процесі покликана судова влада.

Конституція України гарантує судовий захист прав і свобод людини і громадянина. Тому рішення і дії (бездіяльність) органів державної влади або місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадових осіб можуть бути оскаржені в судових інстанціях [320].

Третя або судова влада повинна стояти осторонь від конкурентної боротьби кандидатів на виборні посади в державні органи і в органи місцевого самоврядування. Вона формується інакше ніж законодавча і виконавча гілки влади і повинна виступати гарантом законності проведення виборів будь-якого рівня.

Таким гарантом під час проведення виборчих кампаній виступають адміністративні суди. Їм відводиться важлива роль як інструменту виправлення помилок, що допускаються в ході виборів, підтвердження законності дій учасників виборчого процесу. Своїми рішеннями судді переконують тих громадян, хто сумнівається в чесності проведених виборів і законності виборчих процедур [321].

Справи про порушення виборчих прав розглядаються адміністративними судами за правилами Кодексу адміністративного судочинства України. Сторона, дії (рішення) якої оскаржуються, несе процесуальний обов'язок документально довести законність оскаржуваних дій (рішень). Громадянин звільняється від обов'язку доводити незаконність оспорюваних ним обставин, але зобов'язаний довести факт порушення своїх прав і свобод.

Практика судового, так само як і адміністративного, захисту виборчих прав громадян отримала розвиток починаючи з 2005 року з прийняттям КАС України, коли законодавство про вибори тільки почало формуватися. Тому до цих пір не тільки рядові учасники виборчого процесу, а й судді ще не в повній мірі оволоділи всім його вмістом.

В останні роки виборче законодавство було суттєво оновлено з прийняттям Виборчого кодексу України та оновленого КАС України. Законодавство було збагачене низкою норм, що помітно збільшило можливості судового оскарження учасниками виборчого процесу дій виборчих комісій, органів державної влади та місцевого самоврядування, що порушують виборчі права громадян [322].

У той же час ми вважаємо, що норми процесуального закону, що передбачають підстави для відмови в прийнятті заяв, повинні містити положення, що дозволяє судді відмовляти в прийнятті подібних заяв від осіб, чий виборчі права практично не зачіпаються і не можуть бути порушені оскаржуваними рішеннями або діями (бездіяльністю).

Згідно з чинним законодавством про вибори у суду, що вирішує виборчий спір, відсутнє право на прийняття нового рішення по суті виниклого питання в

разі скасування ним рішення відповідної виборчої комісії про підсумки голосування, про результати виборів, про відмову в реєстрації списку кандидата, а також іншого рішення [323].

Ще при формуванні виборчого законодавства «першого покоління» був вироблений правовий критерій визнання виборів недійсними, – якщо допущені при проведенні голосування або встановлення його підсумків порушення неможливо достеменно встановити результати волевиявлення виборців. Цей критерій пройшов перевірку судовою практикою. Закріплений Верховним Судом Російської Федерації в прецеденті судового тлумачення, рекомендованого для розгляду конкретних справ, багаторазово застосовувався судами різних рівнів при розгляді найрізноманітніших ситуацій в ході вирішення виборчих спорів [324].

Суд належного рівня має право скасувати рішення виборчої комісії про підсумки голосування, про результати виборів на виборчій дільниці, ряді дільниць, у виборчому окрузі, суб'єкті Російської Федерації або Російської Федерації в цілому. Приводом можуть стати порушення правил складання списків виборців, формування виборчих округів і комісій, порядку голосування та підрахунку голосів, визначення результатів виборів, інші порушення виборчого законодавства, якщо вони не дозволяють достовірно визначити волевиявлення виборців [325].

У судових інстанціях за минулі роки було розглянуто ряд справ про визнання виборів недійсними.

О.Д. Лещенко, досліджуючи конституційний аспект виборчих спорів, все ж проводить аналіз виборчих спорів з точки зору їх публічно-правового характеру. Автор виділяє такі ознаки виборчих спорів: присутність публічного інтересу; одна зі сторін спору виконує публічні владні функції управління, включаючи виконання делегованих повноважень, і спір виникає у зв'язку з виконанням або невиконанням таких функцій; джерелом виникнення спору є порушення прав у такому процесі суб'єктом владних повноважень; принаймні одна з сторін є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму; така

категорія справ розглядається та вирішується у спеціальному порядку [326, с. 34].

Особливості виборчих спорів зумовлені самою природою виборчого права, оскільки виборчий процес є інститутом конституційного права. Проте, як зауважує О.В. Бачеріков, у виборчих спорах конституційним є лише їх походження [327, с. 316]. Такі спори пов'язані з інтересами всього суспільства, з політичними правами щодо участі у виборах та референдумах, з реалізацією інститутів прямої представницької демократії.

Наступною особливістю виборчих спорів, яка суттєво відрізняє їх від інших публічно-правових спорів, є їх обмеженість в часі, яка стосується того, що виборчий спір виникає з моменту початку виборчого процесу та завершується офіційним оприлюдненням Центральною виборчою комісією результатів виборів. Спори, які виникли поза межами виборчого процесу або не стосуються його, не належать до виборчих спорів згідно КАС України, а тому розглядаються у загальному порядку. На цьому наголошується у Постанові Пленуму Вищого адміністративного суду України «Про практику застосування адміністративними судами положень КАСУ під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом» від 01.11.2013 року. Також у Постанові підкреслюється те, що спір повинен виникнути під час виборчого процесу, та правовідносини, в яких виник цей спір, повинні бути пов'язані з виборчим процесом. Пов'язаність правовідносин з виборчим процесом полягає в тому, щоб ці правовідносини виникли в межах виборчого процесу й стосувалися підготовки та проведення виборів [328].

КАС України відносить виборчі спори до категорії термінових адміністративних справ, разом зі справами щодо гарантованого забезпечення потреб оборони, за зверненням податкових та митних органів, з приводу рішень, дій або бездіяльності органу державної виконавчої служби, приватного виконавця та іншими. У зв'язку з цим для виборчих спорів характерні особливості, які стосуються усіх термінових справ, щодо: повідомлення учасників справи про дату, час та місце розгляду справи; подання заяв по суті

справи; обчислення процесуальних строків; проголошення та вручення судових рішень; апеляційного та касаційного оскарження [4].

Разом з тим кожен вид виборчих спорів, які передбачені ст. 273-279 КАС України, мають ще ряд особливостей, які стосуються:

- 1) підсудності;
- 2) суб'єктного складу;
- 3) строків звернення до суду;
- 4) складу суду при вирішенні справи;
- 5) строків розгляду і вирішення справи;
- 6) сплати судового збору;
- 7) судових рішень за наслідками розгляду справ;
- 8) здійснення представництва.

Специфіка підсудності виборчих спорів полягає у тому, що усі ланки адміністративних судів уповноважені розглядати виборчі спори в залежності від виду виборчого спору. Наприклад, місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні виборчі спори щодо: оскарження рішень, дій чи бездіяльності дільничних виборчих комісій, дільничних комісій з референдуму, членів цих комісій (ч. 5 ст. 273 КАС України); уточнення списку виборців (ч. 2 ст. 274 КАС України); оскарження дій чи бездіяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, що порушують законодавство про вибори та референдум (ч. 3 ст. 275 КАС України); оскарження дії чи бездіяльності кандидата у депутати сільської, селищної ради, кандидатів на посаду сільського, селищного голови, їхніх довірених осіб, які порушують законодавство про вибори та референдум (ч. 4 ст. 276 КАС України) [329].

Окружним адміністративним судам підсудні виборчі спори щодо: оскарження рішень, дій чи бездіяльності територіальних (окружних) виборчих комісій щодо підготовки та проведення місцевих виборів, виборів Президента України, народних депутатів України; обласних комісій з референдуму і комісії

Автономної Республіки Крим з всеукраїнського референдуму, а також членів зазначених комісій (ч. 4 ст. 273 КАС України); оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових чи службових осіб, що порушують законодавство про вибори та референдум за їх місцезнаходженням (ч. 3 ст. 275 КАС України); оскарження дій чи бездіяльності кандидатів у народні депутати, у депутати обласних, районних, районних у місті рад, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії (блоку місцевих організацій партій), їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу, що порушують законодавство про вибори та референдум (ч. 5 ст. 276 КАС України); оскарження рішень, дій чи бездіяльності окружної виборчої комісії або члена такої комісії (ч.9 ст. 277 КАС України) [330].

Спеціальна підсудність за апеляційним адміністративним судом в апеляційному окрузі, що включає місто Київ визначена стосовно виборчих спорів щодо: оскарження рішень, дій або бездіяльності Центральної виборчої комісії, члена цієї комісії, прийняті в межах виборчого процесу (крім рішень, дій або бездіяльності, що стосуються встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму) (ч. 3 ст. 273 КАС України); оскарження дій кандидатів на пост Президента України, їхніх довірених осіб (ч. 7 ст. 277 КАС України).

Окремою підсудністю у виборчих спорах наділений окружний адміністративний суд, територіальна юрисдикція якого поширюється на місто Київ щодо оскарження дій чи бездіяльності ініціативних груп всеукраїнського референдуму, інших суб'єктів ініціювання всеукраїнського референдуму, що порушують законодавство про вибори чи референдум (ч. 3 ст. 276 КАС України) [331].

Категорія справ, що стосується оскарження рішень, дій або бездіяльності Центральної виборчої комісії щодо встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму віднесена законодавцем до підсудності Верховного Суду. Такий підхід, очевидно, зумовлений суспільною значущістю

результатів виборів для країни та забезпечення впливу політичних сил на результати волевиявлення [332].

Суб'єктний склад виборчих спорів теж потребує розгляду, оскільки учасниками таких спорів виступає широке коло специфічних осіб. Виборчий кодекс України суб'єктами виборчого процесу називає виборців, виборчі комісії, партії (організації партій), кандидатів, офіційних спостерігачів [10]. Власне усі ці суб'єкти можуть виступати стороною у виборчих спорах. Разом з тим КАС України, розширює коло відповідачів виборчих спорів і до таких відносить: органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, інформаційні агентства, підприємства, установи, організації, їхні посадові та службові особи, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційні агентства, які не є суб'єктами виборчого процесу, але можуть порушувати законодавство про вибори і референдум. У справах, пов'язаних із виборами Президента України відповідачами також можуть бути громадські об'єднання, виборчий блок, його посадові особи чи повноважні представники.

Аналіз судової практики із розгляду виборчих спорів показує, що спори, де відповідачами виступають органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, інформаційні агентства, підприємства, установи, організації, їхні посадові та службові особи, творчі працівники засобів масової інформації та інформаційні агентства не є численними. Найчастіше відповідачами постають відділи ведення Державного реєстру виборців, а предметом оскарження – їхня бездіяльність щодо не розгляду заяв про тимчасову зміну місця голосування без зміни виборчої адреси та не включення у список виборців [333]. Досить часто також зустрічаються справи про оскарження дій відділень поштового зв'язку «Укрпошти», що полягають у здійсненні перешкоди в користуванні приміщенням, які відведені під виборчі дільниці [334]. Непоодинокими є справи, де суб'єкти виборчого процесу оскаржують дії засобів масової інформації з приводу розміщення тої чи іншої інформації [335].

Найбільшою проблемою, що виникає при зверненні відповідних суб'єктів до суду є визначення підсудності у справах, де відповідачем виступають засоби масової інформації, інформаційні агентства, підприємства, установи, організації, їхні посадові та службові особи, творчі працівники засобів масової інформації та інформаційні агентства. Хоча КАС України в одній статті (275) регулює особливості провадження у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, що порушують законодавство про вибори та референдум, проте розділяє підсудність таких справ. Якщо відповідачем виступає орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування, то таку справу повинен розглядати окружний адміністративний суд. Якщо ж відповідачем являються засоби масової інформації, інформаційні агентства, підприємства, установи, організації, їхні посадові та службові особи, творчі працівники засобів масової інформації та інформаційні агентства, то такі справи підсудні місцевим загальним судам як адміністративним. Саме це законодавче положення не враховується позивачами, що зумовлює наявність великої кількості ухвал про направлення справи за підсудністю. Найтипівішими є випадки, коли позивачі, оскаржуючи рішення та діяння органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування подають заяви до місцевих загальних судів, а не до окружних адміністративних судів, як того вимагає КАС України [336].

Строки подання позовної заяви у виборчих справах також мають суттєві відмінності від загальних строків подання позовних заяв в інших категоріях адміністративних справ. Загальний строк подання позовної заяви до суду щодо захисту виборчих прав громадян складає п'ять днів з дня прийняття рішення, вчинення дії або допущення бездіяльності (ч. 6 ст. 273 КАС України). Однак, позовні заяви щодо рішень, дій чи бездіяльності дільничної виборчої комісії, членів цієї комісії, що мали місце у день голосування і під час підрахунку

голосів та встановлення результатів голосування можуть бути подані в дводенний строк з дня прийняття рішення, дії чи бездіяльності (ч.8 ст. 273 КАС України), а щодо уточнення списку виборців – не пізніше як за два дні до дня голосування (ч. 3 ст. 274 КАС України). На відміну від можливості поновлення строків у загальному порядку, строки подання позовних заяв у виборчих справах є абсолютними і не можуть бути поновлені. Тому, позовні заяви, апеляційні скарги, що подані після закінчення встановлених строків, суд залишає без розгляду [337].

Одним із спеціальних строків розгляду виборчих спорів є невідкладний розгляд справи (якщо справа щодо уточнення списку виборців надійшла за два дні до дня голосування, то суд розглядає її невідкладно). Під невідкладністю розгляду справи слід розуміти те, що після надходження позовної заяви суд відразу вирішує питання про відкриття провадження у справі, проводить підготовчі дії, викликає осіб, які беруть участь у справі, після чого починає судовий розгляд справи. Тому правовий інститут невідкладного розгляду справи не означає її розгляд відразу, оскільки до розгляду справи суду потрібно вчинити перераховані процесуальні дії, без проведення яких суд не може розглянути справу, для чого необхідний певний проміжок часу. Однак ці дії суд зобов'язаний вчинити невідкладно після отримання позовної заяви [338].

Загальне правило адміністративного судочинства про те, що усі адміністративні справи в суді першої інстанції розглядаються і вирішуються суддею одноособово (ст. 32 КАС України) поширюється і на виборчі спори. Але існують певні винятки. Якщо оскаржуються рішення, дії чи бездіяльність Кабінету Міністрів України, Національного банку України, окружної виборчої комісії (окружної комісії з референдуму), то вони розглядаються і вирішуються в адміністративному суді першої інстанції колегією у складі трьох суддів. Також виборчі спори, які вирішуються Верховним Судом як судом першої інстанції, а це спори щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності Центральної виборчої комісії щодо встановлення нею результатів виборів чи всеукраїнського референдуму потребують участі не менше трьох суддів.

Оскільки суб'єктом розгляду окремих виборчих спорів є апеляційний адміністративний суд в апеляційному окрузі, що включає місто Київ, який розглядає справи як суд першої інстанції, то КАС України теж передбачає обов'язкову участь колегії у складі трьох суддів при розгляді справи(ч. 5 ст. 33) [339].

Не поширюється на виборчі спори і загальне правило про те, що разом із позовною заявою позивач повинен подати документ про сплату судового збору. У виборчих спорах дозволено подавати позовну заяву без сплати судового збору, а вже пізніше суд на стадії вирішення справи одночасно має вирішити питання про стягнення судового збору. Більше того у справах щодо уточнення списку виборців судовий збір не сплачується взагалі. Таке законодавче положення є логічним, адже виборчі спори є швидкоплинними і часто можуть розглядатися у вихідні дні, коли фінансові установи не працюють [340].

Строк розгляду судом виборчих спорів впливає з їх терміновості і становить два дні після надходження позовної заяви. Проте є винятки з цього правила:

– справи, що надійшли до дня голосування розглядаються у дводенний строк, але не пізніше ніж за дві години до початку голосування (до 6 години ранку);

– справи, що надійшли в день голосування розглядаються вирішуються до закінчення голосування;

– справи, що надійшли в день голосування, але після закінчення голосування розглядаються у дводенний строк після надходження позовної заяви;

– справи щодо уточнення списку виборців розглядаються у дводенний строк після надходження позовної заяви, але не пізніш ніж за два дні до голосування, якщо позовна заява надійшла за два дні до дня голосування – невідкладно (суд негайно вирішує питання щодо відкриття провадження, проводить підготовчі дії, викликає учасників справи та проводить судовий розгляд справи) [341].

Апеляційні скарги на судові рішення щодо виборчих справ можуть бути подані у дводенний строк з дня їх проголошення, а на судові рішення, ухвалені до дня голосування – не пізніш як за чотири години до початку голосування (до 4 години ранку). Апеляційний суд не може повертати заяву на новий розгляд. Касаційне оскарження для виборчих спорів не передбачене.

Отже, діяльність суб'єктів виборчого процесу не може залишатися поза судовим контролем, який носить універсальний характер та є ефективним механізмом відновлення порушених виборчих прав. Згідно з п. 6. ч.1 ст. 19 [КАС](#) України, спори щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму (виборчі спори) підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства. Виборчі спори мають ряд особливостей, як щодо їх природи, так і процесу вирішення, що зумовлено швидкоплинністю виборчого процесу. Завданням судів при вирішенні таких справ є оперативний та ефективний розгляд справи з тим, щоб забезпечити максимальну реалізацію громадянами свого виборчого права, яке є одним з основних серед усіх політичних прав [342].

На підставі аналізу норм Кодексу адміністративного судочинства України, виборчі спори за типом відповідача можемо класифікувати так: 1) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій; 2) справи щодо уточнення списку виборців; 3) справи щодо оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової інформації та інформаційних агентств, які порушують законодавство про вибори та референдум; 4) справи щодо оскарження дій або бездіяльності кандидатів, їхніх довірених осіб, партії (блоку), місцевої організації партії, їхніх посадових осіб та уповноважених осіб, ініціативних груп референдуму, інших суб'єктів ініціювання референдуму, офіційних спостерігачів від суб'єктів виборчого процесу; 5) справи пов'язані із виборами Президента України: справи щодо

оскарження рішення чи дії громадського об'єднання, виборчого блоку, його посадової особи чи повноважного представника, які стосуються виборчого процесу; справи щодо оскарження дії чи бездіяльність засобів масової інформації, їх власників, посадових та службових осіб, які порушують встановлений законом порядок діяльності засобів масової інформації під час виборчого процесу, у тому числі стосовно передвиборної агітації; справи щодо оскарження дії іншого кандидата на пост Президента України, його довіреної особи [4].

Виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, логічно, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб [343].

Висновки до Розділу 3

Підсумовуючи проведену у третьому розділі характеристику спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму як предмета адміністративної юрисдикції можемо зробити такі висновки.

1. Вказано, що ключовим моментом для кожної країни є вибори, в процесі яких обираються представники народу чи, то на загальнодержавному чи місцевому рівнях. В Україні проводяться такі типи виборів: вибори Президента України; вибори народних депутатів України; місцеві вибори: вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; вибори депутатів сільської, селищної, міської ради; вибори сільського, селищного, міського голови; вибори депутатів районної ради; вибори депутатів обласної ради; вибори депутатів

районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради). В процесі виборів неминучими є виникнення спірних ситуацій, які потребують оперативного вирішення.

Виборчі спори можна класифікувати за декількома ознаками. Це може бути рівень проведених виборів, предмет спору, оспорююча сторона, причина виникнення, час подачі тощо. Велика розмаїтість конфліктних ситуацій, що виникають під час виборів утруднює перерахування всіх підстав їх виникнення. При класифікації за першою з названих можна виділити загальнодержавний і місцевий рівні проведення виборів. Кожен рівень виборів має деякі специфічні особливості виборчих спорів. Крім того, слід зазначити, що на кожному з названих рівнів можуть проводитися основні (чергові або позачергові), додаткові, повторні, повторні додаткові вибори, що також надають певну специфіку виборчим спорам, що виникають.

Виборчі спори можуть виникнути між органами державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; між органами державної і органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами.

Стороною, що оскаржує можуть бути нормотворчі учасники виборчого процесу, його ініціатори, організатори, а також виборці, кандидати на виборні посади, їх представники, спостерігачі тощо. Ними можуть бути політичні партії і громадські рухи, їх регіональні відділення, виборчі об'єднання і виборчі блоки, ініціативні групи, органи і посадові особи державної влади та місцевого самоврядування.

2. Виділено скарги, що надходять в день голосування, оскільки їх розгляд ускладнено дуже жорсткими часовими параметрами, обчислювальними буквально в годинах і хвилинах.

Виборчі спори можна класифікувати так:

за ступенем складності

1) які виникають за скаргами, що не вимагає додаткових перевірок

дій;

2) ті, що виникають за скаргами, які вимагають додаткової перевірки. Останні, в свою чергу, можна поділити на: а) вимагають перевірки з виїздом на місце порушення виборчих прав громадян; б) не потребують виїзду; в) пов'язані з роботою в перевірці компетентних (як правило, правоохоронних) органів; г) перевіряються силами членів виборчої комісії відповідного рівня або об'єднаними зусиллями вищестоящої і нижчої виборчих комісій;

за характером порушених виборчих прав:

- 1) спори про захист виборчого права, особи, яка обирається;
- 2) спори про захист виборчого права, пов'язаного з невключення в списки виборців, відмова у видачі виборчого бюлетеня за надуманими підставами;

за значимістю для виборчого процесу:

- 1) спори, вирішення яких усуває незначні порушення законодавства про вибори (більшість скарг);
- 2) спори, вирішення яких істотно впливає на хід і результати виборчого процесу (відмова в реєстрації кандидата або списку кандидатів, зняття їх з реєстрації тощо).

Виборчі спори можна також класифікувати як спори:

- 1) що вирішуються в спрощеному порядку (членом або посадовою особою виборчої комісії);
- 2) потребують попереднього розгляду на засіданні робочої групи;
- 3) вимагають колегіального вирішення всім складом виборчої комісії.

Ця класифікація потребує додаткового пояснення. Оскільки першоджерелами виборчих спорів є скарги, то першій категорії спорів відповідають ті, які повністю не обґрунтовані, тобто вимоги заявника не відповідають виборчому законодавству або в них порушуються питання, що не входять в компетенцію виборчих комісій (такі скарги слід направляти до відповідних органів).

Другій категорії спорів відповідають скарги, частково обґрунтовані. І тільки третя категорія виборчих спорів виникає внаслідок надходження скарг

на дійсні і, як правило, серйозні порушення виборчих прав громадян.

3. Зауважено, що порушення виборчого законодавства рік від року стають все більш витонченими, а тому вирішення виникаючих виборчих спорів постійно ускладнюється, як, втім, і саме виборче законодавство. На вишукування різних «лазівок» в чинному законодавстві про вибори, розробку і реалізацію правопорушуючих виборчих технологій спрямована ціла інфраструктура: політтехнологи, іміджмейкери, політконсультанти, що працюють в незалежних інститутах, центрах, фірмах, фондах.

Чорні, або «брудні» PR-технології стають звичайним явищем навіть на виборах місцевого рівня. В якості одного з прийомів таких технологій можна виділити «потоківі» скарги, коли до виборчої комісії надходять сотні скарг з найрізноманітніших, часто незначним, приводів. Мета таких скарг – не захист порушених виборчих прав, а дестабілізація і навіть паралізація роботи виборчої комісії, а також найбільш небезпечного конкурента в передвиборній гонці. Мета тут очевидна – перешкодити ефективній правозастосовчій діяльності виборчих комісій.

4. Встановлено, що порядок вирішення виборчих спорів може бути як адміністративним (в інстанціях), так і судовим. Вибираючи той чи інший порядок вирішення виборчих спорів, слід враховувати, що зі скаргами на рішення і дії (бездіяльність) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і посадових осіб можна звертатися тільки до судових органів.

Чинне законодавство не випадково передбачає два способи вирішення виборчих спорів – судовий і адміністративний. Вони суттєво відрізняються за колу осіб, за виділеним правом подачі відповідної скарги, за предметом оскарження (змістом електорального конфлікту), за встановленими процедурами розгляду скарг і юридичними наслідками прийнятих рішень.

Водночас, доречно зазначити, що адміністративний і судовий порядок оскарження порушень виборчих прав і вирішення виборчих спорів доповнюють один одного щодо автономних (з юридичної точки зору) способів забезпечення

прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Конституцією України в сфері організації і проведення вільних і демократичних виборів.

5. Констатовано, що механізм оскарження рішень, дій чи бездіяльності у сфері виборчого процесу є надзвичайно важливим елементом, оскільки дозволяє відстоювати свої права та забезпечує справедливість у зазначеній сфері. Механізм оскарження має бути зрозумілий, чіткий та швидкий, оскільки виборчий процес є тимчасовим та швидкоплинним явищем. Саме тому для України було надзвичайно важливо прийняти Виборчий Кодекс, щоб усунути недоліки та протиріччя у регулюванні різних видів виборів, а також встановити єдині вимоги до оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу.

Отже, Виборчий кодекс України гарантує право на оскарження рішень, дій чи бездіяльності, що стосуються виборчого процесу до суду або до виборчих комісій. Таким чином, українське законодавство передбачає судовий та адміністративний порядок вирішення виборчих спорів, що відрізняються колом суб'єктів, які мають право оскарження, предметом оскарження, порядком розгляду заяв, юридичними наслідками прийнятих рішень.

На відміну від багатьох країн, де передбачено що лише після оскарження в адміністративному порядку можна звертатися до суду, Конституція України і ВК України гарантують можливість безпосереднього звернення до суду. Отже, особа має право самостійно визначати, який механізм захисту виборчих прав їй використати.

6. Проведено паралель між нормами Виборчого кодексу України та нормами Кодексу адміністративного судочинства України в частині предмету судового оскарження. Звичайно, ідеальним був би варіант, коли б норми ВК України та КАС України співпадали. Проте, вже побіжне співставлення вказаних норм показує зворотній результат. Якщо ч. 3 ст. 273 КАС України регулює положення про оскарження *рішень* (курсив – автор), дій чи бездіяльності члена Центральної виборчої комісії, то у ВК України передбачено правило про виключну компетенцію суду лише щодо оскарження дій або

бездіяльності члена Центральної виборчої комісії. Аналогічна ситуація прослідковується щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності членів територіальних (окружних) виборчих комісій.

Якщо у КАС України (ч. 4 ст. 273) міститься положення про оскарження рішення, дії чи *бездіяльності* (курсив – автор) територіальних (окружних) виборчих комісій, то ВК України встановлює правило про обов'язкове оскарження в судовому порядку лише рішень та дій таких комісій. Варіант про те, що окружна чи територіальна виборчі комісії не допускають бездіяльності виключаємо, оскільки утримання і не вчинення передбачених законом дій, що цілком можливо у діяльності виборчих комісій, можуть мати місце під час виборчого процесу. З цього випливає, що правило про виключну компетенцію суду не поширюється на оскарження бездіяльності окружної та територіальної виборчої комісії. Безперечно, відповідне діяння окружної чи територіальної виборчої комісії можна оскаржити до виборчої комісії вищого рівня, проте, видається, абсолютно не обґрунтованим таке законодавче положення, передбачене у Виборчому кодексі України, так як іноді діяння у формі бездіяльності може нести більш шкідливі наслідки, ніж рішення чи дія.

Щодо оскарження рішення чи дії партії (організації партії), громадського об'єднання, їх посадових осіб чи повноважних представників, як записано у Виборчому кодексі України, виходить парадоксальна ситуація. Одразу підкреслимо, що не існує тотожності у використанні таких понять виборчого права як партія (блок), виборчий блок, місцева організація партії у нормах КАС України та Виборчого кодексу України. ВК України не передбачає можливості утворення виборчих блоків, що критикується багатьма політичними силами, тому не оперує відповідним терміном. КАС України, в силу дати його прийняття, містить терміни, які станом на сьогодні не мають правового підґрунтя, такі як партія (блок) (ч.1 ст. 275; ч.1 ст. 276), виборчий блок (ч. 1 ст. 277; ч. 4 ст. 277).

7. Звернуто увагу на те, що точне та неухильне додержання адміністративними судами норм КАС України під час розгляду спорів щодо

правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом, є неодмінною умовою забезпечення їх правильного і швидкого вирішення з метою захисту прав, свобод та інтересів виборців та інших суб'єктів виборчого процесу.

Аналізуючи норми Виборчого кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України, можна прослідкувати численні проблеми пов'язані із застосуванням окремих термінів та конструкцій, що вимагає внесення змін у згадані нормативно-правові акти з метою їх узгодження, що позитивно вплине на механізм захисту прав і законних інтересів суб'єктів виборчого процесу

8. Юридичні конфлікти з правової точки зору неоднорідні. Найбільш повно правовий аспект виражений в тих конфліктах, які виникають і розвиваються в зв'язку з об'єктивно існуючими протиріччями між двома або кількома правовими нормами, що відносяться до одного і того ж предмету.

Більшість конфліктів виникає поза юридичною сферою і лише в процесі розвитку «обростає» юридичними ознаками, набуваючи перехідного або змішаного характеру. Мотивація таких конфліктів спочатку далека від юридичної сфери і пов'язана з економічними, національними, політичними, особистими або суспільними інтересами. Це конфлікт інтересів, який поступово набуває юридичної форми. Правовий елемент в конфлікті інтересів може бути виражений з різним ступенем інтенсивності. Бувають випадки, коли такий елемент виражений дуже слабо, переважають інші спонукальні причини, наприклад, ревнощі, корисливість, політичні амбіції.

Розкриваючи такий елемент, як суб'єктний склад юридичного конфлікту, слід провести відмінність між категоріями «учасник конфлікту» і «суб'єкт конфлікту». Учасником конфлікту (зокрема юридичного) є будь-яка особа, яка прямо чи опосередковано бере участь в конфлікті, може і мати, і не мати власний інтерес в ньому, а також змогу впливати на його розвиток і завершення. Натомість, суб'єктом конфлікту є особа, яка своєю поведінкою ініціює конфлікт, знаходиться в безпосередньому конфлікті протиборстві, має самостійний інтерес у конфлікті і формує його динаміку. Отже, суб'єкт

юридичного конфлікту завжди виступає як протиборча сторона або входить до складу осіб протиборчої сторони. Для виникнення юридичного конфлікту обов'язкова наявність, щонайменше, двох протиборчих сторін

Категорія «учасник конфлікту» за своїм змістом ширше категорії «суб'єкт конфлікту». Перша включає в себе другу. Учасники юридичного конфлікту поділяються на основних (обов'язкових), якими є суб'єкти конфлікту (протиборчі сторони), і неосновних (необов'язкових), до яких відносяться:

- особи, які справляють вплив на виникнення і розвиток конфлікту, – учасники, які схиляють сторони до конфліктної поведінки і (або) планують, організовують конфлікт, прямо або побічно визначають поведінку сторін в ньому і результат конфліктного протиборства;

- помічники – учасники, які надають сприяння сторонам конфлікту, що підтримують кожен зі сторін окремо шляхом дачі порад, рекомендацій, надання інформації, участі в судочинстві або іншими способами;

- посередники, судді, посадові особи – учасники, котрі розуміються на причинах і обставинах того, що відбувається, намагаються запобігти відкритому протистоянню, зменшити інтенсивність і гостроту протидії, припинити конфлікт, що виник;

- свідки та очевидці – пасивні спостерігачі конфлікту.

9. Юридична рівність сторін виборчого спору – досить важливий момент, що підкреслює правовий характер виборчого спору, внаслідок чого учасники конфлікту перебувають у відносинах процесуальної рівності при розгляді та вирішенні виборчого спору.

Звичайно, виборчі спори є негативним явищем, проте вони є неминучими, оскільки під час підготовки та проведення виборів пересікаються численні інтереси учасників виборчого процесу – політичних партій (організацій партій), кандидатів та їх довірених осіб, виборчих комісій, комісій з референдуму, членів цих комісій, виборців, офіційних спостерігачів, засобів масової інформації та ін. Проте, слід зазначити, що велика кількість таких спорів свідчить не лише про недоліки при виконанні вимог виборчого законодавства,

але й про зростання суспільної свідомості, підвищення зацікавленості до виборів та їх результатів. Логічним є те, що інтерес до виборчих спорів зростає у період проведення виборів.

10. З позиції адміністративного судочинства виборчі спори однозначно є публічно-правовими. Зазначимо, що КАС України оперує поняттям «публічно-правовий спір». Більше того, одним з видів публічно-правових спорів КАС України називає спір, у якому хоча б одна сторона є суб'єктом виборчого процесу або процесу референдуму і спір виник у зв'язку із порушенням її прав у такому процесі з боку суб'єкта владних повноважень або іншої особи. Звичайно, не можна оминати увагою тавтологію, яка використана у КАС, згідно якої публічно-правовий спір – це спір, тобто в межах однієї юридичної конструкції об'єднанні два етимологічно тотожні слова.

Виборчі спори пов'язані із виборчими правовідносинами, тобто за своєю юридичною природою являються виборчими правовідносинами, які врегульовані Виборчим кодексом України. Тому, вважаємо, що виборчі спори слід розглядати як правовідносини, що характеризуються суперечностями між суб'єктами виборчого процесу під час підготовки, проведення, встановлення та офіційного оголошення результатів виборів.

Як впливає з вищевикладеного, за змістом скарги учасників виборчого процесу зачіпають широке коло питань і стосуються практично кожної виборчої процедури. Однак за повідомленнями більшості виборчих комісій кількість звернень, пов'язаних з порушенням порядку ведення передвиборної агітації, помітно перевищує всі інші конфліктні ситуації

11. Справи про порушення виборчих прав розглядаються адміністративними судами за правилами Кодексу адміністративного судочинства України. Сторона, дії (рішення) якої оскаржуються, несе процесуальний обов'язок документально довести законність оскаржуваних дій (рішень). Громадянин звільняється від обов'язку доводити незаконність оспорюваних ним обставин, але зобов'язаний довести факт порушення своїх прав і свобод.

Практика судового, так само як і адміністративного, захисту виборчих прав громадян отримала розвиток починаючи з 2005 року з прийняттям КАС України, коли законодавство про вибори тільки почало формуватися. Тому до цих пір не тільки рядові учасники виборчого процесу, а й судді ще не в повній мірі оволоділи всім його вмістом.

В останні роки виборче законодавство було суттєво оновлено з прийняттям Виборчого кодексу України та оновленого КАС України. Законодавство бло збагачене низкою норм, що помітно збільшило можливості судового оскарження учасниками виборчого процесу дій виборчих комісій, органів державної влади та місцевого самоврядування, що порушують виборчі права громадян.

12. Разом з тим кожен вид виборчих спорів, які передбачені ст. 273-279 КАС України, мають ще ряд особливостей, які стосуються:

- 9) підсудності;
- 10) суб'єктного складу;
- 11) строків звернення до суду;
- 12) складу суду при вирішенні справи;
- 13) строків розгляду і вирішення справи;
- 14) сплати судового збору;
- 15) судових рішень за наслідками розгляду справ;
- 16) здійснення представництва.

Специфіка підсудності виборчих спорів полягає у тому, що усі ланки адміністративних судів уповноважені розглядати виборчі спори в залежності від виду виборчого спору. Наприклад, місцевим загальним судам як адміністративним судам підсудні виборчі спори щодо: оскарження рішень, дій чи бездіяльності дільничних виборчих комісій, дільничних комісій з референдуму, членів цих комісій (ч. 5 ст. 273 КАС України); уточнення списку виборців (ч. 2 ст. 274 КАС України); оскарження дій чи бездіяльності засобів масової інформації, інформаційних агентств, підприємств, установ, організацій, їхніх посадових та службових осіб, творчих працівників засобів масової

інформації та інформаційних агентств, що порушують законодавство про вибори та референдум (ч. 3 ст. 275 КАС України); оскарження дії чи бездіяльності кандидата у депутати сільської, селищної ради, кандидатів на посаду сільського, селищного голови, їхніх довірених осіб, які порушують законодавство про вибори та референдум (ч. 4 ст. 276 КАС України).

Виходячи з публічно-правової природи виборчих спорів, логічно, що виборці наділені правом оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність будь-якого суб'єкта виборчого процесу, якщо вони безпосередньо порушують його виборчі права або інтереси щодо участі у виборчому процесі чи процесі референдуму. Більше того, у справах щодо уточнення списку виборців особа, яка має право голосу може звернутися з відповідним позовом не лише щодо себе особисто, але й щодо інших осіб.

РОЗДІЛ 4

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ У СФЕРІ ПРАВОВІДНОСИН, ПОВ'ЯЗАНИХ З ВИБОРЧИМ ПРОЦЕСОМ ЧИ ПРОЦЕСОМ РЕФЕРЕНДУМУ

4.1 Зарубіжний досвід вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму та шляхи його імплементації в Україні

В процесі виборів органів державної влади та органів місцевого самоврядування між державою, різними органами, громадянами та їх об'єднаннями складаються своєрідні суспільні відносини, які регулюються виборчим правом [344. С. 317].

Проблема виборчих спорів у виборчому праві є дуже актуальною. Обумовлено це перш за все тим, що саме у виборчих спорах юридично об'єктивуються численні розбіжності з приводу здійснення електоральних прав громадян, а їх вирішення виступає в якості одного з основних засобів захисту конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виборче право більшості країн передбачає два способи розгляду виборчих спорів: адміністративний та судовий. Що стосується країн Північної Європи, то особливістю цих країн є перевага, що віддається в основному адміністративному способу. Судовий порядок не виключається, однак він застосовується для розгляду окремих видів виборчих спорів (наприклад, в Ісландії – суперечки, пов'язані зі скаргами про порушення норм законодавства про вибори до парламенту, не порушують рішень місцевої влади, виборчих комісій та самого парламенту) [345].

Вибори – найважливіший інститут демократії, тому побудова ефективної і науково обґрунтованої системи джерел правового регулювання виборів в

федеративній державі, вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері буде актуально і науково значущим. Проблема прозорості виборчого процесу як ключового елемента демократії займає одне з центральних місць у відносинах, пов'язаних з проведенням виборів. До теперішнього часу інститут спостерігачів залишається найважливішим інструментом транспарентності.

Слід зазначити, що спеціальних судів у виборчих спорах, що існують в деяких зарубіжних країнах (наприклад, в Бразилії, Аргентині) [346. С. 9], в країнах Північної Європи не створено. Тільки в одній з п'яти країн Північної Європи – Фінляндії – такі суперечки можуть розглядатися в адміністративних судах, які є самостійною ланкою в судовій системі цієї країни.

Адміністративний спосіб розгляду виборчих спорів в країнах Північної Європи передбачає можливість їх дозволу різними органами, в залежності від виборів, у зв'язку з якими спір виникає (парламентськими, провінційними, муніципальними). Так, якщо мова йде про вибори до вищих представницьких органів розглянутих країн або президентських виборах (у разі Фінляндії та Ісландії), то вищими органами по розгляду виборчих спорів є: в Фінляндії – Вищий адміністративний суд, в Швеції, Норвегії, Данії та Ісландії – самі парламенти або спеціальні комітети / комісії з перевірки результатів виборів (в Швеції – Комітет Риксдагу з перевірки результатів виборів, в Норвегії – Комітет з перевірки повноважень депутатів, в Данії – Комісія Фолькетінгу з виборів, в Ісландії – сам Альтинг). Примітно, що в Норвегії, Данії та Ісландії в зв'язку з цим діє так званий «міністерський фільтр», що означає, що скарга спочатку направляється до відповідного міністерства (в Норвегії – в міністерство комунального і регіонального розвитку, в Данії – в міністерство внутрішніх і соціальних справ, в Ісландії – в міністерство юстиції), а вже потім передається в парламент для остаточного розгляду і вирішення питання. У Норвегії до того ж в якості обов'язкової умови для передачі скарги в Стортінг є попереднє висловлювання Національної виборчою комісією країни своєї думки щодо заяв, які направляються в палату [347].

Розглянемо більш докладно особливості розгляду виборчих спорів в

країнах Північної Європи окремо.

Швеція. У Швеції вищим органом, який розглядає спори про вибори, є Комітет Риксдагу з перевірки результатів виборів (шв.: Valprövningsnämnden). Це остання інстанція для розгляду виборчих скарг.

Право подачі скарг належить:

- 1) виборцям, включеним до виборчого списку;
- 2) політичним партіям, які беруть участь у виборах;
- 3) особам, що заміщає посади депутата (його заступника) і не включених до виборчого списку.

Законом про вибори № 2005: Додати 837 від 24.11.2005 р. регламентуються терміни, протягом яких вищевказані особи направляють скарги до відповідного органу. Ці терміни становлять:

1) щодо скарг на рішення правління лена про утворення виборчих округів при виборах в зборів уповноважених ландстингів і комун, про кількість мандатів від кожного виборчого округу під час виборів в зборів уповноважених ландстингів і комун, про утворення виборчих районів, а також щодо скарг на рішення центрального виборчого управління про кількість мандатів від кожного виборчого округу на виборах в Риксдагу і про реєстрацію найменування політичної партії – не пізніше 3-х тижнів з моменту опублікування рішення, що оскаржується;

2) щодо скарг на рішення правління лена або Центрального виборчого управління про внесення змін до виборчого списку – не пізніше четверга, що передує дню голосування;

3) щодо скарг на рішення правління лена або Центрального виборчого управління про включення кандидатів до виборчих бюлетенів – протягом 3-х тижнів з дня отримання подавцем скарги рішення;

4) щодо скарг на рішення правління лена або Центрального виборчого управління про підсумки виборів або про обранні заступників депутатів – не раніше наступного дня після виборів і не пізніше 10 днів після дня голосування, а щодо вирішення на заміщення посади депутата або його заступника – не

пізніше 10 днів з моменту закінчення підрахунку голосів [348].

До Комітету Риксдагу з перевірки результатів виборів можуть направлятися:

1) скарги на рішення правління лена:

– про утворення виборчих округів при виборах в зборів уповноважених ландстингів і комун;

– про кількість мандатів від кожного виборчого округу під час виборів в зборів уповноважених ландстингів і комун;

– про утворення виборчих районів;

2) скарги на рішення правління лена або Центрального виборчого управління про внесення змін до виборчого списку;

3) скарги на рішення Центрального виборчого управління:

– про кількість мандатів від кожного виборчого округу на виборах в Риксдагу;

– про реєстрацію найменування політичної партії;

– про внесення кандидатів до виборчих бюлетенів;

4) скарги на рішення правління лена або Центрального виборчого управління про підсумки виборів або про заміщення посади депутата або його заступника.

Орган, дії якого оскаржуються, в найкоротші терміни повинен повідомити Комітету Риксдагу з перевірки результатів виборів про свою думку за скаргою.

На засіданні Комітету Риксдагу з перевірки результатів виборів, на якому розглядається скарга, повинні бути присутні всі члени цього органу. Якщо скарга стосується рішення про результати виборів, то вона розглядається тим же складом Комітету, який існував під час, попереднє виборів [349].

Органи і особи, які брали участь в організації і проведенні виборів, на запит Комітету Риксдагу з перевірки результатів виборів зобов'язані надати йому будь-які відомості та інформацію. Якщо в ході розгляду скарги постане питання про дачу показань свідків під присягою, то показання свідка за

рішенням Комітету з перевірки результатів виборів даються в судовому засіданні окружного суду.

Комітет з перевірки результатів виборів може скасувати результати виборів і прийняти рішення про проведення повторних виборів в окремому виборчому окрузі в тому випадку, якщо:

1. буде доведено, що в ході підготовки і проведення виборів мали місце порушення чинного законодавства;

2. виявиться, що мали місце або перешкоджання проведенню голосування, або спотворення результатів виборів, або в ході виборів були здійснені інші неприпустимі дії.

Повторні вибори проводяться тільки в тому випадку, якщо існують підстави вважати, що виявлені порушення вплинули на результати виборів.

Комітет з перевірки результатів виборів може зобов'язати відповідний виборчий орган провести перерахунок голосів або здійснити інші дії, що усувають виявлені порушення [350].

Комітет також перевіряє правильність дотримання процедури повідомлення, яке підтверджує обрання депутатів Риксдагу і Європарламенту. Після виборів в Риксдагу перевірка повинна завершитися до дня проведенняпервогозасіданняпалативновь обраного скликання. Звіт про таку перевірку направляється тальману. Якщо мова йде про депутатів від Швеції в Європарламенті, то звіт про перевірку направляється також і в цей орган.

Норвегія. У Норвегії згідно ст. 13-1 (1) Закону про вибори № 57 від 28.06.2002 р будь-який виборець має право подавати скарги з питань, що стосуються підготовки та проведення відповідних виборів в цьому виборчому окрузі, в списки виборців якого виборця внесено, а також з питань, пов'язаних з реалізацією громадянином своїх виборчих прав. Норвезьким законодавством передбачено 3 види скарг:

- 1) скарги, що зачіпають підготовку і проведення самих виборів;
- 2) скарги про невключення громадянина до списку виборців;
- 3) скарги, що стосуються висунення списків кандидатів.

Якщо мова йде про скарги, що подаються в зв'язі з парламентськими виборами, то вони повинні бути подані протягом семи днів з дати виборів. Скарги на дії провінційної виборчої комісії, що зачіпають результати підрахунку голосів у відповідному виборчому окрузі, повинні бути подані протягом семи днів з дати встановлення підсумків голосування. Результати виборів можуть бути оскаржені тільки в адміністративному порядку, норвезькі суди не правомочні розглядати подібного роду суперечки [351. С. 308].

Скарги, що подаються в зв'язку з парламентськими виборами, повинні бути складені у письмовій формі і повинні бути адресовані одному з наступних органів:

- місцевої виборчої комісії;
- провінційної виборчої комісії;
- губернатору провінції (щодо виборів в Осло);
- міністерству комунального і регіонального розвитку;
- Стортингу, який також виступає апеляційною інстанцією за скаргами, що зачіпають реалізацію виборчих прав громадян на парламентських виборах.

Національна виборча комісія Норвегії повинна висловити свою думку щодо заяв, які направляються в Стортинг.

У разі провінційних виборів скарги повинні бути подані в провінційну виборчу комісію, а в разі комунальних виборів - в відповідну місцеву виборчу комісію. Остаточною інстанцією для подачі електоральних скарг щодо провінційних і комунальних виборів є міністерство комунального і регіонального розвитку Норвегії.

При розгляді скарг відповідними органами застосовуються загальні принципи та норми адміністративного права, основним джерелом якого виступає Закон про розгляд адміністративних справ від 10.02.1967 р.

Спочатку розглядає скаргу місцева або, відповідно, провінційна виборча комісія. Якщо скарга не підлягає задоволенню на користь її упорядника, то тоді вона передається на розгляд або Національної виборчої комісії Норвегії (в разі, коли мова йде про парламентські вибори), або міністерства комунального і

регіонального розвитку Норвегії (в разі, коли мова йде про провінційних або комунальних виборах).

Вибірчі органи, рішення або дії яких оскаржуються, можуть їх переглянути в звичайному порядку в терміни, передбачені Законом про публічної адміністрації [352].

Стортинг є тим органам, який приймає рішення про визнання підсумків парламентських виборів недійсними і про необхідність проведення повторних виборів. У зв'язку з цим Стортинг має право переглянути рішення Національної виборчої комісії у справах про скарги, пов'язаних з парламентськими виборами. Стортинг приймає рішення на основі рекомендацій, що виходять від тимчасового Комітету з перевірки повноважень депутатів [353].

За підсумками перевірки дійсності парламентських виборів і при виявленні помилок Стортинг має право вимагати їх усунення в найкоротші терміни. У зв'язку з цим він може вимагати перерахунку голосів, нового розподілу місць в парламенті. У разі виявлення помилок, які впливають на результат виборів, але які не можуть бути виправлені, Стортинг може визнати вибори такими, що і вимагати проведення повторного голосування, причому, як в одному виборчому окрузі, так і по країні в цілому [354].

Особливу роль в Стортингу в зв'язку з розглядом виборчих скарг грає вищезгаданий тимчасовий Комітет з перевірки повноважень депутатів (норв.: Fullmaktskomité), по суті, він є мандатних комітетом палати. Цей Комітет формується на останньому засіданні Стортингу і складається з 18 членів. Він здійснює перевірку мандатів обраних депутатів і їх заступників в новому Стортингу, а також перевіряє законність проведення виборів. До моменту скликання на перше засідання нового складу Стортингу Комітет попередній звіт за підсумками розгляду всіх скарг, пов'язаних з обранням депутатів. За день до початку відкриття першої сесії нового складу парламенту тимчасовий Комітет з перевірки повноважень депутатів припиняє свою роботу. Його доповідь передається новому Комітету з перевірки повноважень депутатів нового Стортингу, члени якого обираються відразу після початку роботи

парламенту на основі пропорційного представництва фракцій. Новий Комітет з перевірки повноважень депутатів перевіряє мандати обраних депутатів, розглядає доповідь тимчасового Комітету і в разі виявлення грубих порушень в ході виборів може прийняти рішення про проведення повторних виборів. Тільки лише після заслуховування звіту нового Комітету з перевірки повноважень депутатів члени новообраного Стортингу обирають голову і секретаря палати. Таким чином, депутати нового складу парламенту схвалюють мандати нових обранців тільки на підставі роботи членів попереднього складу Стортингу [355].

Данія. У Данії будь-який виборець має право оскаржити результати парламентських виборів. Скарга адресується Фолькетінгу і направляється в міністерство внутрішніх і соціальних справ. Термін для направлення скарги не повинен перевищувати одного тижня після дня виборів [356].

У своєму Фолькетинге утворений спеціальний Комітет з перевірки результатів виборів (дат.: Udvalget til Valgs Prøvelse), що складається з 17 членів. Цей Комітет здійснює перевірку підсумків виборів, перевіряє дотримання норм про вибори в Європарламент, а також законність мандатів депутатів Фолькетінгу та євродепутатів від Данії.

Ісландія. Згідно з чинним в Ісландії Закону про вибори в Альтинг № 24/2000 від 16.05.2000 р виборець може подати скаргу в наступних випадках:

- 1) у разі, коли виборець вважає, що обраний кандидат не задовольняє вимогам для володіння депутатським мандатом;
- 2) у разі порушення порядку висунення списку кандидатів;
- 3) в разі, коли, на думку виборця, який-небудь список кандидатів, висунутий партією, отримує голоси незаконним способом, який веде до анулювання результатів виборів;
- 4) в разі порушень положень Закону про вибори в Альтинг.

Скарга повинна бути подана в письмовому вигляді в двох примірниках в міністерство юстиції Ісландії не пізніше ніж через 4 тижні з дати оголошення результатів виборів, але до моменту скликання новообраного складу Альтинга

на його перше засідання. Міністерство юстиції має в такому разі негайно відправити один екземпляр скарги представникам партії, які подавали список висунутих нею кандидатів, а другий примірник – в Альтинг в найкоротші терміни після його скликання на перше засідання [357].

Скарги про порушення норм Закону про вибори в Альтинг, що не торкаються рішень місцевої влади, виборчих комісій та Альтинга, подаються до відповідного відділення поліції і є предметом кримінального судочинства.

Виборчі спори розглядаються альтингом. У разі, коли Альтинг отримав скаргу щодо того, що будь-якої депутат новообраного Альтинга не задовольняє вимогам, що пред'являються для зайняття депутатської посади, або отримав мандат незаконним способом, то парламент проводить самостійне розслідування, за підсумками якого приймає рішення. У той же самий час Альтинг запитує повідомлення про обрання (сертифікати про обрання) щодо кожного новообраного депутата, а також матеріали, отримані альтингом від Національної виборчої комісії і верховних виборчих комісій, що стосуються обрання даних депутатів, і виносить остаточне рішення про законність виборів в відповідно до приписів регламенту Альтинга [358].

У разі якщо Альтинг виявить, що обраний депутат не відповідає вимогам, що пред'являються для зайняття депутатської посади, то він виносить рішення про незаконність обрання даного депутата.

Якщо за підсумками розгляду скарг стане очевидним, що вчинені порушення впливають на результати виборів, то Альтинг вправі прийняти рішення про те, що обрання депутата (-ів) є оспорюваним.

У разі винесення альтингом рішення про незаконність обрання всього партійного списку в якомусь конкретному виборчому окрузі, в цьому окрузі повинні бути проведені повторні вибори. Дату проведення повторних виборів встановлює міністерство юстиції. Повторні вибори повинні відбутися якомога швидше, але в будь-якому випадку не пізніше одного місяця з моменту винесення альтингом рішення про визнання в даному виборчому окрузі виборів недійсними і про необхідність проведення в ньому повторного

голосування [359. С. 213-215].

Фінляндія. У Фінляндії, на відміну від інших північноєвропейських країн, оскарження результатів голосування можливо в адміністративних судах. Систему адміністративних судів в Фінляндії утворюють Вищий адміністративний суд і 9 губернських адміністративних судів.

Процедура оскарження результатів виборів регулюється Законом про вибори № 714/1998 від 18.10.1998 р, а також Законом про адміністративне судочинство 1996 р (№ 586/1996).

Результати парламентських виборів можуть бути оскаржені до відповідного губернський адміністративний суд протягом 14 днів з моменту офіційного оприлюднення результатів виборів. Скарги на порушення правил про вибори в Європарламент подаються до адміністративного суду м Гельсінкі. Електоральні скарги розглядається в суді в першочерговому порядку [360].

Скарга може бути подана:

- 1) з питання про суперечність рішення виборчої комісії закону:
 - будь-якою особою, чиї права порушені винесеним рішенням;
 - висунутим кандидатом в депутати;
 - політичною партією або виборчим блоком, які брали участь у виборах;
- 2) з питання про те, що вибори проходили з порушенням закону:
 - будь-яким виборцем.

Скарга оформляється в письмовому вигляді, в ній повинні бути викладені відомості про оскаржуваному рішенні, вказівка на те, в якій частині рішення оскаржується, а також обґрунтування оскарження. Скарга розглядається на основі принципів публічності та гласності [361. С. 30].

Відповідно до § 103 Закону про вибори 1998 в разі якщо губернський адміністративний суд прийме рішення про те, що рішення виборчої комісії суперечить закону і цей факт може вплинути на результати виборів, то таке оскаржуване рішення або підлягає зміні, або у виборчому окрузі проводяться нові вибори. Якщо окружний або комунальної виборчою комісією були допущені порушення у підрахунку голосів та встановленні результатів

голосування, що вплинули на результат виборів, то такі результати підлягають виправленню [362].

Рішення губернського адміністративного суду може бути оскаржене до Вищого адміністративного суду Фінляндії в 30-денний термін.

Дії, пов'язані з висуванням кандидатів політичними партіями і їх відділеннями, оскарженню не підлягають, що встановлено § 183 Закону про вибори.

Початковий текст Конституції США 1787 р містив ряд спеціальних положень щодо виборів федеральних органів: систему виборів (в тому числі вимоги до пасивного виборчого права) Палати представників («раз в два роки народом окремих штатів»), при цьому «виборці в кожному зі штатів повинні відповідати вимогам, що пред'являються до виборців найбільш численної палати легіслатури штатів) (стаття 1, розділ 2); систему виборів Сенату (змінену XVII поправкою) і вимоги до кандидатів (стаття 1, розділ 3). До компетенції штатів було також віднесено визначення термінів, місця і порядку проведення виборів сенаторів і представників. Але Конгресу США було надано право прийняти закон про встановлення або зміну цих правил (за винятком визначення місця проведення виборів сенаторів) (стаття 1, розділ 4). Конституція також закріпила повноваження палат Конгресу щодо встановлення правомірності проведення та результатів виборів і відповідності їх членів конституційним вимогам (стаття 1, розділ 5), встановила систему непрямих виборів президента і віце-президента США і вимоги до кандидатів (стаття 2, розділ 1). Таким чином, початковий текст Конституції не містить спеціальних положень про активне виборче право, основних стадіях виборчого процесу під час проведення федеральних виборів і не регулює питання виборчого права і процесу при регіональних і муніципальних виборах [363].

Наступні поправки змінили і уточнили деякі аспекти початкового конституційного регулювання виборчої системи: XII Поправка конкретизувала процедуру обрання президента і віце-президента колегією виборців; XIV поправка уточнила розподіл місць від штатів в Палаті представників і

заборонила обрання до Конгресу заколотників і їх пособників; XVII поправка встановила прямі вибори сенаторів; XXII поправка обмежила президентські повноваження двома термінами; XXIII надала громадянам федерального округу Колумбія право обирати вибірників в рамках президентських виборів [364].

Більше значення мали чотири поправки до Конституції, які спрямовані на заборону дискримінації при наданні активного виборчого права за ознаками раси, кольору шкіри або виконання раніше підневільної роботи (XV поправка), статі (XIX поправка), віку (встановивши максимальний віковий ценз у 18 років) (XXVI поправка), «внаслідок несплати будь-якого виборчого чи іншого податку» (XXIV поправка). «Революційний» характер поправок полягала не тільки в тому, що федеральне право втручалися в таку важливу сферу, як стандарти активного виборчого права, забезпечуючи тим самим демократизацію і загальність виборчої системи, але і в тому, що вперше федеральні конституційні постанови поширювалися на всі рівні виборчої системи США, обмежуючи компетенцію штатів в даному питанні [365].

Відповідні положення Конституції США є основою динамічно розвивається федерального законодавства в цій сфері. Так, Закон про виборчі права 1965 г. (The Voting Rights Act of 1965 (P.L. 89-110)) став одним з найбільш значущих актів федерального законодавства, гарантувавши рівні виборчі права громадян США незалежно від расової приналежності і кольору шкіри. Незважаючи на те, що попередні Закони про цивільні права 1957, 1960 і 1964 рр. містили норми про захист виборчих прав, вони, за висловом Генерального прокурора М. Катценбаха, мали лише «мінімальний ефект», особливо в порівнянні з «безпосереднім і драматичним» ефектом Закону про виборчі права. Дійсно, вже в перші чотири роки після його прийняття були зареєстровані понад мільйон чорних виборців, в тому числі понад 50% чорного електорату в південних штатах. Крім того, число обраних чорних посадових осіб і депутатів в південних штатах після виборів 1966 р зросла більш ніж в два рази [366, с. 12].

Закон про доступність виборів для літніх людей і людей з обмеженими

можливостями 1984 г. (Voting Accessibility for the Elderly and Handicapped Act of 1984 (PL 98-435)) передбачає систему заходів щодо розширення можливостей даних груп осіб для участі в голосуванні при реєстрації в якості виборця, отримання інформації в рамках передвиборної кампанії і безпосередньо в день голосування, включаючи обладнання спеціальних місць і умов для голосування літніх і інвалідів або забезпечення іншої процедури для голосування таких осіб. Закон не тільки передбачає судові гарантії (право звернення до федерального окружного суду), але і наказує посадовим особам штатів, відповідальним за організацію і проведення виборів, до 31 грудня кожного парного року подавати відомості про забезпечення доступності для інвалідів та громадян похилого віку місць голосування Федеральної виборчої комісії, яка в свою чергу 30 квітня кожного непарного року звітує перед Конгресу [367].

Закон про участь у виборах військовослужбовців і проживають за кордоном громадян 1986 року (Uniformed and Overseas Citizens Absentee Voting Act (UOCAVA) of 1986 (PL 99-410)) передбачає право таких осіб реєструватися на виборах і голосувати поштою, а також створення в рамках Міністерства оборони США спеціальної Програми допомоги при проведенні федеральних виборів для навчання військовослужбовців основам чинного виборчого права і процесу [368]. Закон 2009 року про забезпечення кращого доступу до голосування військовослужбовців і громадян, які перебувають за кордоном (Military and Overseas Voting Empowerment (MOVE) Act of 2009 (PL 111-84)), гарантував електронний доступ для таких осіб до різних виборчих процедур, по крайній мірі за 45 днів до дня голосування [369].

Закон про національну систему реєстрації виборців (National Voter Registration Act (NVRA) of 1993 (P.L. 103-31)) передбачив реєстрацію в якості виборця всім громадянам, що оформляє або переоформлюють водійські права, а також сприяв деякою інтеграції федеральної реєстраційної системи і відповідних систем штатів [370].

Закон про сприяння в голосуванні 2002 року (The Help America Vote Act of 2002 (PL 107-252)) став результатом гострої суспільно-політичної реакції на

неоднозначні результати президентських виборів 2000 року, до яких Дж. Буш переміг тільки після складних процедур перерахунку голосів і судових розглядів. Закон встановлював єдині мінімальні стандарти виборчого процесу, зокрема, передбачав створення в кожному штаті бази даних по реєстрації виборців, вимога пред'явлення посвідчення водія або свідоцтва соціального страхування виборця при першій реєстрації, забезпечення інформованості виборців про місця проведення голосування, забезпечення ефективності виборчих машин і необхідних матеріалів для проведення виборів. Законом також засновувалася Комісія зі сприяння виборам, яка повинна надавати допомогу владі штатів в організації та забезпеченні виборчого процесу і розподіляти відповідні федеральні асигнування на ці цілі [371].

Федеральне виборче законодавство консолідовано в титулі 52 Зводу законів США «Голосування і вибори» (раніше в титулі 42). Даний титул містить три підрозділи (subtitles), присвячені, відповідно, виборчим правам, питань регулювання виборчого процесу та системі фінансування федеральних виборів. Підрозділ 1 «Виборчі права» містить чотири розділи і гарантує захист від дискримінації в реалізації виборчих прав незалежно від раси, кольору шкіри, мовної приналежності, грамотності, віку, економічного становища. При цьому законодавство спеціально забороняє такі одіозні форми порушення виборчих прав, як освітній ценз, ценз моральності, мовної ценз і проведення виборів і голосування, зокрема, виключно англійською мовою, введення виборчих податків, довільних цензів осілості для активного виборчого права. Примітно, що закон не лише встановлює систему гарантій захисту виборчих прав (судовий захист, інститут федеральних інспекторів), але і містить цілий комплекс спеціальних норм про кримінальну та цивільну відповідальність за виборчі правопорушення [372].

Підрозділ 2 «Допомога в голосуванні і адміністрування виборчого процесу» (Voting Assistance and Election Administration) містить п'ять розділів: глава 201 забезпечує доступність участі у виборах громадян похилого віку та осіб з обмеженими можливостями (дві категорії населення, які відносяться до

нових дискримінується групам) [372]; глава 203 визначає процедуру реєстрації та голосування військовослужбовців і громадян, які проживають за кордоном (особливо розмежовуючи зобов'язання федеральної влади і органів державної влади штатів в цій сфері); глава 205 присвячена системі Національної реєстрації виборців; глава 207 «Федеральна виборча документація» і глава 209 «Удосконалення регулювання виборчим процесом» присвячені діяльності вищезгаданої Комісії зі сприяння виборам і пов'язаним з її діяльністю питань.

Нарешті, підрозділ 3 присвячений питанням фінансування федеральних виборчих кампаній і визначає правовий статус і компетенцію Федеральної виборчої комісії.

Все більш активної в останні десятиліття стає правотворча активність президентської влади в США. Так, офіційний сайт Білого дому визнає «право голосувати одним з найважливіших прав американських громадян», яке спочатку визнавалося лише щодо «білих чоловіків, які досягли 21 року», а зараз визнається за всіма громадянами, котрим ще немає 18 років, незалежно від расової, релігійної приналежності, статі, інвалідності або сексуальної орієнтації [373]. У своїх двох перших офіційних зверненнях до Конгресу США 20 лютого 2017 р і 30 січня 2018 р Президент Д. Трамп послідовно уникає теми виборів і порушень, побоюючись спровокувати подальше обговорення нелегітимності його обрання. Однак виборча тематика представлена в одній з найважливіших форм президентської правотворчої діяльності – виконавчих наказах. Так, 17 травня 2017 р. Д. Трамп виконавчим наказом заснував Президентську консультативну комісію із забезпечення цілісності виборчої системи з метою забезпечення «справедливості і чесності» федеральних виборів [374].

Комісію у складі не більше ніж 15 комісарів очолював віце-президент США. Комісія була покликана забезпечити збір інформації про виборче законодавство (федеральному і штатів) і практиці його застосування в ході федеральних виборів з метою запобігання «неналежною реєстрації виборців», «неналежного голосування» (при відсутності прав на реєстрацію в якості виборця або на голосування) і шахрайства при реєстрації або голосуванні (у

випадках усвідомлених і навмисних дій особи, що не володіє виборчим правом, по реєстрації та участі в голосуванні або особи, яка має активним виборчим правом, але націленого на реєстрацію і подальше голосування одночасно в декількох виборчих юрисдикціях). Одним з головних спонукальних мотивів створення Комісії стала переконаність адміністрації Д. Трампа в істотному порушенні федеральних стандартів, перш за все за рахунок невинуватого реєстрації та допуску до голосування значного числа осіб, що не володіють активним виборчим правом, зокрема нелегальних мігрантів, а також за рахунок допущення множинного голосування в різних округах. Однак прагнення адміністрації уніфікувати процедуру реєстрації виборців і допуску до голосування наштовхнулося на запеклий опір з боку багатьох штатів, які не тільки відмовилися надавати відповідну інформацію, а й звинуватили президентську адміністрацію, в тому числі за допомогою судових позовів, в прагненні впливати на певні небажані для неї групи виборців з метою отримання переваги на проміжних виборах 2018 р. результатом Д. Трамп був змушений видати 3 січня 2018 року новий виконавчий наказ про припинення діяльності Комісії [375].

Іншим важливим виконавчим наказом в даній сфері став наказ «Про накладення певних санкцій у зв'язку з іноземним втручанням у вибори в США» від 12 вересня 2018 р. [376], виданий в якості розвитку виконавчого наказу Б. Обама від 28 грудня 2016 р. «Про додаткові заходи забезпечення національної безпеки в зв'язку із значною ворожою кібердіяльністю» [377]. У своєму виконавчому наказі Д. Трамп підтверджує «надзвичайний і екстраординарний» характер загрози національній безпеці і зовнішній політиці США в зв'язку з неправомірним втручанням у виборчий процес ззовні, проте вказує на відсутність даних про прямий вплив таких дій на результати минулих в 2016 р. генеральних виборів. У той же час в наказі пропонується протягом 45 днів після завершення виборів здійснити збір інформації про подібні порушення і протягом наступних 45 днів представити звітну доповідь президенту, державному секретарю, міністру фінансів і міністру оборони.

Такий звіт повинен стати основою для прийняття рішення про введення санкцій відносно конкретних осіб і організацій, винних у скоєнні відповідних протизаконних дій.

Певне значення в системі регулювання виборчих відносин має Федеральна виборча комісія США, яка, однак, має досить обмеженими повноваженнями, а її діяльність носить найчастіше політизований характер, що в умовах загострення міжпартійної боротьби в США веде не тільки до вже стала звичною критиці на адресу Комісії, але навіть до пропозицій про її скасування або заміни іншим органом, який повинен на професійній неупереджено здійснювати контроль над фінансування виборчої кампанії в США [378, с. 14-23].

Однією з найважливіших категорій джерел виборчого права США є рішення Верховного Суду США, які на різних етапах сприяли суттєвому розвитку виборчої системи в США, забезпечуючи часом радикальні повороти правового регулювання виборів. Недарма така категорія справ традиційно включається в список найбільш значущих рішень Верховного Суду США [379, 11].

У справі Екс парті Ярбрух (*Ex parte Yarbrough*, 110 US 651 (1884)) Суд підтвердив, що право «громадян африканського походження голосувати засноване на Конституції США, а не на законах штатів, і тому Конгрес має конституційні повноваження забезпечувати вільний, чисте і безпечне використання цього права». У справі 1915 р Гвінн проти США (*Guinn v. United States*, 238 U.S. 347 (1915)) Верховний Суд США знову підтримав виборчі права афроамериканцев, визнавши неконституційною «дідову застереження» до цензу грамотності в конституціях штатів Меріленд і Оклахома. У 1932 р був визнаний неконституційним закон штату Техас про заборону чорним брати участь в первинних виборах Демократичної партії (*Nixon v. Condon*, 286 US 73 (1932)) в 1941 р Суд визнав повноваження Конгресу в сфері регулювання первинних виборів і внутрішньопартійних процедур по висуненню кандидатів як «інтегральної частини виборчого механізму» (*United States v. Classic*, 313 US

299 (1941)).

У справі Гоміллійон проти Лайтфут (*Gomillion v. Lightfoot*, 364 US 339 (1960)) Суд заборонив виконувати маніпуляції з межами округів з метою позбавлення афроамериканців права голосу [380], а в 1964 р встановив вимогу забезпечення принципу рівності виборчих округів (*Wesberry v. Sanders*, 376 US 1 (1964)), а в справі Рейнольдс проти Сімса (*Reynolds v. Sims*, 377 US 533 (1964)) – вимога рівного представництва при виборах законодавчих органів штатів [381; 382].

У справі Орегон проти Мітчелл (*Oregon v. Mitchell*, 400 US 112 (1970)) Суд підтримав заборону цензу грамотності, але обмежив право Конгресу США встановлювати обмеження вікового цензу тільки стосовно федеральним виборів, але не до виборів регіонального і місцевого рівнів, що призвело до прийняття XXVI поправки до Конституції США [383].

У справі Шоу проти Рено (*Shaw v. Reno*, 509 U.S. 630 (1993)) Суд підтримав практику расового джерримендеринга, обмеживши її, однак, правилом суворого аналізу, що вимагає докази необхідного державного інтересу і найменш вузького можливого застосування [384].

І в останні роки роль Верховного Суду США у цій ключовій для американського суспільства і держави області, мабуть, навіть зросла, так само як загострилася і внутрішня боротьба в рамках найвищого судового органу з питань виборчого права. Констатуючи, що саме справи з питань виборчого права викликали найбільш запеклі суперечки в суді, дослідники відзначають, що склалося в останні роки консервативне мінімальну більшість (5 проти 4 суддів) «зберегло в недоторканності партійний джерримендеринг, «випатрати» головне положення Закону про виборчі права, парирував майже всі кампанії, спрямовані на забезпечення правового регулювання фінансування виборів, в значній мірі делегувавши штатам повноваження з організації та проведення голосування» [385, с. 549].

У справі Буш проти Гора (*Bush v. Gore*, 531 US 98 (2000)) саме Верховний Суд США поставив юридичну крапку в президентському суперечці 2000 р хоча

це рішення і зберегло питання щодо і інституту колегії вибірників (в світлі спотворення волі виборчого корпусу), і способу подачі голосів, і порядку їх підрахунку [386].

Іншою актуальною проблемою, розглянутою Судом у 2008 році, стала проблема реєстрації виборців (*Crawford v. Marion County Election Board*, 553 U.S. 181 (2008)). Згідно з рішенням Суду, вимоги законодавства штату Індіана щодо забезпечення фотографічної ідентифікації виборців при їх реєстрації не суперечить Конституції США [387].

У справі Об'єднані громадяни проти Федеральної виборчої комісії (*Citizens United v. Federal Election Commission* 558 US 310 (2010)) в дуже суперечливому вирішенні мінімальною більшістю голосів Суд визнав неконституційним обмеження корпоративного фінансування незалежних політичних передач в рамках виборчого процесу в світлі I поправки до Конституції США [388].

Не менш суперечливим і спірним стало рішення у справі Шелбі Каунті проти Холдер (*Shelby County v. Holder*, 570 US 2 (2013)), в якому Суд визнав, що штат не потребує затвердження змін виборчого законодавства з боку федеральної влади, створивши передумови для дезінтеграції виборчої системи США, порушуючи тим самим сформовану протягом останніх десятиліть тенденцію неухильного підвищення ролі федерального права в регулюванні виборчих відносин [389, с. 104, 105].

У справі Купер проти Харріса 2017 року Верховний Суд США підтримав думку суду нижчої інстанції про те, що два округи штату Північна Кароліна не виправдано використовують расовий джерримендеринг і тому неконституційні [390].

Незважаючи на динамічно розвивається федеральне виборче законодавство, саме штати визначають значну частину питань виборчого процесу в рамках федеральних виборів і мають значну самостійність у сфері правового регулювання регіональних і муніципальних виборів. Незважаючи на значну різноманітність, загальні параметри і система правового регулювання на

рівні штатів мають значні загальні риси, що дозволяє проілюструвати систему регіональних джерел правового регулювання на прикладі штату Каліфорнія.

Так, Конституція штату Каліфорнія [391] містить не тільки загальну гарантію того, що «право голосувати чи займати посаду не може обумовлюватися майновим цензом» (стаття 1, розділ 22), а й спеціальну статтю 2 «Вибори, народна ініціатива, референдум та відкликання », в якій гарантується активне виборче право кожному громадянину США, який досяг віку 18 років і проживає в штаті (розділ 2). Відвідувачі можуть замовити повноваження Законодавчим Зборам встановлювати вимоги проживання, процедуру реєстрації, гарантії вільних виборів (розділ 3), таємного голосування (розділ 7), первинних виборів (розділ 5). У той же час допускається дискваліфікація виборців у разі їх «неосудності, позбавлення волі та умовно-дострокового звільнення в результаті засудження за тяжкий злочин» і заборона неналежного впливу на процедуру та результати виборів (розділ 4), а також проголошення судових, шкільних і міських посад позапартійними із заборонаю політичним партіям виставляти своїх кандидатів на позапартійні вибори. У статті 4 «Законодавча влада» проголошуються вільні, справедливі, змагальні вибори і необхідність обмеження терміну заняття парламентської посади (не більше 12 років в обох палатах в цілому). Стаття 5 «Виконавча влада» визначає порядок виборів губернатора штату (розділ 2), а також лейтенант-губернатора, генерального прокурора, контролера, секретаря штату, скарбника (розділ 9), тоді як стаття 7 «Судова влада» визначає порядок обрання суддів, а стаття 9 – керуючих рад графств.

У статті 7 «Посадові особи та службовці» передбачається звільнення від виборної посади особи, визнаного відповідальним в цивільному судочинстві в розповсюдженні наклепів або наклепницьких відомостей, якщо це стало основною причиною поразки інших кандидатів (розділ 10). Стаття 21 «Перегляд меж виборчих округів» містить докладні положення, що визначають порядок формування, склад, компетенцію створеної в 2010 р «Громадянської комісії з перегляду меж виборчих округів» при проведенні як федеральних, так

і регіональних виборів, а також повноваження Верховного суду штату в цій галузі. Таким чином, по крайній мере 10 з 35 статей Конституції штату Каліфорнія містять норми виборчого права, що свідчить про значному масштабі і конкретизації конституційного регулювання виборчих відносин. Детальний системне регулювання виборчого процесу та виборчої системи здійснюється поточним законодавством штату.

Виборче законодавство штату Каліфорнія систематизовано в спеціальному Виборчому кодексі [392], який складається з 22 підрозділів (що складаються з глав і статей): «Попередні положення», «Визначення дати виборів», «Виборці», «Голосування поштою, голосування нових громадян і резидентів», «вибори, що проводяться шляхом голосування поштою», «Вимоги до політичних партій», «Президентські вибори», «Організація політичної партії і вибори центрального комітету», «Номінації», «Заходи, які застосовуються щодо виборців», «Місцеві, спеціальні, додаткові і консолідовані вибори», «Відгук», «Виборчі бюлетені», «Процедура голосування», «Підрахунок голосів», «Оскарження результатів виборів», «Збереження виборчої документації», «Кримінальна відповідальність», «Сертифікація виборчої системи», «Передвиборна кампанія», «Перепризначення на регіональному і місцевому рівнях».

У 2003 р в підрозділ 2 Виборчого кодексу штату Каліфорнія була додана глава 5 «Виборчий білль про права», відповідно до якої кожен зареєстрований належним чином виборець має право на заповнення виборчого бюлетеня, на отримання попереднього бюлетенів (якщо ім'я не вказано в списку виборців), на подачу голосу, якщо виборець перебуває в черзі на момент офіційного часу закриття виборчої ділянки, на таємне голосування без примусу, на отримання нового і на заміну зіпсованого бюлетеня, в тому числі при голосуванні по пошті, на отримання допомоги, якщо виборець не може проголосувати без сторонньої допомоги, право спрямування виборчого бюлетеня поштою на будь-яку ділянку виборчого округу, на отримання виборчих матеріалів на іншій мові (при наявності достатнього для виробництва числа жителів – носіїв цієї мови),

задавати питання про виборчі процедури і спостерігати за процесом виборів, право задавати питання и дільничної комісії і посадовим особам щодо виборчих процедур, за винятком випадків, коли це порушує процес виконання такими посадовими особами своїх обов'язків, право повідомляти про будь-якої незаконної або шахрайської діяльності місцевим посадовій особі з виборів або в офіс держсекретаря [392].

Відповідно до Біллем про права виборців «дійсний зареєстрований виборець» означає «громадянина США, який є резидентом цього штату, якому виповнилося 18 років, яка не засуджений за кримінальний злочин до реального або умовного позбавлення волі і який зареєстрований для голосування за поточним адресою проживання» .

Відповідно до положень Білля необхідним є вказівка безкоштовного номера телефону для повідомлення про відмову в праві на голосування або про фальсифікацію або неправомірне здійснення виборів. На державного секретаря штату покладені такі функції: розробка правил для реалізації і уточнення Білля про права виборців, перегляд його формулювань, якщо це необхідно для забезпечення використання чіткого і короткого стилю мовлення, вільного від технічних термінів.

Таким чином, в США створена складна, динамічна, багато в чому суперечлива система джерел правового регулювання виборчих відносин. З одного боку, в останні десятиліття спостерігається тенденція посилення федерального правового регулювання в цій галузі, з іншого боку, консервативне більшість Верховного Суду США і нова адміністрація Д. Трампа істотно стримують цю тенденцію. Федеральне законодавство спирається на положення Конституції США і в значній мірі обмежена практикою Верховного Суду США. В цілому можна говорити про зосередженості федерального законодавства на питаннях забезпечення виборчих прав громадян та визначення системи виборів в федеральні органи влади. Навпаки, законодавство штатів характеризується більшою системністю і деталізованістю, представлено в положеннях конституцій і виборчих кодексів і застосовується не тільки до

регіональних і місцевих виборів, а й до виборчого процесу федерального рівня.

Відносно зарубіжного досвіду дистанційного електронного голосування необхідно відзначити наступне. Дистанційне електронне голосування застосовується в ряді зарубіжних держав, таких як Австралія, Бельгія, Бразилія, Канада, Латвія, Естонія, Болгарія, Індія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Перу, Швейцарія, Великобританія, Філіппіни, С'єрра-Леоне, а також в деяких штатах США (Майамі, Флорида, Каліфорнія, Іллінойс). Поширеність дистанційного електронного голосування, в порівнянні зі стаціонарним електронним голосуванням, має менший охоплення як за кількістю країн, так і за широтою використання його інструментарію. Більшість зарубіжних держав використовують електронне дистанційне голосування лише в якості додаткового способу реалізації активного виборчого права. Однак в деяких країнах рівень розвитку дистанційного електронного голосування досить високий. В Естонії і Швейцарії таке голосування активно застосовується на періодичних виборах і референдумах різного рівня [393-397].

Естонія вперше організувала всенародні парламентські вибори із застосуванням дистанційного електронного голосування в 2005 році. Засобом індивідуального доступу, що здійснює аутентифікацію виборця в системі дистанційного електронного голосування, стали електронні посвідчення особи (далі – Ш-карти), які з 2002 року видаються замість паспортів. Громадяни Естонії отримують Ш-карту після досягнення 15-річного віку, і зараз нею володіють 90% громадян держави. Ш-карта зберігає персональні дані власника, до яких відносяться: повне ім'я, стать, національний ідентифікаційний номер, криптографічні ключі та сертифікати. Головна її особливість полягає у використанні мікросхеми Ш-карти, яка містить програмне забезпечення електронного цифрового підпису (криптографічний пару, що включає загальнодоступний і особистий ключі). Це дозволяє користувачам підписувати електронні документи, що носять публічний характер. Така технологія забезпечує надійну аутентифікацію виборця при проведенні дистанційного електронного голосування. Технологія голосування за допомогою Ш-карти має

наступний порядок: виборцю необхідно ввести персональний код ідентифікації на сайті голосування при наявності пристрою для зчитування даних Ш-карти, яка видається органами державної влади. Розвиток дистанційного електронного голосування демонструє масштабне зростання кількості виборців, які довіряють даному способу голосування. Явка на перших в історії дистанційних муніципальних виборах склала майже 10 тис. Виборців при загальній кількості близько 1 мільйона осіб. У 2007 році Естонія, вперше серед країн-членів ОБСЄ, використовувала систему інтернет-голосування для виборів на загальнодержавному рівні, в ході яких через мережу Інтернет проголосували 30,3 тис. осіб – близько 3% виборців. На муніципальних виборах у 2009 році 104,4 тис. осіб (що склало 9,5% виборців, які взяли участь в голосуванні) віддали свій голос через Інтернет. У 2011 році на виборах до парламенту Естонії через Інтернет було подано рекордну кількість голосів – 24,5% від загального числа всіх хто прийняв участь в голосуванні виборців. З 2018 року розпочалося тестування технології віртуального цифрового посвідчення особи, яке дозволяє здійснювати ідентифікацію виборця без матеріального носія і голосувати за допомогою стільникового телефону. У 2019 року в достроковому інтернет-голосуванні на виборах парламенту країни взяли участь 247 тисячі виборця з 900 тисяч виборців, зареєстрованих Республіканської виборчою комісією Естонії. Досвід показує, що заходи безпеки, встановлені при проведенні дистанційного електронного голосування в Естонії, забезпечують ефективну протидію фальсифікаціям на виборах [398].

Швейцарська конфедерація є державою з розвиненими інститутами безпосередньої демократії. Серед них особливе місце займають референдуми, які застосовуються як ефективний механізм формування і здійснення державної політики. У Швейцарії на конституційному рівні існують два види референдуму: імперативний – з питань, передбачених конституцією, і факультативний – в зв'язку з громадською ініціативою громадянської групи. З 2004 року в кантоні Женева проводиться дистанційне електронне голосування за допомогою індивідуальної одноразової карти. Проект загальнодержавного

механізму дистанційного електронного голосування, в рамках якого були проведені вибори на всіх рівнях (муніципальному, кантональному, федеральному), був запущений ще в 2001 році. Поправка до статті 48 Конституції Республіки і кантону Женева про можливість голосувати і обирати по Інтернету вступила в силу в 2010 році. До кінця 2011 року було проведено 25 електронних голосувань і виборів на всіх рівнях. За загальним правилом процедура дистанційного електронного голосування проводиться з використанням індивідуальних карт виборців. В даний час в Швейцарії два кантони – Женева і Невшатель здійснили впровадження дистанційного електронного голосування для всіх виборців, а інші кантони (Урі, Обвальден і Вале) розглядають варіант забезпечення цією можливістю співвітчизників, які проживають за кордоном. У 2018 році почалося тестування механізму голосування за допомогою смартфонів в швейцарському місті Цуг. Відмінною рисою цього експерименту стало використання технології «блокчейн». Однак в процесі дистанційного електронного голосування було виявлено ряд проблем, пов'язаних з наявністю критичних вразливостей. Зокрема, з'ясувалося, що система дозволяла видаляти дані про подані голоси виборців. В результаті проведення тестування кількість противників введення дистанційного електронного голосування в швейцарському суспільстві збільшилася, і з'явилася ініціатива про його заборону на конституційному рівні.

Однією з країн, повністю відмовилися від застосування ІКТ в ході голосування, є ФРН. Конституційний Суд ФРН визнав у 2009 році використання терміналів для стаціонарного електронного голосування не відповідають Основному закону країни. Дана постанова фактично виключило з електоральної практики будь-яке застосування ІКТ, включаючи дистанційне електронне голосування [399].

У 2017 році Франція стала ще однією країною, призупинити застосування ІКТ у виборчому процесі. Система дистанційного електронного голосування у Франції була впроваджена в 2012 році на виборах до парламенту в одному з виборчих округів, призначених для голосування громадян, які проживають за

кордоном. Рішення про обмеження було прийнято Урядом Франції після подання експертами Національного агентства з безпеки інформаційних систем даних про підвищений ризик хакерських атак в ході проведення виборів. Як підкреслили фахівці в області інформаційної безпеки, подібного роду погрози можуть серйозно вплинути на свободу волевиявлення громадян Республіки [400].

Однак незважаючи на деякі негативні приклади зберігається тенденція щодо розширення сфери застосування дистанційного електронного голосування. У 2000 році Європейська комісія створила перший проект дистанційного електронного голосування «КіберГолос», який після апробації повинен був бути використаний як повноцінна база для організації віддаленого голосування в Європарламент. Однак серія експериментів не привела до повномасштабного впровадження дистанційного електронного голосування в Європейському Союзі.

У зв'язку з відсутністю ініціативи Європейського Союзу, основним розробником документів в галузі використання ІКТ на виборах і референдумах стала Рада Європи. Під егідою цієї міжнародної організації ведеться активна розробка стандартів проведення дистанційного електронного голосування в різних формах [401].

Першим подібним документом стали Рекомендації (2004) 11 державам-членам Ради Європи про юридичних, організаційних і технічних стандартах електронного голосування (далі – Рекомендація) (2004) 11). Документ продемонстрував прогресивний підхід у встановленні єдиних стандартів дистанційного електронного голосування. Рекомендація (2004) 11 ґрунтується на головних міжнародних правових актах, що закріплюють комплекс виборчих прав, таких, як Загальна декларація прав людини 1948 року, Конвенція про захист прав людини і основних свобод 1950 року та Протокол № 1 до неї 1952 року, документ Копенгагенської наради конференції з людського виміру НБСЄ 1990 року, Хартія основних прав Європейського союзу 2000 р. Електоральні права є найважливішою категорією політичних прав, і розробити єдині підходи

для всіх країн, що приєдналися до Ради Європи, без їх урахування неможливо. Однією з перших цілей, запропонованих в Рекомендаціях Кес (2004) 11, було надання можливості виборцям голосувати дистанційно поза місцем знаходження виборчої дільниці. Крім того, в Рекомендаціях вперше був встановлений понятійний інструментарій дистанційного електронного голосування – визначення виборчого мережевого каналу, ідентифікації і аутентифікації виборця тощо [402].

Іншим найважливішим документом, прийнятому на міжнародному рівні, є Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи (2009) 1 державам-учасницям Ради Європи з електронної демократії (далі – Рекомендації (2009) 1). У частині електоральних новацій Рекомендації (2009) 1 визначають електронне голосування в якості одного з секторів електронної демократії. Підкреслюється, що віддалене електронне голосування прискорює процедури, допомагаючи здійснювати електронний моніторинг голосування і електронний облік голосів. Також воно створює умови для участі громадян, які проживають на більш далеких відстанях, і осіб з обмеженими можливостями [403].

Наступним етапом в правовому регулюванні дистанційного електронного голосування стало прийняття 14 червня 2017 року нової редакції Рекомендації Ради Європи про стандарти електронного голосування. Текст Рекомендацій (2017) 5 розвиває ідеї, завдання та принципи, викладені в Рекомендаціях Кес (2004) 11. Необхідність розробки нової версії рамкових Рекомендацій пояснюється тим, що за минулі роки розвиток ІКТ зробило великий крок вперед. Протягом 10 років Рада Європи проводив постійний моніторинг застосування Рекомендацій (2004) 11, в ході якого представники держав-членів Ради Європи обговорювали практику реалізації електронного голосування, в тому числі і в дистанційній формі. З метою модернізації Рекомендацій (2004) 11 був заснований Спеціальний комітет експертів з юридичних, оперативних і технічних стандартів в сфері електронного голосування (сану), до складу якого увійшли призначені урядами представники держав-членів і організацій, що мають прямий досвід або спеціалізовані знання в сфері електронного

голосування. Даний комітет отримав мандат щодо перегляду стандартів і підготовці нової рекомендації з урахуванням змін в області сучасних технологій і виборів [404].

В результаті були прийняті Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам (2017) 5 «Про правила електронного голосування», в яких представлені ключові правила організації дистанційного електронного голосування. З метою поновлення Рекомендацій (2004) 11 було представлено керівництво з виконання положень Рекомендації з конкретними вимогами і пояснювальний меморандум до розроблених стандартів в галузі електронних засобів для подачі і підрахунку голосів, в тому числі за допомогою технологій віддаленого голосування [405].

Рекомендації (2017) 5 містять перелік стандартів з організації дистанційного електронного голосування. Так, виборчі системи можуть поєднувати в собі голосування на виборчій дільниці і віддалене голосування. Віддалене голосування може здійснюватися в місцях, контрольованої органами, на які законом покладено організації і проведення виборів (посольство, консульство, поштове відділення, ратуша), або в місцях, де відсутні представники виборчих комісій. До таких видів голосування ставиться голосування за допомогою Інтернету [406].

Однією з новел Рекомендацій (2017) 5 є встановлення стандартів, що стосуються механізмів контролю за проведенням дистанційного електронного голосування. З цією метою пропонується використовувати концепцію «ланцюжка довіри», одним з компонентів якої є інструмент перевірки правильності обліку голосів виборців. Так як в механізмі дистанційного електронного голосування за допомогою мережі Інтернет крім подачі виборцем голосу важливо підтвердження обліку поданого голосу, то пропонується використовувати так звані «зворотні коди», за допомогою яких можлива перевірка правильності обліку волі виборців на інтернет-ресурсах виборчих комісій. У Рекомендаціях зазначено, що повинна бути забезпечена можливість перевірки того, що кожен голос безпомилково долучений до відповідних

результатів виборів. При цьому підрахунок голосів виборців повинен гарантувати повну таємницю волевиявлення по аналогії з іншими способами голосування. При проведенні інтернет-голосування використовуються сучасні методи шифрування, що приховують дані виборця, що не дозволяють провести деанонімізація навіть в разі отримання стороннього доступу до результатів голосування [407].

Узагальнюючи наявний світовий досвід використання систем дистанційного електронного голосування, можна класифікувати відповідні практики за такими ознаками:

За технічним способом здійснення дистанційного електронного голосування:

- голосування з використанням публічних мереж загального доступу, таких як Інтернет;
- голосування за допомогою засобів інтерактивного зв'язку;
- системи голосування за допомогою стільникового телефонного зв'язку.

За юридичними наслідками прийнятих рішень:

- дистанційне електронне голосування імперативного характеру, що проводиться на виборах і референдумах загальнофедерального, регіонального і місцевого рівня;
- дистанційне електронне голосування, яке використовується в ході проведення консультативних референдумів і опитувань виборців;
- дистанційне електронне голосування з метою реалізації народної правотворчої ініціативи.

За місцем проведення електронного голосування (за місцем перебування виборців):

- дистанційне електронне голосування, організоване для виборців, які перебувають в місцях постійного проживання;
- дистанційне електронне голосування, організоване в важкодоступних та віддалених місцевостях;
- дистанційне електронне голосування для виборців, які перебувають в

місцях тимчасового перебування;

– дистанційне електронне голосування для виборців, які перебувають за межами території держави.

За способами ідентифікації / аутентифікації виборців:

– за допомогою електронних посвідчень особи, які містять електронний цифровий підпис;

– за допомогою одноразових засобів доступу, що надаються виборчою комісією для проведення дистанційного електронного голосування (електронні карти, оптичні диски, засоби флеш-пам'яті);

– за допомогою засобів аутентифікації, що використовують державні інформаційні системи надання державних послуг, що вимагають підтвердження через традиційні засоби індивідуалізації виборців (що засвідчують особу – паспорт, свідоцтво про народження тощо) [408].

Практика реалізації Рекомендацій і застосування різних способів дистанційного електронного голосування в зарубіжних країнах дозволила виявити найбільш типові порушення виборчих прав громадян. До них можна віднести:

– неналежне забезпечення таємниці голосування в умовах необхідності ідентифікації і аутентифікації виборців перед голосуванням і збереження доказової сили інформації про результати волевиявлення;

– незабезпечення незмінності інформації про волевиявлення виборців в зв'язку з можливістю стороннього впливу на системи обліку та обробки голосів виборців;

– відсутність можливості спостереження і контролю за процедурою волевиявлення громадян при дистанційному електронному голосуванні з боку безпосередніх учасників виборчих кампаній і представників громадськості.

Зазначені ризики, виявлені в зарубіжній електоральній практиці, повинні враховуватися при впровадженні дистанційного електронного голосування в Україні [409].

Перехід в глобальному масштабі до інформаційного суспільства, що

відбувається в даний час, надає значущий вплив на природу інститутів демократії, впливаючи на виникнення нових форм реалізації прав громадян і модернізацію вже існуючих. Інститут громадських ініціатив в багатьох країнах трансформується в елемент системи електронної демократії та створює нові можливості реалізації принципів народовладдя [410].

Законодавство зарубіжних держав містить значну кількість форм громадських ініціатив. До них відносяться правотворческие ініціативи громадян, звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування, петиції, громадське обговорення законопроектів та інших проектів нормативних правових актів. Активно розвивається практика реалізації права громадян на участь в управлінні справами держави шляхом направлення ініціатив в органи публічної влади у значимих і актуальних питань суспільного життя і розвитку держави. Більш подібно їх можна розмежувати за такими основними групами [411]:

Документовані звернення громадян до органів публічної влади щодо значного кола питань, що іменуються петиціями. В окремих зарубіжних державах механізм спрямування та реалізації петицій отримав законодавче закріплення з урахуванням особливостей формування політичної і правової системи держави і став дієвим інститутом безпосередньої демократії, що дозволяє донести до органів публічної влади інформацію про суспільні проблеми. У конституціях Федеративної Республіки Німеччина, Бельгії та Литви закріплено право громадян на звернення до органів державної влади з петиціями. У таких країнах, як Австралія, Нова Зеландія, Північна Ірландія, петиція є актом звернення до парламенту і регулюється парламентськими регламентами [412].

Ініціативи, спрямовані на формулювання пропозицій щодо прийняття чи скасування певного нормативного правового акта іменовані правотворческими (законодавчими) ініціативами громадян (далі – правотворча ініціатива громадян). Даний інститут отримав закріплення в конституціях і законодавстві ряду держав (Австрія, Аргентина, Іспанія, Італія, Румунія, Швейцарія), також

на рівні суб'єктів федерації (США, Швейцарія). Подібний підхід існує і в деяких країнах СНД (Республіка Білорусь, Республіка Киргизстан, Республіка Узбекистан).

У конституціях ряду зарубіжних держав, в яких передбачається можливість правотворчої ініціативи громадян, встановлюється, що для внесення законопроекту в представницький орган необхідно зібрати певну кількість підписів виборців, дійсність яких встановлюється органами державної влади та місцевого самоврядування. Кількість підписів, необхідних для ініціювання правотворчої ініціативи, варіюється в залежності від держави. Наприклад, в Іспанії правотворческа ініціатива громадян може здійснюватися за пропозицією 500 ТОВ громадян, в Австрії, Швейцарії та Румунії – 100 ТОВ, в Італії – 50 000 [413].

На сьогоднішній день в практиці зарубіжних держав існує безліч прикладів правотворчих ініціатив громадян, що реалізуються в електронній формі. В Індії правотворческие ініціативи громадян почали реалізовуватися в електронній формі на основі таких інтернет-ресурсів. Метою сайту є надання громадянам права брати участь в житті держави за допомогою участі в розробці законопроектів, стратегічних документів і обговоренні різних питань, що мають значення для розвитку держави. Сайт виступає в ролі платформи для виявлення думок громадян з різних соціально-економічним, політичним питанням, питанням державного устрою. Цей портал не є державним, однак органи державної влади проводять моніторинг його контенту на предмет пошуку існуючих суспільних проблем [414].

В Австралії діє порядок подання електронних петицій через сайт Парламенту відповідно до встановленої форми. Для подачі петиції необхідно пройти реєстрацію на сайті. Після представлення петиція потрапляє на розгляд до Комітету з петицій, який ранжує їх за значимістю, відповідності вимогам, що пред'являються до петицій, як формальним, так і змістовним. У Новій Зеландії діє порядок подання електронних петицій, практично аналогічний австралійської моделі.

У Великобританії інтернет-ресурс електронних петицій був введений в дію в 2006 р в рамках програми «Відкритий парламент». Він функціонує відповідно до правил, розроблених Комітетом з процедурних питань Палати громад. Відповідно до діючого порядку розгляду електронних петицій Комітет з петицій Палати громад Британського Парламенту після збору не менше 10 тисяч підписів на підтримку електронної петиції зобов'язаний направити її в Уряд на розгляд. Електронні петиції, які отримали підписи більш ніж 100 тис. Чоловік, повинні стати предметом дебатів у Палаті громад Британського Парламенту. Якщо в результаті парламентських дебатів з тієї чи іншої петиції виявляється необхідність законодавчого регулювання відповідних суспільних відносин, Урядом або Палатою громад може бути поставлено питання про розробку проекту законодавчого акту. Відхилені петиції публікуються за умови, що їх зміст не суперечить закону. Повторна подача відхиленою петиції не допускається [415-419].

У канадській провінції Британська Колумбія діє Закон про відкликання та ініціативи, що вступив в силу в 1995 році. У ньому встановлена процедура, що надає право зареєстрованому виборцю пропонувати новий закон або вносити зміни в існуючий закон з питань, віднесених до компетенції провінції.

У Сполучених Штатах Америки на рівні штатів існує так званий «петиційний референдум», який поєднує в собі два інститути – власне правотворчої ініціативи і референдуму, що робить його універсальним засобом для вирішення нагальних законодавчих питань на рівні штату. В ході петиційного референдуму на голосування виноситься законопроект (або питання про зміну чинного законодавчого акту або його повного скасування), попередньо зібрав певну кількість підписів виборців. Також в Сполучених Штатах Америки під егідою Білого Дому функціонує інтернет-ресурс «Ми, народ». Чинний з 22 вересня 2011 року він спрямований на подачу електронних петицій, для розгляду яких потрібно зібрати не менше 100 тисяч підписів на підтримку петиції протягом 30 днів. Користуватися даними інтернет-ресурсом можуть громадяни Сполучених Штатів Америки, які досягли 13 років. Правове

забезпечення проходження петицій за стадіями їх розгляду здійснюється адміністрацією Президента Сполучених Штатів Америки.

В її обов'язки входить обробка петицій і спрямування їх в орган державної влади або місцевого самоврядування, а також доведення до відома ініціаторів результатів розгляду петиції [420].

Інститут громадських ініціатив застосовується не тільки на національному рівні, а й на рівні міждержавних об'єднань. В Європейському Союзі громадська ініціатива являє собою інструмент, що дозволяє громадянам пропонувати конкретні правові зміни в будь-якій сфері, що входить в сферу компетенції Європейського Союзу, а саме: з питань навколишнього середовища, сільського господарства, енергетики, транспорту або торгівлі. Розглянутий інститут був введений в 2009 році Договором про Європейський Союз. Згідно з пунктом 4 статті 11 Лісабонського Договору не менше мільйона громадян держав-членів Європейського Союзу можуть виступити з ініціативою видання правового акта Європейського Союзу з питань, передбачених Лісабонським Договором. Ініціатива реалізується в межах повноважень Європейської комісії. Контроль за просуванням і реалізації пропозиції здійснює ініціативна група, повноваження якої регулюються положеннями Регламенту Європейського парламенту і Ради від 16 лютого 2011 року № 211/2011).

Після збору необхідної кількості голосів Європейська комісія вивчає ініціативу, проводить зустрічі з організаторами, може за погодженням з ними провести публічні слухання в Європейському Парламенті і винести мотивоване рішення про підтримку або відхилення висунутої ініціативи [421].

Ініціатива відхиляється з таких підстав:

- якщо запропонована ініціатива є зловживанням правом, не обґрунтована з точки зору законодавства або є сутяжництвом;
- якщо запропонована ініціатива явно суперечить цінностям, передбаченим у статті 2 Договору про Європейський Союз.

У зарубіжних державах спостерігається тенденція широкого залучення громадян до процесів управління справами держави за допомогою їх участі в

громадському обговоренні важливих державних питань. На даний момент в ряді зарубіжних держав (Польща, Швейцарія, Німеччина) громадянам надана можливість опосередкованого участі в розробці проектів нормативно-правових актів, включаючи оцінку принципів, закладених в їх основі. Портали громадського обговорення проектів нормативно-правових актів існують у багатьох зарубіжних державах, таких як США, Естонія, Фінляндія, Словаччина, Сербія, Японія. Портал обговорення проектів нормативно-правових актів функціонує також на рівні Європейського Союзу [422].

В Японії передбачено громадське обговорення актів органів виконавчої гілки влади, спрямованих на невизначене коло осіб. Проект акта органу виконавчої влади розміщується на його офіційному сайті, і всі бажаючі можуть залишати коментарі в протязом 30 днів або в інший заздалегідь встановлений термін. Після закінчення громадського обговорення проекту нормативного правового акту оприлюднюється його текст з висловленими коментарями і зауваженнями, а в разі відмови від прийняття обговорюваного проекту нормативно-правового акта орган державної влади зобов'язаний опублікувати вмотивоване рішення та при можливості почати підготовку до обговорення іншого нормативного правового акта з аналогічним змістом [423].

У Сербії перед внесенням законопроекту в Народну скупщину Республіки законопроект має пройти громадське розгляд, з метою виявлення думки громадян. Зібрані в процесі громадського обговорення відгуки безпосередньо впливають на якість законодавчого процесу. У громадському обговоренні можуть брати участь як окремі громадяни Республіки Сербія, так і інститути громадянського суспільства. На підставі Закону Республіки Сербської про державне управління органи виконавчої влади зобов'язані провести громадські розгляду в рамках підготовки закону, який значно змінює правовий режим в конкретній галузі або регулює суспільно-значуще питання.

Водночас, у контексті досвіду вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму не зайвим розглянути діяльність Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у досліджуваній сфері.

Європейський суд з прав людини є авторитетним міжнародним судовим органом, який створено для розгляду заяв громадян європейських країн, що ратифікували Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція). Україна приєдналась до цієї Конвенції в 1997 році і відтоді її громадяни дістали право звертатися за захистом своїх прав до зазначеного Суду. До переліку прав і свобод, які становили зміст Конвенції, Протоколом № 1, підписаним урядами-членами Ради Європи було додано також положення про право на вільні вибори (ст. 3). Відповідно до цієї статті сторони зобов'язуються проводити з розумною періодичністю вільні вибори шляхом таємного голосування в таких умовах, які забезпечували б вільне волевиявлення народу при обранні органів законодавчої влади [424].

До наукового дослідження виборчих спорів долучилися такі науковці, як: М.В. Жушман, А.Б. Зеленцов, В.П. Іщенко, С.В. Кальченко, Є.Б. Лупарев, І.А. Самсін, М.І. Смокович, В.А. Стукаленко, Ю.Б. Ключковський, С.В. Ківалов, М.І. Мельник, М.І. Ставнійчук, Ю.А. Попова та інші. Проте теоретичні і практичні аспекти розв'язання проблем у цій сфері потребують подальших досліджень, особливо в умовах різкого зростання обсягів судової практики вітчизняних судів і Європейського суду з прав людини.

Частиною 4 ст. 55 Конституції України встановлено, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна [119].

Безумовно, визнання Україною обов'язкової юрисдикції міжнародного судового органу – Європейського суду з прав людини можна вважати революційним етапом розвитку української міжнародно-правової думки, яка до останнього часу ґрунтувалась на принципі статичного підходу до розуміння концепції міжнародного захисту прав людини та абсолютному характері принципу державного суверенітету. Вхідження України до правової системи

Конвенції та її юрисдикційного контрольного механізму потребує як перегляду ставлення до принципу непорушності державного суверенітету, так і відмови від традиційного статичного підходу до концепції захисту прав людини [425, с. 78].

Отже, розгляд справи Європейським судом з прав людини є однією із стадій провадження у розв'язанні конфліктів, що стосуються захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні, оскільки однією з властивостей рішення цього Суду є те, що воно може бути підставою для перегляду рішень національних судів України, якщо вони допустили порушення прав громадянина при розв'язанні конфлікту, в тому числі й виборчого спору.

На перший погляд, видається, що право, гарантоване ст. 3 Першого протоколу, відрізняється від інших прав, які передбачає Конвенція та протоколи до неї, оскільки воно сформульоване не як конкретне право чи свобода, а як зобов'язання Високої Договірної Сторони забезпечити вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу. Але, беручи до уваги тлумачення цього положення в контексті Конвенції загалом, Суд встановив, що ця стаття гарантує права особи, включаючи право голосу та право балотуватися на виборах. Крім того Суд визнав, що ця стаття гарантує право громадянина висувати свою кандидатуру на виборах і, в разі обрання, обіймати посаду народного депутата. Ю. Б. Ключковський, виходячи з практики Європейського суду з прав людини, дійшов висновку, що ст. 3 Першого протоколу захищає суб'єктивні права – право голосу та право бути кандидатом на виборах органу законодавчої влади. Вчений підкреслює адекватність розуміння Судом змісту пасивного виборчого права, яке часто некоректно визначають як «право бути обраним» [426, с. 23].

Аналіз масиву справ, розглянутих Європейським судом з прав людини, свідчить про невелику кількість справ, у яких порушувалися пов'язані із ст. 3 Першого Протоколу питання. На думку вченого С. В. Кальченка, причиною невеликої кількості рішень за ст. 3 Першого протоколу до Конвенції, порівняно з практикою застосування статей 6, 10, 13 Конвенції, ст. 1 Першого протоколу

до Конвенції, прийнятих Європейським судом з прав людини, є досить обмежена сфера застосування норми ст. 3 Першого протоколу – лише у відносинах стосовно виборів до законодавчого органу. Хоча поняття «законодавчий орган» є автономним для цілей Конвенції та не залежить від кваліфікації у національному праві, що неодноразово підкреслювалось Судом [427]. Дослідник С. Р. Тагієв стверджує, що Європейський суд з прав людини застосовує положення ст. 3 Першого протоколу для захисту виборчих прав лише при формуванні «законодавчих органів» [428].

Аналізуючи причини звернень до Європейського суду з прав людини, необхідно відмітити, що вони були зумовлені: 1) неефективністю національного правосуддя й неможливістю захистити права людини у виборчому процесі; 2) недосконалістю національного виборчого законодавства; 3) значною кількістю порушень під час виборів як з боку їх організаторів, так і з боку виборців і кандидатів; 4) недовірою до результатів виборів унаслідок цих порушень [429].

Як вбачається із судової практики, розглянутих Європейським судом з прав людини звернень проти України щодо порушення виборчих прав після останніх виборчих кампаній не було, що може, свідчити про створення достатньо ефективною національною системою розгляду скарг і спорів у виборчому процесі. Станом на сьогоднішній день Європейським судом з прав людини розглянуто три скарги проти України, які стосуються ст. 3 Першого протоколу до Конвенції, дві з яких були задоволені, а у задоволенні третьої Суд відмовив. Це справи, відповідно, за зверненнями Мельниченка (розглянута у 2004 році) [430], Суховецького (розглянута у 2006 році) [431] та Ковача (розглянута у 2008 році) [432].

Наголосимо, що предметом розгляду Європейського суду з прав людини були й інші заяви українських громадян (виборців) про порушення ст. 3 Першого протоколу до Конвенції, однак ці заяви по суті не розглядалися. Так, за ухвалою від 4 травня 1999 року у справі «Бабенко проти України» Європейський суд з прав людини дійшов висновку про безпідставність скарги.

Заявник скаржився, що умови, в яких проходили вибори, не забезпечували вільного вираження думки народу при виборі законодавчого органу відповідно до ст. 3 Першого протоколу до Конвенції. Він заявляв, що порушення вплинули на результат виборів, а національні судові органи не забезпечили об'єктивного розгляду цієї справи.

Отже, варто підкреслити важливу роль правових позицій та рішень Європейського суду з прав людини для становлення та розвитку в Україні такої важливої для демократії галузі права, як виборче право. Проте недостатня ознайомленість професійних суддів, адвокатів, юристів та інших фахівців, які працюють у цій сфері, зі змістом відповідних рішень Суду призвела до того, що напрацьовані правові позиції стосовно ст. 3 Першого протоколу досі не стали повноцінною частиною національної доктрини виборчого права [433].

У контексті нашого дослідження розглянемо детальніше правила у застосуванні норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. При розгляді будь-якої справи стосовно порушення «конвенційних» прав суд зобов'язаний перевірити відповідність норм національного законодавства зазначеній Конвенції, застосувати її положення лише з урахуванням таких вимог: 1) у разі невідповідності національного законодавства положенням Конвенції; 2) за наявності в національному законодавстві правових «прогалін» щодо прав людини та основних свобод, але які водночас визначені в Конвенції; 3) для кращого розуміння тих положень національного законодавства, до яких були внесені зміни або доповнення на підставі рішень Європейського суду; 4) у разі використання в судовій практиці України таких основних принципів Конвенції, як «верховенство права», «справедливість», «справедливий баланс», «справедлива сатисфакція» тощо [435, с. 393]. З метою використання й застосування у практиці юрисдикційних органів України Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод потребує тлумачення через рішення Європейського суду з прав людини. Тому розглянемо детальніше масив тих прав, що охоплюються захистом зазначеної Конвенції.

Як передбачено статтею 3 Протоколу № 1 до Конвенції, Високі Договірні

Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу [435]. Аналіз цього положення свідчить про доволі нетипове формулювання зазначеної норми, що може викликати неправильне розуміння її змісту. Як влучно відмітив суддя Федерального Конституційного Суду Німеччини К. Грасхоф, «положення статті 3 не вписуються в рамки інших правових гарантій, де йдеться про права людини» [436, с. 60]. Тож для приведення статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «у колію практичності» Європейський суд з прав людини розтлумачив її у спосіб, що гарантує індивідуальні права осіб. В рішенні у справі «Матьє-Моен і Клерфе проти Бельгії» (Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium) зазначено, що стаття 3 Протоколу № 1 до цієї Конвенції гарантує індивідуальні права, у тому числі право обирати та бути обраним. Стосовно «нетипового формулювання» положень статті 3 Протоколу № 1 до зазначеної Конвенції, Європейський суд з прав людини визнав, що ця норма надає державам більших можливостей. У цій сфері від держав вимагається вжиття позитивних заходів, аніж просто утримання від втручання у відповідне право [437].

Отже, стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує індивідуальні права, у тому числі право обирати та бути обраним. Надалі Європейський суд з прав людини розвинув позицію щодо обсягу пасивного виборчого права, яке охоплюється захистом цієї норми. Так, у рішенні у справі «Ковач проти України» (Case of Kovach v. Ukraine) зазначено, що стаття 3 Протоколу № 1 гарантує право бути обраним та «у разі обрання, обіймати мандат депутата парламенту» [432].

Таким чином, предмет справи може бути обумовлений порушенням права вільно обирати та бути обраним на виборах до Верховної Ради України, а у разі обрання – обіймати мандат народного депутата України упродовж встановленого Конституцією України строку повноважень [438].

Водночас, у практиці Європейського суду з прав людини сформулась

усталена позиція щодо неможливості застосування статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод під час місцевих виборів, які у рішеннях цього Суду називаються «муніципальними». Зокрема, Європейський суд з прав людини не визнав за можливе поширення дії статті 3 Протоколу № 1 до зазначеної Конвенції у зв'язку із виборами до муніципальних рад у Бельгії [439], окружних рад у Сполученому Королівстві [440], регіональних рад у Франції [441], оскільки ці органи, на думку Суду, не можуть розглядатись як «законодавчі для цілей статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції». Компетенція органів та посадових осіб місцевої влади в окремих країнах приймати підзаконні нормативно-правові акти має бути відмежована від повноважень законодавчого органу, на який вказує стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, навіть попри те, що законодавча влада може реалізовуватись не лише виключно національним парламентом. У рішеннях у справах «Черепков проти Росії» (Case of Cherepkov v. Russia) [442], «Саллерас Ллінарес проти Іспанії» (Case of Salleras Llinares v. Spain) [443], «Горіздра проти Молдови» (Case of Gorizdra v. Moldova) [444] Європейський суд з прав людини встановив, що муніципальні ради, окружні ради, регіональні асамблеї у відповідних державах є адміністративними органами, компетентними вирішувати питання організації та надання послуг місцевого значення. Їх повноваження передбачені законами або підзаконними актами, що не дає підстави вважати ці органи як «законодавчі» для цілей статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Щодо виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів в Україні, вважаємо, що відносини у зв'язку із цими виборами не підпадають під захист статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Особливої уваги потребує питання про можливість застосування статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції стосовно виборів глави держави. При вирішенні справ «Башкаускайте проти Литви» (Case of Baskauskaite v. Lithuania), «Паксас

проти Литви» (*Paksas v. Lithuania*) Європейський суд з прав людини не поширив зазначену норму стосовно виборів президентів цих країн. Як зазначено у цих рішеннях, немає свідчення того, що повноваження президента можуть бути витлумачені як такі, що підпадають під визначення «законодавчий орган» у сенсі статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції. Повноваження глави держави щодо видання указів, декретів, розпоряджень, підписання чи права вето щодо законодавчих актів, прийнятих парламентом, мають бути відмежованими від здійснення власне «законодавчої влади» у сенсі статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що зазначено Європейським судом з прав людини у рішенні у справі «Гулієв проти Азербайджану» (*Case of Guliyev v. Azerbaijan*) [445]. Враховуючи зазначені позиції Європейського суду з прав людини, можна дійти висновку, що дія статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не поширюється на відносини у зв'язку із виборами Президента України.

Чітке врахування сфери юридичної дії статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у діяльності адміністративно-юрисдикційних органів має важливе практичне значення. У разі застосування цього положення, обов'язковим є одночасне додержання вимог інших конвенційних норм, зокрема статей 13, 17, 18, які вказують, відповідно, на «права та свободи, визнані в цій Конвенції», «положення цієї Конвенції» та «обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією» [446].

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Матьє-Моен і Клерфе проти Бельгії» зазначено, що права, гарантовані статтею 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, «не є абсолютними». Певні обмеження є допустимими, а держави – члени Ради Європи мають «дискреційні повноваження самостійно визначати відповідні обмеження», є вільними у виборі мети для обґрунтування обмеження за умови, що «сумісність такої мети із принципом верховенства права та загальних завдань Конвенції доведена конкретними обставинами справи». Водночас, такі

обмеження не можуть знищити саму суть прав та позбавити права їхньої ефективності. Розвиваючи концепцію обмежень, Європейський суд з прав людини у рішенні у справі «Тенасе проти Молдови» (Case of Tanase v. Moldova) зазначив, що втручання у право становить порушення статті 3 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо не додержані три умови: обмеження права є правомірним, тобто здійснено на підставі національного права; відповідне обмеження права переслідує «легітимну мету»; застосовані засоби обмеження є «пропорційними» меті, яка переслідується [447].

На думку вченого Галушко І.В. для підвищення рівня гарантій судового захисту виборчих прав громадян з урахуванням міжнародних стандартів необхідно ґрунтовно вивчати практику Європейського суду з прав людини, а також законодавчо закріпити обов'язок надання юридичної допомоги при підготовці заяв громадян до Європейського суду з прав людини за виборчими комісіями всіх рівнів та органами прокуратури, а також за Уповноваженим з прав людини [448, с.22].

Україна – держава, яка інтегрується у європейський правовий простір, тому європейська система стандартів має ключове значення. Рішення Європейського суду з прав людини відіграють важливе значення при вирішенні виборчих спорів для адміністративних судів, виборчих комісій, а також для органів виконавчої влади. Доцільно підготувати тематичну збірку рішень Європейського суду з прав людини з виборчих спорів для суддів та інших суб'єктів виборчого процесу [449].

Система організації адміністративної юстиції кожної країни пов'язана з її історичними та правовими традиціями і перебуває на різних стадіях свого розвитку. Так, наприклад, у більшості європейських держав цей інститут діє вже декілька століть (Франція, Німеччина, Іспанія тощо); в країнах, що розвиваються, його можливості теж почали активно використовуватися; в інших країнах ведуться активні дискусії з приводу необхідності його створення. При цьому кожна з країн намагається запровадити власну, найбільш ефективну

модель адміністративної юстиції. Зазначені причини призвели до появи значної кількості різноманітних варіантів організації адміністративної юстиції [450].

У світі, зокрема у високорозвинених демократичних країнах, таких, як Франція, Німеччина, Іспанія та багатьох інших, ефективна система адміністративного судочинства діє уже декілька століть. Для України ж формування цього інституту є відносно новим етапом у державотворенні та розвитку судової системи. Вважаємо за необхідне приділити увагу аналізу найкращого зарубіжного досвіду у питанні формування національної системи адміністративного судочинства з метою удосконалення діяльності системи адміністративних судів в Україні [451].

Історія розвитку інституту адміністративної юстиції засвідчує, що наріжним каменем і основною темою дискусій між науковцями різних поколінь було обґрунтування організаційної моделі адміністративної юстиції, визначення її оптимальної внутрішньої структури та сфер впливу відповідно до специфічних вітчизняних правових традицій та суспільно-політичної ситуації в той чи інший період. Недаремно ще наприкінці XIX століття «належну організацію адміністративної юстиції» було визначено основною умовою забезпечення законності в сфері публічного управління [452, с. 4]. Тобто вибір організаційної моделі побудови адміністративного судочинства в Україні був і залишається питанням, що піднімалося майже в усіх наукових дослідженнях, присвячених цьому інституту. З огляду на досить тривалу відсутність реального адміністративного судочинства в нашій державі такі дослідження ґрунтувалися, переважно, на аналізі зарубіжних моделей адміністративної юстиції. Вони мали вагомим теоретико-пізнавальним та прикладним значенням при виборі та законодавчому закріпленні вітчизняної системи адміністративних судів, оскільки відображали основні світові тенденції становлення сучасної державності, а також особливості історичного розвитку окремих країн [453, с. 22].

З прийняттям КАС України та інших нормативних актів, компаративістські дослідження зарубіжних моделей адміністративної юстиції

не втратили своєї актуальності, а, навпаки, набули нового значення: зарубіжний досвід продовжує вивчатися не лише для вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування в цій сфері, але й для розробки нових законів з метою приведення існуючої правової системи до міжнародних стандартів [454, с. 58]. Зрозуміло, що не йдеться про суто механічне перенесення окремих елементів зарубіжних моделей, що склалися століттями під впливом соціально-політичних умов і пануючої правової доктрини. Будь-яке запозичення має враховувати національно правові традиції та сучасну соціально-політичну ситуацію [455, с. 49]. Отже, ми проаналізуємо зарубіжний досвід у формуванні системи адміністративної юстиції та розглянемо змогу застосування найкращих її аналогів в Україні.

Система організації адміністративної юстиції кожної країни пов'язана з її історичними та правовими традиціями і перебуває на різних стадіях свого розвитку. Так, наприклад, у більшості європейських держав цей інститут діє вже декілька століть (Франція, Німеччина, Іспанія тощо); в країнах, що розвиваються, його можливості теж почали активно використовуватися; в інших країнах ведуться активні дискусії з приводу необхідності його створення [456, с. 205]. При цьому кожна з країн намагається запровадити власну, найбільш ефективну модель адміністративної юстиції. Зазначені причини призвели до появи значної кількості різноманітних варіантів організації адміністративної юстиції. Незважаючи на це, усі моделі мають між собою багато спільного, що дає змогу їх класифікувати з метою більш ґрунтовного наукового дослідження (при цьому слід наголосити, що будь-яка класифікація носить умовний характер і є спробою упорядкування різних форм організації адміністративної юстиції [457, с. 19]).

Як правило, у зарубіжних країнах виділяють дві основні моделі судових систем: англо-американську (англосаксонську) та романо-германську (європейсько-континентальну). Крім того, деякі науковці додатково називають соціалістичну і мусульманську моделі [458, с. 102]. На нашу думку, наведена класифікація є недостатньою для аналізу переваг та недоліків організації та

функціонування системи адміністративного судочинства. Тому є необхідним здійснення більш детальної класифікації організаційних моделей адміністративних судів.

Адміністративна юстиція в багатьох європейських країнах становить вже сформований інститут (наприклад, Франція, ФРН, Іспанія) [459, с.24]; активно використовуються можливості адміністративної юстиції в країнах, що розвиваються [460]; у багатьох країнах тривають дискусії щодо становлення національних інститутів адміністративної юстиції. Увага до адміністративної юстиції в країнах з традиційно високим рівнем її правового регулювання настільки велика, що навіть за формальними ознаками вона суперничає з конституційною юстицією, наприклад, в спеціальних наукових дослідженнях конституційне судочинство аналізується після адміністративної юстиції [461, с. 275–318].

У літературі традиційно розглядаються чотири основні способи (основні типи) здійснення правового захисту громадян від неправомірних дій та рішень органів виконавчої влади та її службовців, а відтак і чотири підходи до правового й організаційного оформлення такого захисту, тобто створення системи органів – судів, колегій, трибуналів тощо [462]. Цими способами забезпечення правового захисту громадян в сфері державного управління є:

1) адміністративний спосіб або перевірка вищим в порядку підлеглості органом (посадовою особою) законності, обґрунтованості та доцільності прийняття й виконання адміністративних актів, що порушують, на думку заявника, його права і свободи. Іноді цей тип адміністративної юстиції називають управлінським, коли органи адміністративної юстиції входять до системи державного управління та не є підконтрольними судам загальної юрисдикції [463, с. 52];

2) загальносудовий – розгляд і вирішення судами загальної юрисдикції при використанні цивільно-процесуальної форми скарг на дії (рішення) органів управління, що порушують права і свободи громадян (наприклад, РФ);

3) «квазісудовий» (англо-американський, англосаксонський): коли

утворюється система підконтрольних судам загальної юрисдикції спеціальних органів з розгляду адміністративних спорів, не включених до судової системи (функціонує, наприклад, у Великій Британії, США) [464];

4) судовоспеціалізований, тобто адміністративна юстиція характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів по індивідуальним адміністративним справам, що виникають в сфері функціонування органів управління. Адміністративні суди («суди адміністративної юстиції» [465]) входять до єдиної судової системи та незалежні при здійсненні правосуддя від адміністративних органів та звичайних (загальних) судів.

Ю. В. Сергєєв, залежно від діючих на їхній території систем адміністративної юстиції в цілому виділяє наступні групи зарубіжних країн. По-перше, країни, що мають загальні суди, які розглядають адміністративні справи в особливих адміністративних секціях (або палатах) (Угорщина, Ісландія, Македонія). По-друге, країни, в яких «переплетені», тобто певним чином сполучаються загальні та адміністративні суди. При цьому зустрічаються два основні варіанти: єдиний судовий орган, що розглядає загальні та адміністративні справи, створюється по першій інстанції (Польща, Естонія), або по найвищій (Нідерланди). По-третє, країни, що мають відособлені судові органи адміністративної юстиції. Однак дана група не є однорідною, що зумовило поділ на підгрупи. Підгрупа «А» включає системи з незалежними від активної адміністрації адміністративними судами (Фінляндія, Німеччина). У підгрупі «Б» адміністративні суди діють відокремлено від активної адміністрації, але не утворюють упорядкованої системи. Як правило, створені судові установи, що розглядають особливу групу справ (Бельгія). У підгрупі «В» перебувають у тісному взаємозв'язку судові органи адміністративної юстиції з активною адміністрацією (Франція). По-четверте, країни, на території яких діють квазісудові органи, що розглядають адміністративні справи, при цьому судові органи адміністративної юстиції не розвинені (Великобританія, США, Туреччина) [466].

Найпоширенішими організаційними формами адміністративної юстиції є німецька, французька та англосаксонська.

Для визначення особливостей французької моделі адміністративної юстиції слід дослідити сучасну систему адміністративної юстиції Франції, яка має трирівневу структуру. Це адміністративні суди, адміністративні апеляційні трибунали, Державна рада. Система адміністративної юстиції становить самостійну ланку правосуддя, тобто відділена від системи судів загальної юрисдикції та органів виконавчої влади. Як бачимо, у Франції функціонує подвійна судова система: система судів загальної юрисдикції на чолі з Касаційним судом Франції та система адміністративних судів на чолі з Державною Радою. В основу побудови адміністративної судової системи покладений принцип самостійності та незалежності. Розгляд в адміністративному суді відбувається на основі скарги фізичної або юридичної особи на дії влади. Предметом розгляду може стати будь-який правовий акт управління, індивідуальний або нормативний, крім актів Уряду, що носять політичний характер або спрямовані на забезпечення оборони і безпеки держави, а також акти дисциплінарного характеру, що приймаються в школах і пенітенціарних установах. Результатом розгляду публічно-правового спору є скасування незаконного акту та відшкодування завданої шкоди заявникові дією такого акту. Суд у даному випадку може змінити нормативно-правовий акт, який порушує права та інтереси заявника або прийняти нове рішення[467, с. 51].

Особливістю французької моделі адміністративних судів можна вважати можливість звернення до адміністративного суду із заявою про тлумачення відповідного акту для правильного застосування норм [468, с. 103]. Проте така модель організації адміністративних судів не є досконалою. Тривалість розгляду справи у французьких судових інстанціях складає 2-2,5 роки. Причина такого тривалого терміну полягає у великій кількості публічно-правових спорів. Також, іноді виникають труднощі і при визначенні підсудності справи.

Державна рада є вищим адміністративним судом у Франції. Державна

рада розглядає апеляційні та касаційні скарги на рішення адміністративних трибуналів, також одночасно виступає консультантом уряду по питанням управління.

На сьогодні адміністративні трибунали та Державна рада є, по суті, судами, які розглядають діяльність органів державного управління. Суддя з адміністративних справ захищає у встановленому порядку права людини від представників виконавчої влади, чії дії ставлять під загрозу не свободи окремого індивіда, а загалом такі свободи, як свобода совісті, преси, зібрань тощо. Визнання незаконного управлінського акта недійсним відбувається у формі позовної заяви з приводу перевищення влади. Таку скаргу може подати будь-яка особа, заінтересована в скасуванні незаконного акта державної адміністрації (включаючи органи найвищого урядового рівня), а також адміністрації муніципального рівня [469, с. 18]

Необхідно зазначити, що не дивлячись на те що адміністративний суд є відокремленим органом від інших державних органів, повністю незалежним його вважати не можна. Причина полягає у впливі органів виконавчої влади на адміністративну юстицію, який залишається істотним. Це проявляється у матеріально-технічному забезпеченні роботи судів та формуванні суддівського корпусу [470].

Запроваджена у Німеччині система адміністративної юстиції має певні відмінності від французької моделі. В першу чергу це проявляється у питаннях поділу влади, у яких німецьку систему можна вважати більш послідовною.

У Пруссії вже в XIX столітті система адміністративних судів охоплювала три інстанції: 1) повітові управи, які діяли у всіх повітах, були нижчими адміністративними судами й склалися з колегії суддів і глави повіту, тобто вищої посадової особи; 2) окружні управи – адміністративні суди, які здійснювали свою діяльність у всіх округах і склалися з колегії суддів і голови окружної адміністрації; 3) вищий адміністративний суд, що складався з радників і голови [471, с. 40].

Вищий адміністративний суд стояв осторонь від управління та за всіма

характеристиками являв собою судову інстанцію. Він складався з голови й радників, причому половина членів повинна була мати юридичну освіту та досвід роботи в судових установах, інша – досвід роботи в адміністративних. Всі вони призначалися довічно королем (згодом імператором) [472, с. 40–41]. У Пруссії усі провадження в адміністративних судах були публічними, змагальними та усними. У сторін було право з'явитись з адвокатами або замінити себе на них.

Слід зазначити, що дана система адміністративних судів була скасована в 1933 році з приходом до влади націонал-соціалістів і знову відновлена після 1945 року, але з істотними змінами [473].

Характерними ознаками німецької моделі системи адміністративних судів є триланкова структура. Розподіл справ здійснюється залежно від предметної юрисдикції тих чи інших судів. Процесуальні основи німецької моделі адміністративних судів визначає Положення про адміністративні суди 1960 року. Адміністративні суди Німеччини здійснюють контроль за законністю адміністративних актів, відповідністю їх меті закону. Результатом судового розгляду може бути скасування нормативно-правового акту, його окремої частини або ж вказівка адміністрації привести до відповідності закону чи вчинити іншу дію на користь позивача. Тобто, як бачимо, адміністративні суди Німеччини не можуть змінити оспорюваний акт. Водночас, на відміну від французької моделі системи адміністративних судів, у німецькій моделі відсутній вплив органів виконавчої влади [474, с. 52-53]

З огляду на те, що Німеччина та Франція є країнами континентальної системи права, часто для позначення моделей адміністративної юстиції цих країн використовують поняття «континентальна організаційна модель адміністративної юстиції».

Так, О. Муза виділяє наступні переваги континентальної моделі інституту адміністративних судів: спеціалізація судових установ із розгляду адміністративно-правових спорів сприяє ефективному та професійному вирішенню справ; запровадження інституту адміністративних судів було

здійснено в контексті розподілу влад; законодавством встановлено чіткі межі предметної юрисдикції адміністративних судів; професійне кадрове забезпечення установ адміністративної юстиції [475, с. 24].

Подібні системи існують і в інших європейських країнах. Так, в Австрії адміністративні суди діють на підставі Закону про Адміністративний суд (1965 рік), у Швейцарії і її кантонах адміністративні суди керуються законом про адміністративні процедури. За континентальною моделлю розвивається й адміністративна юстиція країн Східної Європи. Адміністративні суди відповідно до Кодексу адміністративної процедури (1960 рік) і Закону про Головний Адміністративний суд (1995 рік) існують у Польщі. В Естонії 1999 року прийнято адміністративно-процесуальний кодекс [476, с. 42–58]. У 2000 році прийнято Закон про адміністративний суд Республіки Молдова.

Англосаксонська модель адміністративної юстиції істотно відрізняється від континентальної, найбільш яскравими представниками англосаксонської моделі є США та Великобританія.

В Англії оскарження актів органів управління історично здійснювалося судами загальної юрисдикції. Однак на межі XIX – XX століть розвиток промисловості, розширення сфери соціальних послуг, зростання адміністративного апарату призвели до збільшення чисельності управлінських проблем та адміністративних суперечок. Зокрема, вже у зв'язку з прийняттям закону про національне страхування в 1911 році і закону про квартирну плату 1915 року англійські загальні суди перестали справлятися зі спірними справами, що стосувалися цих сфер [477, с. 20–25].

Такий обсяг роботи зумовив виникнення на початку XX століття особливих органів для розгляду скарг на дії адміністрації – системи адміністративних трибуналів. Законом 1958 року про трибунали й інші органи адміністративної юстиції, а потім новим законом 1971 року про трибунали та розслідування, діяльність цих органів була впорядкована і поставлена на добре продуману процесуально-правову основу [478, с. 211]. Сьогодні в Англії функціонує значна кількість адміністративних трибуналів. Це трибунали із

земельних спорів, у справах про національне страхування, з питань ренти, у справах про прибутковий податок, промислові трибунали, трибунали національної служби охорони здоров'я, трибунали з квартирної плати тощо [479, с. 118].

Загальні принципи англосаксонської системи правосуддя у сфері вирішення адміністративних спорів відображають особливості англійського права, де визнається панування судового прецеденту, відсутній поділ права на приватне та публічне, а суд є головним охоронцем закону і свобод громадян. Для того, щоб розглянути організацію адміністративних судів англосаксонської моделі, візьмемо класичний приклад – Великобританію. Органи адміністративної юстиції Великобританії позначаються загальним терміном «адміністративні трибунали» або «квазісудові органи»[480, с. 43-44].

Кожен трибунал закріплюється за міністерством певного профілю (трибунали з земельним спорів, зі справ про страхування, з питань будівництва, комунальних податків і зборів, ліцензування, трудових спорів, міграції; трибунали з питань щодо психічно хворих осіб тощо). Тобто, залежно від сфери діяльності адміністративні трибунали умовно можна поділити на трибунали у сфері соціального управління та трибунали у сфері управління економікою. В. В. Решота класифікував трибуналів за територіальною ознакою: трибунали, діяльність яких поширюється на всю територію Сполученого Королівства, та трибунали, що розглядають спори у межах Англії та Валлії, Північної Ірландії або Шотландії [481, с. 11]. Членом трибуналу може буди не тільки юрист, але й особи із спеціальними знаннями.

Особливість сучасної судової системи в Англії полягає у змозі оспорити у суді загальної юрисдикції будь-який з актів, прийнятих адміністративним органом. Заявник може звернутись до суду одразу, оминаючи квазісудові органи.

Таким самим шляхом, як у Великобританії, розвивався інститут адміністративної юстиції в США. У цій країні протягом XIX століття загальні суди користувалися ще більш широкими повноваженнями, ніж в Англії. Так, у

1816 році Верховний Суд США проголосив, що йому належить право висловлювати в останній інстанції думку щодо відповідності видаваних Конгресом законів Конституції США. Ця позиція Верховного Суду США наклала особливий відбиток на американську судову систему, що тривалий час виключала наявність органів адміністративної юстиції [482, с. 28].

У випадку порушення прав громадян адміністративними актами скарга американського громадянина надходила на розгляд мирового судді або судді загального суду. З компетенції цих судів виключався тільки розгляд скарг, спрямованих на неправильне стягнення податків та інші фінансові порушення. Подібні скарги в XIX столітті подавалися Конгресу, у якому спеціальний комітет розглядав їх і виносив щодо них рішення. Однак Законом 1855 року для розгляду скарг на фінансові порушення органів влади був заснований спеціальний суд у складі кількох осіб, що поклав початок повільному, але неухильному розвитку в США адміністративних установ із квазісудовими повноваженнями [483, с. 130–138].

Однак до початку XX століття в американському судочинстві склалася ситуація, подібна до тієї, що виникла у Великобританії. Американські суди загальної юрисдикції перестали справлятися з кількістю скарг на дії органів управління, яка до них надходила. Тому в США вже в першій половині XX століття поряд із загальними судами почали діяти спеціалізовані адміністративні органи, наділені квазісудовими повноваженнями, що розглядали адміністративні спори – адміністративні трибунали [484, с. 102–106]. Федеральним законом 1946 року «Про адміністративну процедуру» було розмежовано подібні справи та зазначено, які з них мають бути розглянуті у загальних судах, а які у адміністративних трибуналах.

До адміністративних трибуналів у США відносять Податковий суд, Претензійний суд та інші адміністративні установи із квазісудовими повноваженнями. Порядок ведення справ у них публічний, змагальний, центральною стадією процесу є слухання справи. Повідомлення про слухання має бути «своєчасним». Веде слухання керівник установи або адміністративний

суддя. Останній наділений широкими повноваженнями щодо ведення слухання, схожими на ті, якими володіє суддя в цивільному процесі [485, с. 24].

Рішення у справі має бути обґрунтованим і закінчуватися наказом. Якщо особа не згодна з рішенням, вона може оскаржити його в спеціальну апеляційну установу, що діє в рамках даного адміністративного відомства, а потім – до загального суду. Суди при перевірці адміністративної справи звертають увагу головним чином на юридичну сторону справи, на застосування адміністративним органом при розгляді справи норм права. Щодо фактичної сторони справи суди висловлюють свою думку більш обережно, вважаючи, що службовці, які входять до складу адміністративного трибуналу, компетентніші за них у технічних питаннях [486, с. 31].

Адміністративні органи (агентства) у США різняться між собою за багатьма критеріями [487, с. 185–201]. Федеральним адміністративним агентствам відповідають подібні органи управління на рівні штатів.

Головним нормативним актом в сфері адміністративної процедури вважається Федеральний Закон про адміністративну процедуру 1946 року (у редакції Закону 1981 року). Більшість американських штатів мають власні аналогічні адміністративно-процесуальні закони. Згідно з даними законодавчими актами адміністративні органи (агентства) мають право на нормотворчість, тобто квазізаконодавчі функції. Процедура створення процесуальних правил повинна пройти кілька етапів: 1) оповіщення адміністративним органом про процесуальну норму, яку він збирається прийняти; 2) надання зацікавленим особам змоги прокоментувати запропоновану норму; 3) опублікування остаточної редакції процесуальної норми [488, с. 195–196].

Адміністративна судова практика в США показує, що судові позови у своїй більшості стосуються незаконних рішень і дій органів управління та службовців, які порушують права й свободи громадян. Останні вправі вимагати призупинення або скасування адміністративних актів (постанова про заборону), або оголошення їх «недійсними (нікчемними)» (деклараторне рішення суду про

визнання дії незаконною) [489, с. 81]. У випадку, коли рішення прийняте органом адміністративної юстиції не задовольнило громадянина, він має право пред'явлення позову державі щодо грошової компенсації заподіяного йому збитку.

До недоліків адміністративного процесу у США можна віднести тривалий строк розгляду органами адміністративної юстиції спору, а також високі фінансові витрати на проведення процесу.

Системи адміністративної юстиції Англії та США функціонують на стику виконавчої та судової гілок державної влади: з одного боку вони взаємодіють із активною адміністрацією, що допомагає краще розібратися в суті розглянутої справи; з другого боку, вони наділені судовими повноваженнями та жорстко контролюються загальними судами, а це визначає правильне вирішення питання відповідно до закону [490, с. 29–50].

О. Дудка визначає такі переваги застосування англосаксонської судової системи:

- 1) якість та швидкість (оперативність) судового розгляду;
- 2) дешевизна;
- 3) спеціалізація при розгляді адміністративних суперечок;
- 4) гнучкість застосування правових норм у процесі розгляду справи;
- 5) відсутність суворої процесуальної форми розгляду справи;
- 6) вільний доступ для осіб, які бажають одержати правовий захист від дій і рішень адміністрації [491, с. 69]. Хоча, з одного боку, існування адміністративних трибуналів і сприяє скороченню тривалості судового розгляду справи, з іншої сторони їх існування вимагає утримання великого апарату, який розглядає скарги на дії органів влади. Також, варто зазначити, що вони на відміну від континентальної моделі організації системи адміністративного судочинства, підконтрольні загальним судам.

Порівнюючи англосаксонську систему адміністративної юстиції з континентальною, Н. Ю. Хаманєва зазначає, що в країнах, де відсутні адміністративні суди, тобто в Англії і США, досить значна кількість

адміністративних трибуналів. До переваг адміністративних трибуналів вона відносить: гнучкість, неформальність, швидкість вирішення справ внаслідок високої кваліфікації та досвіду їх членів, відносно невисоку вартість процесу. Істотним недоліком адміністративних трибуналів є те, що кожен з них приймає не всі справи, а лише йому підвідомчі. Це приводить, з одного боку, до необхідності утримання великого апарату, що займається розглядом скарг на дії органів влади, з другого боку – до відсутності єдиного стандарту розгляду таких справ. І ще одна особливість, яка відрізняє адміністративні трибунали від адміністративних судів, – підконтрольність загальним судам. Адміністративні суди континентальної моделі від загальних судів не залежать [492, с. 128–129].

Сьогодні адміністративна юстиція швидко розвивається у країнах, що належали до соціалістичного табору. У більшості країн Східної Європи (Естонія, Латвія, Польща) адміністративна юстиція розвивається у напрямі континентальної моделі. Реформування судової системи у кожній з цих країн відбувається з різною швидкістю, однак у кожній зі згаданих держав передбачено запровадження системи адміністративних судів.

Як бачимо, у зарубіжних країнах передбачені різні підходи до вибору організаційної форми адміністративної юстиції. Вирішальну роль, у цьому контексті, відіграють національні особливості, до яких можна віднести історію держави, вплив сусідніх держав, географічне положення тощо.

Необхідно зазначити, що Україна пішла шляхом запровадження інституту адміністративної юстиції у вигляді окремих спеціалізованих судів. Аналіз наявної системи адміністративних судів в Україні дозволяє прийти до висновку, що в державі діє континентальна модель адміністративної юстиції. Вітчизняна модель системи адміністративних судів наближена за структурою до системи адміністративних судів ФРН. Але це не передбачає повну рецепцію німецької моделі. В межах однієї землі ФРН діє і місцевий адміністративний суд, і вищий адміністративний суд. В Україні ж діє єдиний Вищий адміністративний суд. Тобто, крім дії загальних судів у сфері вирішення публічно-правових спорів, діють і спеціальні суди. Покладення на загальні суди функції з розгляду справ

адміністративної юрисдикції за спеціальною процедурою супроводжується величезним навантаженням на суди [493, с. 135]. Запозичення німецького досвіду у побудові системи адміністративного судочинства було б позитивним для України, адже для демократичної держави довіра громадян до судової системи є критично важливою. Тобто Україні необхідно запроваджувати повністю незалежні від виконавчої влади адміністративні суди.

Сьогодні вже типовими порушеннями в діяльності адміністративних судів стають порушення строків передачі та порядку черговості передачі позовних заяв, апеляційних та касаційних скарг суддям-доповідачам, строків відкриття провадження у справі, строків розгляду адміністративних справ [149]. Масовими є випадки порушення строків відкриття провадження у справі. Строки розгляду багатьох справ перевищують два місяці, а у Вищому адміністративному суді України він у ряді випадків становить понад два роки [494].

Найбільша кількість скарг громадян належить до сфер охорони здоров'я, соціального захисту, управління державним майном, податкової служби тощо, то доцільним було б ввести такі ж квазісудові органи, спираючись на досвід тієї ж самої Великобританії. Створення такої квазіюстиції передбачено Концепцією адміністративно реформи України 1996 року [495]. Завданням цих органів є допомога судам у вирішенні спорів у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

В Індії, що теж відноситься до країн з традиційною моделлю організації адміністративної юстиції, існує декілька способів вирішення публічно-правових спорів: 1) омбудсмени – посередники між громадянами та владою при вирішенні адміністративних спорів між ними, що діють у більшості індійських штатів і мають там різний об'єм повноважень (однак доступ громадян до цієї форми захисту ускладнений значними фінансовими витратами); 2) судові панчаяти – органи сільського місцевого управління, що складаються з обраних населенням непрофесійних суддів та застосовують не лише статутне право, але й звичаї, традиції, вірування; 3) адміністративні трибунали – органи адміністративної юстиції, що почали активно створюватися останнім

часом [496, с. 33].

Дослідивши зарубіжну практику організації адміністративної юстиції, можна з упевненістю стверджувати, що цей інститут існує в різноманітних організаційних формах, а тому зводити його виключно до функціонування системи незалежних адміністративних судів помилково. З огляду на це, виникає необхідність розглянути таке питання, як співвідношення адміністративної юстиції та адміністративного судочинства, що у сучасних наукових дослідженнях вирішується неоднозначно [497, с. 3]. Дійсно, більшість науковців не ототожнюють зазначені поняття [498, с. 40]. Проте, водночас, вони по-різному підходять до їх співвідношення. Так, наприклад, І. В. Панова під адміністративною юстицією розуміє розгляд судами скарг громадян на акти посадових осіб та органів виконавчої влади, тобто правосуддя в адміністративних справах. Крім того, автор вказує на її відмінність від адміністративного судочинства, під яким вона розуміє провадження у справах про адміністративні правопорушення, що, зважаючи на сучасний стан розвитку адміністративної юстиції, є помилковим [499, с. 13]. На жаль, такі погляди обґрунтовуються ще багатьма сучасними вченими [500].

На нашу думку, підхід тих науковців, які вважають адміністративний суд базовою організаційною ланкою такого узагальнюючого поняття, як адміністративна юстиція є вірним [501]. Дійсно, як свідчить зарубіжний досвід, в усіх системах адміністративної юстиції діють органи, спеціально створені для вирішення публічних спорів. Але такими органами, як зазначалося, можуть бути не лише спеціально створені адміністративні суди, а й незалежні від адміністрації загальні суди або так звані «квазісудові» органи. При цьому адміністративний суд слід визнати найбільш ефективним організаційно-оформленим інструментом адміністративної юстиції, через який цей вид правоохоронної діяльності інституціоналізується в масштабі функціонування судової влади. При такому підході адміністративне судочинство як складова адміністративної юстиції представляє собою врегульований спеціальними нормами адміністративно-процесуального характеру порядок діяльності

адміністративних судів щодо розгляду та вирішення адміністративних спорів [502, с. 36].

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що співвідношення адміністративної юстиції та адміністративного судочинства доцільно розглядати з матеріальної та процесуальної точок зору: основною організаційною складовою адміністративної юстиції є адміністративний суд, а процесуальною складовою – здійснення правосуддя у формі адміністративного судочинства. Розглянувши у загальному вигляді особливості організації інститутів адміністративної юстиції в зарубіжних країнах, відзначимо, що цей інституту в Україні створено за зразком континентальної моделі і представлено у формі адміністративного судочинства (оскільки діє самостійна судова вертикаль для вирішення спорів між громадянами та органами державної влади, а також прийнято єдиний правовий акт, що регулює її діяльність). Проте перед детальною характеристикою підстав та порядку вирішення публічних спорів адміністративними судами України необхідно дати коротку характеристику українській моделі адміністративної юстиції з метою визначення її місця серед світових моделей. Це потрібно, передусім, для того, щоб на концептуальному рівні визначити можливість та наслідки імплементації окремих елементів зарубіжних моделей адміністративної юстиції у національну правову систему з урахуванням правових традицій України та сучасних суспільно-політичних умов [503].

Будувати систему адміністративного судочинства без детального аналізу досвіду зарубіжних країн у цьому питанні було б дуже безвідповідально. Досвід зарубіжних країн насамперед потрібно використовувати при визначенні організаційної структури адміністративних судів, формуванні законодавства про адміністративне судочинство, удосконаленні процедури розгляду публічно-правових спорів [504].

Здійснивши аналіз європейських моделей організації та функціонування адміністративних судів, Є. В. Чаку підсумовуючи позитивний досвід, що може бути використаний у процесі побудови національної системи адміністративних

судів, приходять до таких висновків:

1) запровадження адміністративних судів, незалежних від органів виконавчої влади. Даний підхід сприятиме неупередженому та справедливому вирішенню справ. Оскільки діяльність адміністративних судів пов'язана з оскарженням рішень, дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень, то не виключений і вплив таких суб'єктів на суддів адміністративних судів. Можуть мати місце спроби втручання в організацію діяльності судів, перешкоджання здійсненню судами правосуддя на визначених законом засадах, тиск на суддів шляхом погроз, шантажу та іншого протиправного впливу, в тому числі у формі прийняття незаконних нормативно-правових актів та правових актів індивідуальної дії, тощо;

2) доцільно ввести квазісудові органи. При реалізації даного пункту важливо врахувати досвід Великобританії, де існують трибунали, які вирішують вузькопрофільні справи: трибунали з земельним спорів, зі справ про страхування, з питань будівництва, комунальних податків і зборів, ліцензування, трудових спорів, міграції; тощо. Існування таких органів забезпечить оперативніше розв'язання справ. Крім того, судді у своїй діяльності будуть більш професійними, адже сфера їх діяльності буде поширюватись на більш вузьке коло суспільних відносин;

3) сприяти підвищенню обізнаності суддів у питаннях державного управління та місцевого самоврядування. Судді адміністративних судів окрім знань, що пов'язані з професійною діяльністю, мають бути ознайомлені з особливостями функціонування суб'єктів владних повноважень. Перевага такого підходу полягає у можливості судді дослідити проблему, визначити мотиви в діях посадових осіб.

4) розгляд публічно-правових спорів здійснювати колегіально, а у випадках незначних спорів – одноособово. Доцільно було б справи особливої складності розглядати колегіально, а інші - одноособово. Дане положення сприятиме якнайшвидшому вирішенню справ.

5) розробка Адміністративно-процесуального Кодексу. Прийняття

даного Кодексу сприятиме вирішенню існуючих прогалин та колізій в адміністративному законодавстві [505, с. 63-64].

4.2 Побудова нової моделі вирішення спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму в контексті міжнародних стандартів судочинства

Україна, як держава, що перебуває в активній фазі євроінтеграційних процесів, проводить реформи практично в усіх галузях державної діяльності. Не оминає цей процес і адаптацію законодавства, яким регламентується адміністративна юстиція. Саме необхідність якісно нових змін у функціонуванні державних органів та проведення судової реформи, яка є однією з вимог Європейського Союзу до України у питанні зближення національного законодавства із законодавством Європейського Союзу надає особливої актуальності дослідженню питань, що торкаються адміністративного судочинства. Нагальними для вирішення є проблеми з оптимізації системи адміністративних судів, підвищення жорсткості критеріїв відбору кандидатів на посади суддів та помічників суддів, покращення системи моніторингу та контролю за функціонуванням судової гілки влади, підвищення відповідальності посадових осіб за корупцію тощо [506].

Вектором безпеки, який визначений Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020», передбачено, що з-поміж іншого, визначальною основою безпеки нашої держави має також стати забезпечення чесного і неупередженого правосуддя, невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях та забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції [507].

З метою забезпечення завдань, сформульованих у цьому векторі, передбачено проведення низки реформ у різних сферах суспільного життя держави, однією з яких є надзвичайно важлива – судова реформа.

Метою судової реформи є реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів

верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справ незалежним та неупередженим судом. Реформа має забезпечити функціонування судової влади, що відповідає суспільним очікуванням щодо незалежного та справедливого суду, а також європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини [508].

Вищевказана Стратегія передбачила проведення судової реформи у два етапи. На першому з них мало бути проведене невідкладне оновлення законодавства, спрямоване на відновлення довіри до судової влади в Україні; на другому – системні зміни в законодавстві: прийняття нової Конституції України та на основі відповідних конституційних змін – нових законів, що стосуються судоустрою та судочинства, інших суміжних правових інститутів [509].

У контексті нашого дослідження, слід наголосити на тому, що сьогодення доводить правильність і доцільність тих кроків, які робить держава у сфері судової реформи. Так, щорічне збільшення кількості розглянутих судами справ без сумніву говорить про підвищення авторитету судової влади, реалізації конституційних гарантій забезпечення судового захисту прав і свобод громадян, а також прав фізичних і юридичних осіб у різних сферах життєдіяльності суспільства [510].

Окремі науковці виділяють три основні моделі адміністративної юстиції: німецьку, французьку, англосаксонську. Значного поширення набув також поділ на чотири моделі адміністративної юстиції, метою яких є забезпечення правового захисту громадян у сфері публічного права: – адміністративна (французька, управлінська) модель, у якій органи адміністративної юстиції входять до складу органів державного управління та у своїй діяльності не є підконтрольними загальним судам; 137 – адміністративно-судова (німецька) модель, що характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення адміністративних спорів, які входять у загальну судову систему, проте у своїй діяльності є незалежними від адміністративних органів та звичайних судів; – квазісудова (англосаксонська, англо-американська) модель, за якою основна

маса адміністративних справ розглядається спеціальними трибуналами (агентствами, комісіями та ін.), які не входять до системи загальних судів, проте знаходяться під їх контролем, а також можуть бути ними розглянуті; – загальносудова модель, яка полягає у розгляді та вирішенні судами загальної юрисдикції (у порядку окремого провадження) при використанні цивільно-процесуальної форми скарги на дії (рішення) органів державного управління порушених прав та свобод. Вказані системи адміністративної юстиції відрізняються одна від іншої системою органів, які її здійснюють. Спільним для всіх моделей адміністративної юстиції є те, що всі вони стосуються контролю за законністю у сфері управління. Система адміністративної юстиції України відноситься до адміністративно-судової моделі з наявністю самостійних адміністративних судів, створених з метою вирішення адміністративних спорів. Концептуально вона виходить із забезпеченості захисту у ній прав фізичних та юридичних осіб, а за певних умов й їхніх інтересів, які порушуються у владній управлінській діяльності як органів державної влади, так і місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Тому система адміністративної юстиції України найбільше наближена до системи німецької адміністративної юстиції. Основними відмінністю між ними є те, що адміністративні суди України входять в єдину систему судів загальної юрисдикції.

Якщо донедавна, працівники судів звертали увагу на те, що найбільш небезпечним у процедурі добору кандидатів на посаду судді є превалювання суб'єктивного чинника, який через законодавчу недосконалість регулювання цього процесу, зловживання певними правами, ігнорування існуючих правил, корупційні схеми дозволяв забезпечувати підбір так би мовити «свого» кандидата, то нині Законом України «Про судоустрій та статус суддів» усунуто низку цих проблем. Так, зокрема, ст. 70 цього Закону визначено порядок добору та призначення на посаду судді, який включає певні стадії. Особливо необхідно звернути увагу на стадії» складення особою, допущеною до участі у доборі, відбіркового іспиту та встановлення Вищою кваліфікаційною комісією

суддів України результатів відбіркового іспиту та їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Вищої кваліфікаційної комісії суддів України [511].

Слід зауважити, що відбіркового іспит проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України у формі анонімного тестування з метою перевірки рівня загальних теоретичних знань кандидата на посаду судді у сфері права, володіння ним державною мовою, особистих морально-психологічних якостей кандидата [512]. Однак, відсутність офіційних відповідей на ці питання, за висновком Венеціанської Комісії, порушують європейський принцип прозорості процесу добору суддів. Вбачається, що в проведенні анонімного іспиту не буде великого сенсу, якщо він може бути знехтуваний якоюсь невизначеною інформацією, яка не підлягає судовому контролю, з метою позбавлення особи можливості брати участь в подальшому процесі [513].

Натомість, аналогічний підхід був викладений і в п. 5.2. Указу Президента України «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки» від 20.05.2015 р. № 276, в якому йдеться, для підвищення професійного рівня суддів необхідно «забезпечення функціонування системи кадрового відбору суддів на конкурсній основі за новою системою управління ефективністю кадрів, яка забезпечить оцінювання суддів за однаковими прозорими критеріями. Упровадження системи кваліфікаційного оцінювання та регулярної оцінки суддів, закріплення у законодавстві принципу підвищення професійного рівня суддів як основного критерію для просування судді у професійній кар'єрі» [514].

Натомість, судді адміністративних судів, які виступають арбітрами у конфліктах між владою та громадянами постійно піддаються певному психологічному тиску. У таких випадках суддя, який виніс принципове рішення, повинен бути захищений від можливих каральних заходів з боку влади, від незаконного відсторонення від посади. З цією метою, Закон передбачає, що незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Зокрема, вплив на суддю у будь-який спосіб

забороняється; без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину; суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку [515]. Водночас, визначено вичерпний перелік підстав, за яких може відбутися звільнення судді. Однак, на нашу думку, цей перелік необхідно доповнити ще одним пунктом – невідповідність займаній посаді.

Водночас, підтримуємо думку Н. Міненкової, яка наполягає на припиненні постійного пошуку негативу у судовій системі. Слід почати з простих речей: змінити підхід і принципи добору кадрів на посади суддів, аби унеможливити обрання випадкових людей, в яких на меті лише одне – збагачення; визнати головними пріоритетами при доборі кандидатів відкритий конкурс, публічність і гласність [516].

Проблема доступності правосуддя в адміністративному судочинстві пов'язана із запровадженням оптимальної моделі адміністративної юстиції. За великої завантаженості судів цивільними і кримінальними справами повноцінний розгляд адміністративно-правових спорів загальними судами видається проблематичним, оскільки призводитиме до порушення термінів розгляду справ, тяганини тощо [517].

Створення вітчизняної системи адміністративної юстиції має сприяти забезпеченню доступності правосуддя навіть за умов істотного збільшення звернень до суду.

На доступність правосуддя можуть чинити вплив такі чинники: – відповідність національного правосуддя міжнародно-правовим стандартам доступу до правосуддя;

– забезпечення ефективних засобів правового захисту від порушень органів публічної влади незалежно від їх рівня;

– забезпечення державою безкоштовної юридичної допомоги;

- створення такої системи адміністративної юстиції, яка б не вела мала наслідком перевантаження судів (суддів) справами;
- встановлення чіткої (в певних випадках спрощеної) процедури розгляду адміністративних спорів;
- забезпечення реального виконання судових рішень;
- виконання Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення щодо заходів підготовки юристів відповідної спеціалізації, запровадження спеціалізованих юридичних консультацій; створення можливості повної або часткової оплати юридичних послуг; розширення участі неурядових і громадських організацій стосовно надання ними правової допомоги у квазісудових формах вирішення спорів (посередництво та примирення), надання відповідних податкових пільг у цих випадках; спрощення правових процесів;
- забезпечення достатнього фінансування адміністративних судів [518, с. 20].

Для здійснення якісних змін у діяльності судів, що були б позитивно сприйняті громадськістю, нагальним видається забезпечення прозорості всіх судових процедур. Реалізація цієї вимоги дасть змогу ефективніше протидіяти випадкам прийняття неправосудних рішень, судової тяганини, порушення строків розгляду судових справ, неможливості сторонам ознайомитися з матеріалами справи чи прийнятим рішенням суду [519].

Судячи з практики, реалізація конституційних засад гласності та відкритості в діяльності судів мала б реалізовуватися принаймні за такими напрямами:

- 1) забезпечення судів належними приміщеннями, конструктивно пристосованими для якісного виконання своїх обов'язків судьями та працівниками апарату;
- 2) доступність інформації про суд, суддів, працівників апарату суду, рух документів у справі;

3) встановлення належної комунікації між керівництвом суду, суддями та представниками засобів масової інформації [520, с. 149].

Так, згідно з Параграфом 70 Цивільного процесуального укладення Німеччини вступ до процесу третьої особи без самостійних вимог проводиться за допомогою подання процесуального документу до суду, який веде процес, і, 139 якщо воно пов'язане з використанням засобу оскарження, за допомогою подання процесуального документу до суду, який розглядає відповідне оскарження. Зазначений процесуальний документ повинен бути наданий обом сторонам у справі і має містити: найменування сторін і спору; вказівку на правовий інтерес особи, що вступає в процес без 140 відповідно до якого учасниками судового розгляду є сторони (заявник і відповідач), треті особи та залучені адміністративні органи. Адміністративний суд залучає до участі в процесі особу, яка не є стороною, в якості третьої особи, якщо судовим актом може бути вирішене питання щодо її прав або обов'язків. Третя особа в адміністративному процесі має рівні зі сторонами права і обов'язки, якщо інше не встановлено Кодексом (стаття 20). Статтею 21 Кодексу встановлено, що суд може залучити третю особу до участі в адміністративному процесі за клопотанням учасника процесу або за своєю ініціативою на кожній його стадії і у кожній судовій інстанції до набрання рішенням суду законної сили. Третя особа може клопотати про її залучення до участі в процесі також при оскарженні судового акту. У цьому випадку питання про її залучення вирішується при вирішенні питання про прийняття до провадження оскарження у справі. Процесуальні дії, вчинені до залучення третьої особи, діють і щодо третьої особи, якщо суд не вирішить інакше. До вирішення питання про залучення третьої особи суд може заслухати інших учасників процесу. Сторона або третя особа може подати приватну скаргу на постанову про залучення до участі в процесі третьої особи. Постанова окружного суду, винесена щодо такої приватної скарги, не підлягає оскарженню. Особа, яка бажає бути залученою до участі в процесі, а також сторона або третя особа, в інтересах яких може бути необхідне залучення третьої особи, можуть подати приватну скаргу на

постанову про відмову в залученні третьої особи, при цьому на постанову окружного суду, винесену за приватною скаргою, може бути подана скарга в Державний суд. Якщо виявиться, що третя особа залучена до участі в процесі безпідставно, або якщо внаслідок зміни обставин рішення суду, очевидно, не може більше вплинути на права третьої особи, то суд може постановою відсторонити її від участі в процесі. Сторона або третя особа може подати на постанову приватну скаргу, при цьому на постанову окружного суду, винесене за приватною скаргою, може бути подана скарга в Державний суд. 141 Якщо в адміністративній справі може бути більше 50 третіх осіб, то суд може провести масовий процес. У цьому випадку з числа причетних до справи осіб до участі в процесі залучаються тільки особи, які своєчасно подали клопотання про це. Таке клопотання може бути подано протягом 30 днів з дня опублікування належного повідомлення відповідності до статті 23 Кодексу.

У науковій літературі, як стверджує С. Войнолович, розглядаються чотири основні види організації і побудови систем адміністративної юстиції: 1) романський (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Бельгія), коли адміністративна юстиція створена у вигляді специфічних (політичних) органів судової влади, а поділ юрисдикцій між загальними та спеціалізованими судами доволі «розмитий»; 2) германський (ФРН, Австрія), тобто адміністративна юстиція характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів за індивідуальними адміністративними справами, що виникають у сфері функціонування органів управління; адміністративні суди (суди адміністративної юстиції) входять до єдиної судової системи і незалежні у здійсненні функції правосуддя від адміністративних органів і від звичайних судів; 3) «квазісудовий» (англо-американський, «англосаксонський»), коли створюється система підконтрольних судам загальної юрисдикції спеціальних трибуналів з розгляду адміністративних спорів, які не включені до судової системи (функціонує у Великобританії, Шотландії і Уельсі), а також адміністративними комісіями, агентствами у США; 4) змішаний (Нідерланди, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Шотландія, Ірландія, Швейцарія), тобто

адміністративна юстиція має окремі ознаки трьох зазначених типів [521].

Узагальнення світового досвіду функціонування адміністративної юстиції, на думку П. Вовка, засвідчує, що: а) організація системи органів адміністративної юстиції залежить від декількох чинників: тенденції запровадження демократичних засад до сфери управління державними справами, необхідність гарантування ефективного захисту прав, свобод людини і громадянина, тенденції державотворення, а тому у країнах відсутня типова побудова системи органів адміністративної юстиції; б) у тих країнах, де діють окремо судові органи, які відправляють судочинство у справах, що впливають із публічно-правових відносин, спостерігається тенденція виокремлення у самостійну ланку судової системи; в) діяльність органів адміністративної юстиції здійснює реальний і суттєвий вплив на законність як її гарантія, оскільки передбачає прийняття рішення, яким скасовуються незаконні акти, прийняті органами публічної адміністрації, або ці органи зобов'язуються скасувати такі акти; г) правову основу функціонування адміністративної юстиції становить процесуальне законодавство; г) формування системи органів адміністративної юстиції відбувається поступово і за напрямом побудови її оптимальної моделі з метою здійснення ефективного захисту прав, свобод громадян, законних інтересів юридичних осіб; д) у більшості країн функції адміністративної юстиції реалізують професійно підготовлені особи – судді, управлінці та ін. До недоліків організації та діяльності органів адміністративної юстиції у світі доцільно віднести паралельність розгляду окремих категорій справ адміністративними і загальними судами [522, с. 12]. Звертаючись до міжнародного досвіду, можна зробити висновок, що найбільш сталі позиції адміністративна юстиція має в Німеччині, Австрії, Італії, Франції, Бельгії, Туреччині, Фінляндії, Швеції; у країнах колишнього Варшавського блоку: Польщі, Болгарії, Чехії; у пострадянських державах: Естонії та Литві. Активно розвивається інститут адміністративної юстиції в Іспанії, Нідерландах і Швейцарії. Започатковується він у Латвії та Росії.

Вищі виборчі суди та вищі суди правосуддя розглядають публічно-

правові спори і в країнах Латинської Америки – Бразилії та Уругваї [523, с. 149].

Що стосується України забезпечення єдності судової практики неможливе без урахування практики Європейського суду з прав людини. Завдяки багаторічній співпраці Вищого адміністративного суду України та Координатора проектів ОБСЄ в Україні щодо проведення тематичних семінарів, «круглих столів» і тренінгів, а також утворення робочої групи суддів – розробників навчальних програм щодо практики ЄСПЛ значно зросло розуміння суддями адміністративних судів того, як застосовувати принцип верховенства права та практику Європейського суду, а отже, адміністративне судочинство поступово виходить на якісно новий рівень [524, с. 29].

Вищий адміністративний суд України вже кілька років за результатами вивчення зарубіжного досвіду та опрацювання пропозицій європейських експертів пропонує:

- запровадити інститут «типового» провадження у разі надходження великої кількості подібних справ;
- дати можливість суду першої інстанції звертатися до суду касаційної інстанції для формулювання правової позиції у важливих для розвитку судової практики справах;
- розвивати систему альтернативних шляхів розв’язання спорів, розмови про яку ведуться роками, проте належного впровадження у вітчизняну правову систему вона так і не дістала;
- запровадити збалансовану систему процесуальних фільтрів щодо справ, які розглядаються у судах апеляційної та касаційної інстанцій;
- посилити процесуальні механізми формування єдності судової практики;
- переглянути предметну підсудність адміністративних справ.

Нарешті, варто впровадити досудову адміністративну процедуру оскарження. Це у свою чергу сприятиме поступовому зменшенню потреби громадян і юридичних осіб оскаржувати рішення органів влади та посадовців

до адміністративних судів [525, с. 31].

Досвід багатьох європейських країн свідчить, що адміністративні суди можуть бути доступним і ефективним інструментом захисту прав, свобод і інтересів людини від порушень із боку органів державної влади та місцевого самоврядування. Тому врахування здобутків європейських держав у сфері адміністративного процесу, правових стандартів, вироблених на загальноєвропейському рівні, дослідження практики Європейського суду з прав людини є необхідною умовою розробки і вдосконалення теоретичного та нормативного підґрунтя функціонування адміністративних судів в Україні.

Перед Україною сьогодні виникло досить складне завдання – максимально наблизитись до правового розвитку країн Європейського Союзу [526, с. 34]. Але реалізувати його слід не шляхом суто механічного перенесення окремих елементів зарубіжних моделей адміністративної юстиції, які в певних країнах і у різні часи формувалися століттями під впливом соціально-політичних умов та панівної правової доктрини. Будь-яке запозичення повинно враховувати національно-правові традиції та сучасну соціально-політичну ситуацію в країні.

Оскільки в українське судочинство запроваджуються міжнародні стандарти прав людини, судова діяльність повинна відповідати високим нормам європейського зразка [526].

Адміністративне судочинство, у свою чергу, повинно прагнути досягти певних стандартів і втілювати їх у життя. А для ефективного впровадження зарубіжного досвіду потрібно розуміти і в належній частині взяти за основу європейський досвід і найбільш вдало використати його у процесі реформування адміністративного судочинства України [527, с. 150].

Отже, підсумовуючи викладене вище можемо констатувати, що Україна, яка, в надзвичайно складних умовах, крокує проєвропейським вектором, намагається втілити в життя усе завдання визначені судовою реформою. З цією метою, а системі адміністративних судів України необхідно продовжувати виконання таких заходів, як подолання корупції, оптимізація роботи,

підвищення ефективності функціонування, гармонізацію національного законодавства, яким регулюється діяльність адміністративних судів з законодавством Європейського Союзу [528].

Основними, конституційно закріпленими формами прямої демократії в Україні є вибори і референдум. Від належної реалізації цих інститутів, які мають імперативний характер, залежить функціонування політичної системи нашої держави. Досвід проведення голосування у сталих демократіях, в рамках якого використовуються нові можливості сучасних технічних засобів, підтверджує необхідність вдосконалення нормативних засад застосування ІКТ для обліку та фіксації волевиявлення громадян України [529].

Реалізація виборчих прав громадян вимагає залучення значної кількості осіб, які забезпечують нормальний перебіг виборчого процесу, а також фінансових і матеріально-технічних ресурсів. При цьому інститут виборів і референдумів супроводжують правові ризики, які негативно впливають на систему народовладдя загалом. До найсерйознішим з них, які представляють підвищену небезпеку для конституційного ладу і вираження волі народу, відносяться фальсифікація результатів голосування і різного роду зловживання, що виникають в процесі проведення виборів [530].

Одним із напрямів удосконалення виборчого процесу, покликаними мінімізувати зазначені ризики, є впровадження технологій автоматизації процедури голосування, реєстрації та підрахунку голосів виборців, до яких відноситься в тому числі стаціонарне електронне голосування, тобто електронне голосування в приміщенні для голосування. Використання даних технологій на виборах і референдумах має сприяти вирішенню таких завдань:

- удосконалити процедуру подачі голосів виборцями;
- модернізувати способи підрахунку голосів виборців;
- підвищити безпеку процедури голосування;
- поліпшити рівень захисту волевиявлення виборців [531].

Необхідно зазначити, що в зарубіжній практиці термін «електронне голосування» розуміється досить широко. Відповідно до Рекомендації (2017) 5

Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про правила електронного голосування» (далі – Рекомендація (2017) 5), «електронне голосування» визначається як використання електронних засобів для подачі і / або підрахунку голосів. Дане визначення не виключає застосування будь-яких електронних засобів при проведенні процедури голосування, в тому числі з використанням засобів прямого запису, змішаної паперово-електронної системи, а також засобів віддаленого голосування. Таким чином, до електронного голосування ставляться практично всі технічні засоби автоматизації виборчого процесу. Так, в практиці зарубіжних держав виділяються наступні способи електронного голосування:

- за допомогою пристроїв підрахунку голосів, з використанням паперових бюлетенів;
- за допомогою пристроїв заповнення документарних бюлетенів (в тому числі перфокарт);
- змішана паперово-електронна система голосування;
- за допомогою систем голосування, які здійснюють прямий електронний запис [532].

Поява терміна «електронне голосування» відносяться до 60-х років ХХ століття, початку епохи так званого постіндустріального суспільства, що характеризується домінуванням наукомістких і високотехнологічних технологій надання послуг. Вперше технології електронного голосування на виборах були розроблені і впроваджені в США. Для голосування використовувалися спеціальні перфокарти, що дозволяють комп'ютерній системі сканувати інформацію про волевиявлення виборців, що міститься в особливому бюлетені. Подібна форма електронного голосування була скасована після виявлення системних порушень на президентських виборах 2000 року і замінена терміналами нового покоління [533].

На сьогоднішній день практика організації електронного голосування в приміщенні для голосування є в багатьох країнах. Лідерами в цій галузі є Австралія, Бельгія, Бразилія, Франція, Індія, Ірландія, Норвегія, Нідерланди,

Португалія, Іспанія, США.

Так, наприклад, близько 30 штатів в США прийняли законодавчі акти про обов'язкове обладнання комплексів для електронного голосування пристроями довготривалої пам'яті і принтерами, які можуть оперативно вивести до друку результати голосування. Використання даної інфраструктури дозволяє створити додаткові гарантії забезпечення виборчих прав при встановленні підсумків голосування і визначення переможців виборів [534].

В Індії виборчі дільниці на муніципальних виборах і виборах в штатах обладнані терміналами для електронного голосування. У Бразилії з 2000 року вибори всіх рівнів проводяться виключно способом електронного голосування за допомогою комп'ютерних пристроїв. В даний час на виборчих дільницях діють понад 400 тисяч пристроїв для голосування [535].

Однак не у всіх зарубіжних державах впровадження електронного стаціонарного голосування носить послідовний і системний характер. У Великобританії в 2008 році було прийнято рішення про відмову від застосування комплексів електронного голосування у зв'язку з порушеннями виборчих прав, в тому числі таємниці голосування. У ФРН на парламентських виборах в 2009 р, 2013 р та 2017 років рр. засоби електронного голосування не застосовувалися за схожими підставами. В окремих зарубіжних державах, таких як Болгарія і Словенія, існує вимога про обов'язкове дублювання електронних засобів голосування звичайними засобами. Найбільш поширеним і пропрацював з точки зору юридичної регламентації технічним засобом автоматизації є голосування за допомогою технічних засобів реєстрації та підрахунку голосів. Цією обставиною пояснюється його досить широке використання в багатьох державах [536-538].

Український досвід у цій сфері досить незначний, тому впровадження електронного стаціонарного голосування в руслі світових тенденцій інформатизації інститутів безпосередньої демократії розвивається досить повільно, і при цьому має певну специфіку [539].

Необхідно підкреслити, що застосування ІКТ у виборчому процесі, в тому

числі при проведенні електронного стаціонарного голосування, здійснюється на основі Державної автоматизованої системи «Вибори» (далі – ДАС «Вибори»), в рамках якої здійснюється управління процедурою електронного стаціонарного голосування, а також використання засобів підрахунку голосів при його проведенні [540].

Впровадження ДАС «Вибори» в електоральну практику держави перебуває на початковому етапі.

Закріплення на законодавчому рівні правового статусу ДАС «Вибори» дозволить ввести в юридичний обіг важливу частину технічної інфраструктури виборчого процесу в Україні, пов'язану з організацією виборів і референдумів. Інтеграція ДАС «Вибори» в національну виборчу систему стане однією з проявів інформатизації механізмів реалізації інститутів безпосередньої демократії і передумовою для створення системи електронної демократії. Вважаємо, що створення, впровадження та законодавче закріплення ДАС «Вибори» як найважливішого етапу розвитку засобів автоматизації виборчого процесу позитивним чином позначиться на темпах формування системи електронної демократії в Україні [541].

Однак саме по собі розгортання єдиної системи управління проведенням виборчих кампаній на всій території України є необхідною, але недостатньою умовою автоматизації виборчого процесу за допомогою інформаційних технологій. Не менш важливі розробка і подальше впровадження технічних засобів голосування і врахування голосів виборців. Застосування таких засобів дозволило б виборчим комісіям та спостерігачам оперативно перевіряти дані протоколів про кількість поданих і врахованих голосів виборців і розширило б можливості ефективної протидії фальсифікації виборчих бюлетенів за допомогою сканерів з високою роздільною здатністю, що дозволяють виявити невідповідності форми листів для голосування [542].

Позитивні результати застосування технічних засобів голосування і врахування голосів виборців дозволяють розширювати обсяг користування ними на виборах різного рівня.

Розвиток технічних засобів голосування і врахування голосів виборців – від «електронних урн» до технічного засобу автоматизації – дозволить активно їх використовувати на виборах всіх рівнів [543].

Проте, в практиці застосування технічних засобів голосування і врахування голосів виборців був виявлений і ряд специфічних недоліків, до яких можна віднести ймовірність появи технічних проблем сканерів, а також уразливість програмного забезпечення. Різноманіття способів спотворення волі виборців, як правило, пов'язане з документарним типом бюлетеня, який може бути підроблений або викрадений з метою подальшого протиправного використання. Змішана паперово-електронна форма, що застосовується в, перешкоджає масовому вкиданню бюлетенів в скриньки для голосування, однак не здатна протидіяти такому способу фальсифікації, як карусельне (круїзне) голосування. Зазначимо, що можливість проведення ручного перерахунку виборчих бюлетенів з метою перевірки результатів голосування може розглядатися як додаткова гарантія реалізації виборчих прав громадян в умовах можливої нестабільності технічного забезпечення [544].

Всі перераховані вище фактори зумовили необхідність створення більш захищеного способу проведення голосування, яким є стаціонарне електронне голосування [545].

Процедура електронного голосування з використанням технічних засобів голосування і врахування голосів виборців може застосовуватися також і при достроковому голосуванні. Ідентифікація виборців відповідно до встановленої процедури проводиться за допомогою спеціальних карт для доступу до голосування, які за своїм технологічним виконанням аналогічні широко поширеним магнітними картками. Зокрема, відповідно до встановленої процедури попередньо повинна бути проведена перевірка неможливості повторного активування і повторного зчитування карти для доступу до голосування, а також неможливості голосування неактивованої картою. З метою забезпечення безпеки і анонімності голосування виборець, який прибув на виборчу комісію для голосування, повинен проставити в списку достроково

голосуючих виборців серію та номер свого паспорта або документа, що його замінює паспорт громадянина, і вибрати будь-яку карту для доступу до голосування [546].

При цьому необхідно виробити чітке регулювання цієї процедури, щоб уникнути певних недоліків і протиріч.

Вагому роль при цьому має відігравати також регламентація правового статусу спостерігачів на виборах. Такий підхід продиктований необхідністю дотримання принципу відкритості та транспарентності виборів, забезпечення довіри з боку суспільства до їх результатів, в тому числі і при застосуванні процедури електронного голосування. Як і у випадку з традиційним порядком проведення виборів, іноземні (міжнародні) спостерігачі мають право бути присутніми при процедурі встановлення підсумків електронного голосування. Однак специфіка проведення електронного голосування вимагає внесення коректив у вимоги, що ставляться до кваліфікації спостерігачів в частині, що стосується і юридичних, і технічних знань. Так як технічні засоби голосування і врахування голосів виборців є комп'ютерними пристроями, електронним способом фіксують волевиявлення виборців, то їх функціонування відрізняється від традиційних засобів голосування. Необхідно пам'ятати, що функціонування технічних засобів голосування і врахування голосів виборців мають забезпечувати не менше двох професійних операторів – членів відповідної виборчої комісії з правом вирішального голосу, що пройшли курс підготовки правилам експлуатації технічних засобів голосування і врахування голосів виборців. При цьому варто підкреслити необхідність вироблення чітких алгоритмів, що дозволяють спостерігачам контролювати діяльність операторів технічних засобів голосування і врахування голосів виборців, зокрема щодо фіксації виявлених порушень [547].

Окрім того потребує регламентації присутність на засіданнях дільничної комісії, а також при встановленні підсумків електронного голосування та здійсненні роботи зі списком виборців, з технологічними картами, картами для доступу до голосування, протоколами про підсумки електронного голосування,

при тестуванні технічних засобів голосування і врахування голосів виборців членів вищих комісій і працівників їхніх апаратів, кандидатів, зареєстрованих цією або вищестоящою комісією або його довірених осіб, уповноважених представників або довірених осіб виборчого об'єднання, список кандидатів якого зареєстрований цією або вищестоящою комісією або кандидатів із зазначеного списку, членів або уповноважених представників ініціативної групи, а також представників засобів масової інформації. При цьому українські і міжнародні (іноземні) спостерігачі мають бути позбавлені права бути присутнім при процедурі тестування технічних засобів голосування і врахування голосів виборців. Адже українські спостерігачі та іноземні (міжнародні) спостерігачі мають мати право бути присутніми на виборчій ділянці чітко після початку роботи діляночної комісії в день голосування і до отримання повідомлення про прийняття вищестоящої комісією протоколу про підсумки електронного голосування, при складанні повторного протоколу про підсумки електронного голосування на виборчих ділянках [548].

Не менш серйозною проблемою є забезпечення прийняттого рівня безпеки технічних засобів голосування і врахування голосів виборців. Як уже підкреслювалося, всім способам проведення голосування притаманні недоліки юридичного та технічного характеру. Зокрема, ІТ-фахівцями зазначається наявність вразливостей в існуючих системах електронного голосування, що дозволяють проводити маніпуляції з голосами виборців. Останнім часом проведено велику кількість досліджень, які присвячені безпеці комп'ютерів, що використовуються в якості технічних засобів для проведення голосування. Так, наукова група з Нідерландів «Ми не довіряємо комп'ютерам для голосування» в ході дослідження комп'ютерних систем для голосування виявило цілий ряд вразливостей і недоліків. Зокрема, було зазначено, що за характером радіовипромінювання комп'ютера можна зробити висновок про характер волевиявлення виборця, а також про можливість майже безперешкодної заміни комплектуючих з метою фальсифікації результатів голосування [549].

Одним з факторів, що впливають на зниження темпів автоматизації

виборчого процесу в Україні, є відсутність на рівні закону нормативної регламентації порядку застосування засобів електронного стаціонарного голосування. У зв'язку з цим завдання ЦВК полягає у підготовці документів, що уточнюють порядок застосування технічних засобів голосування і врахування голосів виборців, на початку кожного електорального циклу. Це дозволить конкретизувати процедури підготовки до використання технічних засобів в день проведення голосування, а також уточнити перелік повноважень виборчих комісій в організації проведення електронного стаціонарного голосування. Перевагою такого підходу бачиться оперативність нормативного регулювання, можливість його адаптації в залежності від характеру виборів, їх масштабу і наявності технічних засобів [550].

Наступний етап впровадження технічних засобів автоматизації виборчого процесу пов'язаний з розвитком законодавства України і спрямований на пошук нових моделей реалізації виборчих прав громадян. Водночас, необхідно враховувати, що рівень відкритості технічних засобів автоматизації виборчого процесу постійно потребує вдосконалення і трансформації в залежності від виникаючих ризиків та громадської думки. Так, одним з важливих чинників розвитку електронного голосування є регламентація процесу ознайомлення виборців з порядком проведення даного голосування. На сучасному етапі розвитку виборчого законодавства спостерігається стійка тенденція до конкретизації та збільшення масиву нормативного регулювання використання інформаційних технологій. Однак динаміка розвитку виборчого законодавства не у всіх випадках веде до конкретизації правових норм, посилення їх взаємозв'язку і несуперечності [551].

Отже, з метою формування стійкого розвитку такого важливого елемента системи електронної демократії, як імперативні інститути безпосередньої демократії, що здійснюються за допомогою інформаційних-комунікаційних технологій, представляється необхідним розробки низки законодавчих актів, де буде вміщено дефініцію електронного голосування, у такій редакції: *«стаціонарне електронне голосування – голосування в приміщенні для*

голосування, з використанням електронного бюлетеня і технічного засобу, призначеного для проведення стаціонарного електронного голосування».

Законодавство України доцільно доповнити положенням, пов'язаним з розширенням нормативного визначення «комплекс обробки виборчих бюлетенів» шляхом використання таких понять як «програмно-технічні комплекси обробки бюлетенів», а також «технічні засоби підрахунку голосів» [552].

Для визначення стратегії розвитку електронного стаціонарного голосування необхідна розробка наукової концепції впровадження електронного голосування на всій території нашої держави. Зокрема, в науковій концепції повинна бути відображена тенденція до відкритості стаціонарного електронного голосування в Україні, розширенню участі інститутів громадянського суспільства у контролі за прозорістю виборів. Слід передбачити прийняття необхідних змін до чинного виборчого законодавства, які передбачають в тому числі встановлення на законодавчому рівні квоти кількості виборчих дільниць і / або виборчих округів, на яких використання технічних засобів голосування і врахування голосів виборців є обов'язковим. Також необхідні зміни, спрямовані на підвищення вимог до кваліфікації спостерігачів, зокрема обов'язковості їх ознайомлення з технологіями стаціонарного електронного голосування [553].

Доцільні розробка і прийняття ЦВК підзаконного акта, що містить єдине регулювання електронного стаціонарного голосування на виборах всіх рівнів, яке повинно відображати мету і принципи, викладені в концепції розвитку електронного стаціонарного голосування, спрямовані на створення умов відкритості та посилення безпеки механізмів електронного стаціонарного голосування. Необхідність якнайшвидшого вирішення цих питань продиктовано правозастосовчою практикою, що склалася. Так, складнощі, що виникають при здійсненні громадського контролю за використанням електронних засобів підрахунку голосів і автоматизації виборчого процесу, розглядалися в ході судових розглядів. На сьогоднішній день здійснення

контролю за програмним забезпеченням всіх засобів автоматизації виборчого процесу викликає питання як у виборців, так і у деяких членів ЦВК [554].

Значимість технічних засобів автоматизації голосування для головних демократичних інститутів також диктує необхідність вироблення науково обґрунтованих підходів до його розвитку в суворій відповідності з конституційними вимогами. Розробка наукової концепції впровадження технічних засобів автоматизації голосування на виборах, референдумах на всій території України повинна включати обґрунтування цілей і принципів, спрямованих на вироблення загальнодоступних стандартів відкритості і єдиних вимог безпеки технічних засобів автоматизації голосування. У зазначеній науковій концепції повинні бути визначені такі стадії впровадження технічних засобів автоматизації голосування:

а) визначення порядку вдосконалення нормативних засад технічних засобів автоматизації голосування, що включає уточнення поняття «електронне голосування», а також закріплення у виборчому законодавстві понять «комплекси обробки виборчих бюлетенів» і «цифрові виборчі дільниці»;

б) нормативне встановлення виборчих дільниць, дільниць референдуму і / або виборчих округів, на яких використання технічних засобів автоматизації голосування є обов'язковим;

в) розробка стандарту громадського контролю за голосуванням із застосуванням технічних засобів автоматизації голосування, що включає вдосконалення правового статусу спостерігачів в частині їх кваліфікації та навчання; г) впровадження в виборче законодавство правових гарантій, що виключають «цифрову дискримінацію», при якій реалізація активного виборчого права може перебувати в залежності від компетенції громадян в сфері ІКТ [555].

На сьогоднішній день дистанційне електронне голосування являє собою базовий елемент системи електронної демократії, заснований на модернізації інститутів прямої демократії за допомогою ІКТ. Розробка механізму дистанційного електронного голосування, як одного із способів розумного

збільшення доступних видів електоральних практик, спрямована на досягнення загальності виборчого права і повинна сприяти зростанню числа громадян, які беруть участь в голосуванні, підвищенню громадянської активності [556].

Впровадження дистанційного електронного голосування повинно бути спрямоване на вирішення таких завдань:

- надання виборцям способу віддаленого голосування, що дозволяє реалізувати активне виборче право в разі неможливості здійснення голосування безпосередньо на виборчій дільниці;

- підвищення явки виборців шляхом надання додаткових можливостей для голосування;

- можливість здійснення волевиявлення громадянами, які перебувають у важкодоступних місцевостях;

- скорочення загальних витрат виборчих комісій на проведення виборів, пов'язаних з необхідністю забезпечення голосування на всій території України і за межами держави;

- посилення оперативності при підрахунку голосів виборців, а також при передачі і обробці результатів голосування [557].

За оцінками експертів, дистанційне електронне голосування дозволить гарантувати реалізацію активного виборчого права виборців, що проживають у важкодоступних місцевостях, і оптимізувати витрати коштів бюджету держави і місцевих бюджетів, а також спростити завдання організації голосування для громадян України, які проживають за кордоном, адже вони становлять досить велику групу виборців. Вищевказані обставини свідчать про актуальність вдосконалення юридичного механізму дистанційного електронного голосування, здатного охопити виборців і на території України, і за її межами [558].

Це дозволяє зробити висновки з приводу перспектив нормативного правового регулювання дистанційного електронного голосування в Україні. При цьому роль дистанційного електронного голосування для інститутів безпосередньої демократії буде поступово зростати в міру розвитку процесу

цифровізації. Однак для впровадження такого передового типу голосування на всіх рівнях публічної влади необхідна розробка наукової концепції, що містить конституційно обґрунтовану модель вдосконалення механізму дистанційного електронного голосування [559].

У таку наукову концепцію необхідно включити план впровадження дистанційного електронного голосування. Зокрема, він повинен включати в себе наступні етапи:

Науково-теоретичне обґрунтування юридичного механізму дистанційного електронного голосування.

Створення матеріально-технічного базису механізму дистанційного електронного голосування.

Розробка комплексної інформаційно-технічної системи, що дозволяє забезпечити: захист персональних даних виборців, правильність їх волевиявлення, неприпустимість доступу в процес голосування третіх осіб, громадський контроль процедури дистанційного електронного голосування, підтвердження достовірності результатів голосування.

Первинна апробація механізму в ході всеукраїнських експериментів, що проводяться в Єдиний день голосування.

Аналіз і облік отриманих результатів.

Доопрацювання механізму голосування на основі проведених експериментів.

Вторинна апробація з вибіркоvim використанням дистанційного електронного голосування на виборах.

Вторинний аналіз і облік отриманих результатів.

Впровадження дистанційного електронного голосування на виборах всіх рівнів шляхом внесення необхідних змін до законодавства. При цьому необхідний облік виявлених недоліків і остаточне підтвердження ефективності функціонування даної процедури [560].

Впровадження дистанційного електронного голосування на виборах на території дипломатичних представництв України за кордоном.

Крім того, в законодавчих актах, що регулюють проведення дистанційного електронного голосування, необхідно піти від практики бланкетної норми, які відсилають до положень виборчого законодавства. Обґрунтованість найбільш повної регламентації механізму дистанційного електронного голосування пов'язана з недостатньо чітким розмежуванням повноважень технічного організатора і дільничною виборчою комісією, а також вищестоящих виборчих комісій [561].

Головним конституційним критерієм допустимості механізму дистанційного електронного голосування є поєднання двох принципів – забезпечення таємниці голосування та можливості перевірки правильності обліку волевиявлення виборцем. На даний момент у світовій практиці не існує механізму дистанційного електронного голосування, який повністю забезпечує таємницю голосування при наявності ефективних способів перевірки достовірності волевиявлення виборця [562].

Досвід організації дистанційного електронного голосування в ряді зарубіжних держав свідчить про необхідність впровадження можливості відкликання голосу виборцем, поданого за допомогою процедури дистанційного електронного голосування. Можливість відкликання виборцем свого голосу в ході проведення дистанційного електронного голосування відповідає, зокрема принципам, викладеним у зазначених Рекомендаціях (2017) 5, відповідно до яких участь в проведенні дистанційного електронного голосування не повинно позбавляти його права взяти участь у голосуванні в загальному порядку. Однак це породжує необхідність розробки такого механізму, відповідно до якого була б повністю виключена ймовірність повторного голосування.

При використанні сучасних інформаційних технологій в організації та проведенні виборів і референдумів, крім нових можливостей, існує також значна кількість проблем і ризиків для реалізації виборчого права.

Сучасне програмне забезпечення містить функції збереження слідів дій користувачів за допомогою довготривалої пам'яті персонального комп'ютера,

кеш-пам'яті інтернет-браузера, файлів підкачки (злуар), тимчасових файлів тощо. Зазначені функції підвищують ймовірність порушення таємниці голосування третіми особами, що включає можливість незаконного використання останніми, отриманої протиправним шляхом, персональної інформації про виборців.

У зв'язку з цим необхідно акцентувати увагу на важливості залучення висококваліфікованих фахівців для розробки спеціального програмного забезпечення, що відповідає сучасним вимогам безпеки інформації при проведенні дистанційного електронного голосування.

З метою захисту виборчих прав громадян під час проведення дистанційного електронного голосування необхідно вдосконалювати правові засоби захисту прав виборців, зокрема, механізми адміністративної та кримінальної відповідальності. При розробці заходів юридичної відповідальності слід враховувати, що при використанні сучасних інформаційних технологій в інститутах безпосередньої демократії існує правовий ризик надання протиправного тиску на виборця, здійснюваного як прямими, так і непрямыми способами [563].

Так, наприклад, широке поширення набула передвиборна агітація в мережі «Інтернет», що здійснюється в тому числі в законодавчо заборонені тимчасові періоди. У зв'язку з цим вважаємо, що неприпустимість передвиборної агітації в мережі «Інтернет» в «день тиші» або безпосередньо в день голосування повинна бути чітко закріплена на законодавчому рівні. Крім того, ще одним питанням є запобігання опублікування проміжних результатів дистанційного електронного голосування в засобах масової інформації та в публічному доступі в мережі «Інтернет».

Однією з проблем дистанційного електронного голосування, що зберігає свою актуальність є визначення засобу аутентифікації виборця. В окремих зарубіжних державах застосовуються електронні засоби доступу, існуючі на фізичних носіях, заснованих на технології електронного цифрового підпису. Такий спосіб аутентифікації виборців має ряд переваг в порівнянні з іншими.

Зокрема, таку індивідуальну карту можна передати іншій особі, у неї існує кілька ступенів захисту, неправомірний доступ до такої мапи сторонньою особою переслідується відповідно до кримінального законодавства. Вважаємо, що використання подібних технологій при проведенні дистанційного електронного голосування, безумовно, підвищить довіру громадян до подібної електоральної практики.

Забезпечення ефективного захисту від спроб протиправного втручання сторонніх осіб в процедуру дистанційного електронного голосування, зловживань з боку посадових осіб органів публічної влади має бути детально регламентовано на рівні законодавства.

Звісно ж, що зазначені проблеми проведення дистанційного електронного голосування, хоча і представляють складну задачу, але можуть бути вирішені за умови успішної і послідовної роботи, а також залучення фахівців високого рівня.

Дистанційне електронне голосування може стати ефективним субсидіарним способом реалізації активного виборчого права.

Процес інформатизації інститутів безпосередньої демократії не обмежується безпосереднім використанням ІКТ в процесі проведення голосування на виборах або референдумах. Так, наприклад, інститут спостерігачів на виборах і референдумах є одним з традиційних способів забезпечення легітимності і відкритості виборчого процесу. Відповідно до виборчого законодавства на виборах і референдумах мають право бути присутніми спостерігачі, які є громадянами України, і іноземні (міжнародні) спостерігачі [564].

Інститут спостерігачів на виборах і референдумах спрямований, перш за все, на захист інтересів кандидатів і політичних партій. Варто зазначити, що спостерігач не є носієм самостійних інтересів, але є представником інтересів кандидата, виборчого об'єднання, чим забезпечується контроль щодо законної реалізації виборчих процедур.

На даний момент відеоспостереження на виборах і референдумах

формується як новий елемент системи електронної демократії.

Одним з напрямків розвитку системи народовладдя є вдосконалення інститутів безпосередньої демократії, що мають консультативний характер. Якісне підвищення ступеня участі громадян у процесах управління справами держави можливо при створенні ефективних механізмів виявлення думки громадян з питань соціального розвитку. Одним з таких механізмів може виступати інститут громадських ініціатив (далі – громадські ініціативи). За своєю природою громадські ініціативи мають дорадчий характер і виступають в якості інструменту «м'якої сили» громадянського суспільства. Отже, консультативні інститути безпосередньої демократії існують для легального самовираження особистості за допомогою прямої участі в прийнятті соціально значущих рішень.

З огляду на зарубіжний досвід регулювання суспільних ініціатив за допомогою аналогічних інтернет-ресурсів, можна запропонувати наступні додаткові критерії, якими уповноважена некомерційна організація повинна керуватися при проведенні аналізу представлених ініціатив. Так, повинні бути обмежені в допуску до голосування і реалізації наступні ініціативи:

- містять вимогу про заборону органам державної влади та місцевого самоврядування виконання покладених на них Конституцією України і законодавством повноважень; громадські ініціативи, що збігаються за предметом або змістом з формулюванням питання, по якому був призначений референдум; громадські ініціативи з такою ж за змістом або змістом формулюванням питання (питань), які не отримали необхідної підтримки в ході голосування по громадській ініціативі;

- спрямовані на обмеження права на реалізацію громадських ініціатив;

- містять пропозиції про обрання, про призначення на посаду, дострокове припинення, призупинення або продовження повноважень осіб, що заміщають державні посади, державні посади органів місцевого самоврядування;

- містять пропозиції про призначення виборних посадових осіб, депутатів законодавчих (представницьких) органів державної влади та представницьких

органів місцевого самоврядування, а також осіб, що заміщають командні посади у військових частинах, військових організаціях і установах, суддів, прокурорів;

– спрямовані на визначення персонального складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших державних органів [565].

В даний час при розгляді громадських ініціатив провідну роль відіграють органи виконавчої влади та недостатньо використовується потенціал органів представницької (законодавчої) влади. Звісно ж, що органи представницької (законодавчої) влади повинні здійснювати всебічний аналіз суспільних ініціатив і визначати в них суспільно-значущих питань. Можлива вироблення механізму розгляду зазначених ініціатив в Верховній Раді України, коли відповідальним за проведення експертизи громадських ініціатив, внесених за допомогою інтернет-ресурсу, може бути призначений один з профільних комітетів ВРУ. До роботи комітету ВРУ, відповідального за розгляд громадських ініціатив, необхідно буде залучити представників органів виконавчої влади, а також інститутів громадянського суспільства.

Звісно ж необхідним передбачити спеціальний орган, що безпосередньо здійснює контроль за дотриманням правил інтернет-ресурсу. Даний орган міг би стати «другою інстанцією» у вирішенні спірних питань і конфліктів між ініціаторами і уповноваженою некомерційною організацією.

Важлива сутнісна риса електронної демократії полягає в тому, що будучи за своїм змістом продовженням традиційних демократичних інститутів, вона володіє значущими особливостями, які вимагають зміни підходів у правовому регулюванні. Зокрема, окремі її елементи (дистанційне електронне голосування, відеоспостереження під час проведення виборів і референдумів) знаходяться на перехідному етапі свого розвитку від процедур на рівні правового експерименту до повноцінних інститутів прямої демократії [566].

Відносно інститутів прямої демократії, що носять імперативних характер, до яких відноситься стаціонарне електронне голосування, а також дистанційне електронне голосування, виявлені наступні тенденції. Використання будь-яких

електронних технічних засобів у процесі здійснення форм народовладдя, безпосередньо закріплених в Конституції України, має відповідати наступним вимогам. По-перше, процедура здійснення голосування повинна бути чітка і зрозуміла всім громадянам України, що є учасниками голосування. Вирішення цього завдання вимагає розробки оптимального алгоритму діяльності виборчих комісій, комісій референдуму, що забезпечує дотримання всіх гарантій вільного волевиявлення громадян. По-друге, громадяни України повинні бути належним чином поінформовані про можливість реалізації своїх прав за допомогою сучасних інформаційних технологій. По-третє, необхідно створення нових стандартів гласності у сфері використання технічних засобів автоматизації голосування, а також дистанційного електронного голосування. Такі стандарти можуть бути спрямовані і на вдосконалення підготовки спостерігачів на виборах і референдумах, і на навчання виборців, учасників референдуму основним юридичним і технічним правилам голосування за допомогою електронних засобів. Дана проблема потребує активної участі органів державної влади та органів місцевого самоврядування в забезпеченні відкритості електронних технічних засобів, доступності їх для перевірки інститутами громадянського суспільства. По-четверте, необхідно розробити вимоги до безпеки здійснення голосування з використанням електронних технічних засобів. Дане питання повинно включати не тільки розробку нових норм юридичної відповідальності у сфері порушення прав громадян в сфері прямої демократії, а й законодавчого закріплення можливості перевірки правильності обліку волевиявлення виборців. На окрему увагу заслуговує процедура відеоспостереження за проведенням виборів і референдумів, яка потребує законодавчого закріплення, а також уточнення способу обліку відеоінформації при встановленні підсумків голосування [567].

У сфері інститутів безпосередньої демократії, що не носять імперативного характеру, правова політика держави повинна ґрунтуватися на створенні ефективно діючого комунікаційного механізму між публічною владою і суспільством, що має на увазі організацію діалогу між громадянами

України, органами державної влади та місцевого самоврядування з одночасним зміцненням контролю держави за дотриманням принципу законності.

Специфіка консультативних інститутів безпосередньої демократії полягає в тому, що вони, не породжуючи конкретних державних рішень, активно займають своє місце в процесі прийняття публічно значущих рішень. Консультативні інститути безпосередньої демократії збільшують залученість громадян України до реалізації права на участь в управлінні справами держави і служать цілям інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування про найбільш важливих проблемах суспільного розвитку. Звісно ж, що їх послідовне розвиток можливий за умови закріплення концепції електронної демократії на законодавчому рівні, що забезпечить підвищення якості врахування думки громадян [568].

Таким чином, подальший розвиток інститутів електронної демократії потребують розробки належних нормативних орієнтирів, що відповідають принципам правової демократичної держави. Оскільки в XXI столітті пріоритети правового розвитку будуть тісно пов'язані з технологічним прогресом суспільства, це ставить завдання надання конституційно-правовому регулюванню інститутів прямої демократії нових якісних характеристик, що враховують реалії інформаційного суспільства [569].

Висновки до Розділу 4

Підсумовуючи проведену у четвертому розділі аналіз актуальних питань вдосконалення правового регулювання вирішення спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму можемо зробити такі висновки.

1. Проблема виборчих спорів у виборчому праві є дуже актуальною. Обумовлено це перш за все тим, що саме у виборчих спорах юридично об'єктивуються численні розбіжності з приводу здійснення електоральних прав громадян, а їх вирішення виступає в якості одного з основних засобів захисту

конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виборче право більшості країн передбачає два способи розгляду виборчих спорів: адміністративний та судовий. Що стосується країн Північної Європи, то особливістю цих країн є перевага, що віддається в основному адміністративному способу. Судовий порядок не виключається, однак він застосовується для розгляду окремих видів виборчих спорів (наприклад, в Ісландії – суперечки, пов'язані зі скаргами про порушення норм законодавства про вибори до парламенту, не порушують рішень місцевої влади, виборчих комісій та самого парламенту).

2. Вибори – найважливіший інститут демократії, тому побудова ефективної і науково обґрунтованої системи джерел правового регулювання виборів в федеративній державі, вивчення зарубіжного досвіду в цій сфері буде актуально і науково значущим. Проблема прозорості виборчого процесу як ключового елемента демократії займає одне з центральних місць у відносинах, пов'язаних з проведенням виборів. До теперішнього часу інститут спостерігачів залишається найважливішим інструментом транспарентності.

Слід зазначити, що спеціальних судів у виборчих спорах, що існують в деяких зарубіжних країнах (наприклад, в Бразилії, Аргентині), в країнах Північної Європи не створено. Тільки в одній з п'яти країн Північної Європи – Фінляндії – такі суперечки можуть розглядатися в адміністративних судах, які є самостійною ланкою в судовій системі цієї країни.

Адміністративний спосіб розгляду виборчих спорів в країнах Північної Європи передбачає можливість їх дозволу різними органами, в залежності від виборів, у зв'язку з якими спір виникає (парламентськими, провінційними, муніципальними). Так, якщо мова йде про вибори до вищих представницьких органів розглянутих країн або президентських виборах (у разі Фінляндії та Ісландії), то вищими органами по розгляду виборчих спорів є: в Фінляндії – Вищий адміністративний суд, в Швеції, Норвегії, Данії та Ісландії – самі парламенти або спеціальні комітети / комісії з перевірки результатів виборів (в

Швеції – Комітет Риксдагу з перевірки результатів виборів, в Норвегії – Комітет з перевірки повноважень депутатів, в Данії – Комісія Фолькетінгу з виборів, в Ісландії – сам Альтинг). Примітно, що в Норвегії, Данії та Ісландії в зв'язку з цим діє так званий «міністерський фільтр», що означає, що скарга спочатку направляється до відповідного міністерства (в Норвегії – в міністерство комунального і регіонального розвитку, в Данії – в міністерство внутрішніх і соціальних справ, в Ісландії – в міністерство юстиції), а вже потім передається в парламент для остаточного розгляду і вирішення питання. У Норвегії до того ж в якості обов'язкової умови для передачі скарги в Стортинг є попереднє висловлювання Національної виборчої комісією країни своєї думки щодо заяв, які направляються в палату.

3. Відносно зарубіжного досвіду дистанційного електронного голосування необхідно відзначити наступне. Дистанційне електронне голосування застосовується в ряді зарубіжних держав, таких як Австралія, Бельгія, Бразилія, Канада, Латвія, Естонія, Болгарія, Індія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Перу, Швейцарія, Великобританія, Філіппіни, С'єрра-Леоне, а також в деяких штатах США (Майамі, Флорида, Каліфорнія, Іллінойс). Поширеність дистанційного електронного голосування, в порівнянні зі стаціонарним електронним голосуванням, має менший охоплення як за кількістю країн, так і за широтою використання його інструментарію. Більшість зарубіжних держав використовують електронне дистанційне голосування лише в якості додаткового способу реалізації активного виборчого права. Однак в деяких країнах рівень розвитку дистанційного електронного голосування досить високий. В Естонії і Швейцарії таке голосування активно застосовується на періодичних виборах і референдумах різного рівня [393-397].

Естонія вперше організувала всенародні парламентські вибори із застосуванням дистанційного електронного голосування в 2005 році. Засобом індивідуального доступу, що здійснює аутентифікацію виборця в системі дистанційного електронного голосування, стали електронні посвідчення особи (далі – Ш-карти), які з 2002 року видаються замість паспортів. Громадяни

Естонії отримують Ш-карту після досягнення 15-річного віку, і зараз нею володіють 90% громадян держави. Ш-карта зберігає персональні дані власника, до яких відносяться: повне ім'я, стать, національний ідентифікаційний номер, криптографічні ключі та сертифікати. Головна її особливість полягає у використанні мікросхеми Ш-карти, яка містить програмне забезпечення електронного цифрового підпису (криптографічний пару, що включає загальнодоступний і особистий ключі). Це дозволяє користувачам підписувати електронні документи, що носять публічний характер. Така технологія забезпечує надійну аутентифікацію виборця при проведенні дистанційного електронного голосування. Технологія голосування за допомогою Ш-карти має наступний порядок: виборцю необхідно ввести персональний код ідентифікації на сайті голосування при наявності пристрою для зчитування даних Ш-карти, яка видається органами державної влади. Розвиток дистанційного електронного голосування демонструє масштабне зростання кількості виборців, які довіряють даному способу голосування. Явка на перших в історії дистанційних муніципальних виборах склала майже 10 тис. виборців при загальній кількості близько 1 мільйона осіб. У 2007 році Естонія, вперше серед країн-членів ОБСЄ, використовувала систему інтернет-голосування для виборів на загальнодержавному рівні, в ході яких через мережу Інтернет проголосували 30,3 тис. осіб – близько 3% виборців. На муніципальних виборах у 2009 році 104,4 тис. осіб (що склало 9,5% виборців, які взяли участь в голосуванні) віддали свій голос через Інтернет. У 2011 році на виборах до парламенту Естонії через Інтернет було подано рекордну кількість голосів – 24,5% від загального числа всіх хто прийняв участь в голосуванні виборців. З 2018 року розпочалося тестування технології віртуального цифрового посвідчення особи, яке дозволяє здійснювати ідентифікацію виборця без матеріального носія і голосувати за допомогою стільникового телефону. У 2019 року в достроковому інтернет-голосуванні на виборах парламенту країни взяли участь 247 тисячі виборця з 900 тисяч виборців, зареєстрованих Республіканської виборчою комісією Естонії. Досвід показує, що заходи безпеки, встановлені при

проведенні дистанційного електронного голосування в Естонії, забезпечують ефективну протидію фальсифікаціям на виборах.

4. Однією з країн, повністю відмовилися від застосування ІКТ в ході голосування, є ФРН. Конституційний Суд ФРН визнав у 2009 році використання терміналів для стаціонарного електронного голосування не відповідають Основному закону країни. Дана постанова фактично виключило з електоральної практики будь-яке застосування ІКТ, включаючи дистанційне електронне голосування.

У 2017 році Франція стала ще однією країною, призупинити застосування ІКТ у виборчому процесі. Система дистанційного електронного голосування у Франції була впроваджена в 2012 році на виборах до парламенту в одному з виборчих округів, призначених для голосування громадян, які проживають за кордоном. Рішення про обмеження було прийнято Урядом Франції після подання експертами Національного агентства з безпеки інформаційних систем даних про підвищений ризик хакерських атак в ході проведення виборів. Як підкреслили фахівці в області інформаційної безпеки, подібного роду погрози можуть серйозно вплинути на свободу волевиявлення громадян Республіки.

Однак незважаючи на деякі негативні приклади зберігається тенденція щодо розширення сфери застосування дистанційного електронного голосування. У 2000 році Європейська комісія створила перший проект дистанційного електронного голосування «КіберГолос», який після апробації повинен був бути використаний як повноцінна база для організації віддаленого голосування в Європарламент. Однак серія експериментів не привела до повномасштабного впровадження дистанційного електронного голосування в Європейському Союзі.

У зв'язку з відсутністю ініціативи Європейського Союзу, основним розробником документів в галузі використання ІКТ на виборах і референдумах стала Рада Європи. Під егідою цієї міжнародної організації ведеться активна розробка стандартів проведення дистанційного електронного голосування в різних формах.

5. Узагальнюючи наявний світовий досвід використання систем дистанційного електронного голосування, можна класифікувати відповідні практики за такими ознаками:

За технічним способом здійснення дистанційного електронного голосування:

- голосування з використанням публічних мереж загального доступу, таких як Інтернет;
- голосування за допомогою засобів інтерактивного зв'язку;
- системи голосування за допомогою стільникового телефонного зв'язку.

За юридичними наслідками прийнятих рішень:

- дистанційне електронне голосування імперативного характеру, що проводиться на виборах і референдумах загальнофедерального, регіонального і місцевого рівня;
- дистанційне електронне голосування, яке використовується в ході проведення консультативних референдумів і опитувань виборців;
- дистанційне електронне голосування з метою реалізації народної правотворчої ініціативи.

За місцем проведення електронного голосування (за місцем перебування виборців):

- дистанційне електронне голосування, організоване для виборців, які перебувають в місцях постійного проживання;
- дистанційне електронне голосування, організоване в важкодоступних та віддалених місцевостях;
- дистанційне електронне голосування для виборців, які перебувають в місцях тимчасового перебування;
- дистанційне електронне голосування для виборців, які перебувають за межами території держави.

За способами ідентифікації / аутентифікації виборців:

- за допомогою електронних посвідчень особи, які містять електронний цифровий підпис;

– за допомогою одноразових засобів доступу, що надаються виборчою комісією для проведення дистанційного електронного голосування (електронні карти, оптичні диски, засоби флеш-пам'яті);

– за допомогою засобів аутентифікації, що використовують державні інформаційні системи надання державних послуг, що вимагають підтвердження через традиційні засоби індивідуалізації виборців (що засвідчують особу – паспорт, свідоцтво про народження тощо).

6. Практика реалізації Рекомендацій і застосування різних способів дистанційного електронного голосування в зарубіжних країнах дозволила виявити найбільш типові порушення виборчих прав громадян. До них можна віднести:

– неналежне забезпечення таємниці голосування в умовах необхідності ідентифікації і аутентифікації виборців перед голосуванням і збереження доказової сили інформації про результати волевиявлення;

– незабезпечення незмінності інформації про волевиявлення виборців в зв'язку з можливістю стороннього впливу на системи обліку та обробки голосів виборців;

– відсутність можливості спостереження і контролю за процедурою волевиявлення громадян при дистанційному електронному голосуванні з боку безпосередніх учасників виборчих кампаній і представників громадськості.

Зазначені ризики, виявлені в зарубіжній електоральній практиці, повинні враховуватися при впровадженні дистанційного електронного голосування в Україні.

7. Законодавство зарубіжних держав містить значну кількість форм громадських ініціатив. До них відносяться правотворчі ініціативи громадян, звернення громадян до органів державної влади та місцевого самоврядування, петиції, громадське обговорення законопроектів та інших проектів нормативних правових актів. Активно розвивається практика реалізації права громадян на участь в управлінні справами держави шляхом направлення ініціатив в органи публічної влади у значимих і актуальних питань

суспільного життя і розвитку держави. Більш подібно їх можна розмежувати за такими основними групами:

Документовані звернення громадян до органів публічної влади щодо значного кола питань, що іменуються петиціями. В окремих зарубіжних державах механізм спрямування та реалізації петицій отримав законодавче закріплення з урахуванням особливостей формування політичної і правової системи держави і став дієвим інститутом безпосередньої демократії, що дозволяє донести до органів публічної влади інформацію про суспільні проблеми. У конституціях Федеративної Республіки Німеччина, Бельгії та Литви закріплено право громадян на звернення до органів державної влади з петиціями. У таких країнах, як Австралія, Нова Зеландія, Північна Ірландія, петиція є актом звернення до парламенту і регулюється парламентськими регламентами.

Ініціативи, спрямовані на формулювання пропозицій щодо прийняття чи скасування певного нормативного правового акта іменовані правотворческими (законодавчими) ініціативами громадян (далі – правотворча ініціатива громадян). Даний інститут отримав закріплення в конституціях і законодавстві ряду держав (Австрія, Аргентина, Іспанія, Італія, Румунія, Швейцарія), також на рівні суб'єктів федерації (США, Швейцарія). Подібний підхід існує і в деяких країнах СНД (Республіка Білорусь, Республіка Киргизстан, Республіка Узбекистан).

8. На сьогоднішній день в практиці зарубіжних держав існує безліч прикладів правотворчих ініціатив громадян, що реалізуються в електронній формі. В Індії правотворческіе ініціативи громадян почали реалізовуватися в електронній формі на основі таких інтернет-ресурсів. Метою сайту є надання громадянам права брати участь в житті держави за допомогою участі в розробці законопроектів, стратегічних документів і обговоренні різних питань, що мають значення для розвитку держави. Сайт виступає в ролі платформи для виявлення думок громадян з різних соціально-економічним, політичним питанням, питанням державного устрою. Цей портал не є державним, однак органи

державної влади проводять моніторинг його контенту на предмет пошуку існуючих суспільних проблем.

В Австралії діє порядок подання електронних петицій через сайт Парламенту відповідно до встановленої форми. Для подачі петиції необхідно пройти реєстрацію на сайті. Після представлення петиція потрапляє на розгляд до Комітету з петицій, який ранжує їх за значимістю, відповідності вимогам, що пред'являються до петицій, як формальним, так і змістовним. У Новій Зеландії діє порядок подання електронних петицій, практично аналогічний австралійській моделі.

У Великобританії інтернет-ресурс електронних петицій був введений в дію в 2006 р в рамках програми «Відкритий парламент». Він функціонує відповідно до правил, розроблених Комітетом з процедурних питань Палати громад. Відповідно до діючого порядку розгляду електронних петицій Комітет з петицій Палати громад Британського Парламенту після збору не менше 10 тисяч підписів на підтримку електронної петиції зобов'язаний направити її в Уряд на розгляд. Електронні петиції, які отримали підписи більш ніж 100 тис. Чоловік, повинні стати предметом дебатів у Палаті громад Британського Парламенту. Якщо в результаті парламентських дебатів з тієї чи іншої петиції виявляється необхідність законодавчого регулювання відповідних суспільних відносин, Урядом або Палатою громад може бути поставлено питання про розробку проекту законодавчого акту. Відхилені петиції публікуються за умови, що їх зміст не суперечить закону. Повторна подача відхиленою петиції не допускається.

9. Безумовно, визнання Україною обов'язкової юрисдикції міжнародного судового органу – Європейського суду з прав людини можна вважати революційним етапом розвитку української міжнародно-правової думки, яка до останнього часу ґрунтувалась на принципі статичного підходу до розуміння концепції міжнародного захисту прав людини та абсолютному характері принципу державного суверенітету. Вхідження України до правової системи Конвенції та її юрисдикційного контрольного механізму потребує як перегляду

ставлення до принципу непорушності державного суверенітету, так і відмови від традиційного статичного підходу до концепції захисту прав людини.

Отже, розгляд справи Європейським судом з прав людини є однією із стадій провадження у розв'язанні конфліктів, що стосуються захисту прав та свобод людини і громадянина в Україні, оскільки однією з властивостей рішення цього Суду є те, що воно може бути підставою для перегляду рішень національних судів України, якщо вони допустили порушення прав громадянина при розв'язанні конфлікту, в тому числі й виборчого спору.

10. Україна, як держава, що перебуває в активній фазі євроінтеграційних процесів, проводить реформи практично в усіх галузях державної діяльності. Не оминає цей процес і адаптацію законодавства, яким регламентується адміністративна юстиція. Саме необхідність якісно нових змін у функціонуванні державних органів та проведення судової реформи, яка є однією з вимог Європейського Союзу до України у питанні зближення національного законодавства із законодавством Європейського Союзу надає особливої актуальності дослідженню питань, що торкаються адміністративного судочинства. Нагальними для вирішення є проблеми з оптимізації системи адміністративних судів, підвищення жорсткості критеріїв відбору кандидатів на посади суддів та помічників суддів, покращення системи моніторингу та контролю за функціонуванням судової гілки влади, підвищення відповідальності посадових осіб за корупцію тощо.

Основними, конституційно закріпленими формами прямої демократії в Україні є вибори і референдум. Від належної реалізації цих інститутів, які мають імперативний характер, залежить функціонування політичної системи нашої держави. Досвід проведення голосування у сталих демократіях, в рамках якого використовуються нові можливості сучасних технічних засобів, підтверджує необхідність вдосконалення нормативних засад застосування ІКТ для обліку та фіксації волевиявлення громадян України.

Реалізація виборчих прав громадян вимагає залучення значної кількості осіб, які забезпечують нормальний перебіг виборчого процесу, а також

фінансових і матеріально-технічних ресурсів. При цьому інститут виборів і референдумів супроводжують правові ризики, які негативно впливають на систему народовладдя загалом. До найсерйознішим з них, які представляють підвищену небезпеку для конституційного ладу і вираження волі народу, відносяться фальсифікація результатів голосування і різного роду зловживання, що виникають в процесі проведення виборів.

Одним із напрямів удосконалення виборчого процесу, покликаними мінімізувати зазначені ризики, є впровадження технологій автоматизації процедури голосування, реєстрації та підрахунку голосів виборців, до яких відноситься в тому числі стаціонарне електронне голосування, тобто електронне голосування в приміщенні для голосування. Використання даних технологій на виборах і референдумах має сприяти вирішенню таких завдань:

- удосконалити процедуру подачі голосів виборцями;
- модернізувати способи підрахунку голосів виборців;
- підвищити безпеку процедури голосування;
- поліпшити рівень захисту волевиявлення виборців.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження теорії і практики вирішення спорів адміністративними судами України щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму підсумовано таким:

1. Правовідносини у сфері реалізації форм безпосереднього народовладдя опосередковують практичну реалізацію конституційного права громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також права на участь у всеукраїнському та місцевому референдумах. Саме в рамках виборчих правовідносин створюються передумови для здійснення виборчих прав громадян і відбувається передача публічної влади від її носія і єдиного джерела виборним державним і муніципальним органам, їх посадовим особам, а в рамках референдних відносин – приймаються від імені народу або територіальної громади рішення з найважливіших питань державного або місцевого значення.

Наступною особливістю і виборчих, і референдних правовідносин є те, що у їх системі переважають процесуальні відносини. Незважаючи на те, що процесуальні відносини похідні від матеріальних, вони займають домінуюче положення в загальній системі виборчих та референдних правовідносин. Обумовлено це тим, що матеріальних відносин не може бути без їх опосередкування відповідними процесуальними формами організації та проведення виборів і референдумів. Перевага процесуальних відносин над матеріальними спостерігається на всіх етапах виборчого та референдного процесів. При цьому одному матеріальному зв'язку може відповідати значна кількість виборчих або референдних процедур. Наприклад, матеріальним виборчим відносинам, які пов'язані із правом громадянина бути обраним до органів державної влади, кореспондуються процесуальні виборчі правовідносини, що опосередковують порядок висування кандидатів, умови їх реєстрації, порядок проведення передвиборної агітації, порядок фінансування виборчої кампанії, порядок голосування та встановлення результатів виборів

тощо.

Отже, правовідносини у сфері реалізації форм безпосередньої демократії – це особливий вид конституційних правовідносин, які опосередковують реалізацію його учасниками суб'єктивних виборчих, референдних та інших прав і виконання юридичних обов'язків щодо організації та проведення форм безпосередньої демократії засобом забезпечення стійкого зв'язку законодавства про вибори з виборчою практикою, служать єдиним способом накладення модельної організації виборів, закріпленої в нормах виборчого права, на реальні соціальні процеси.

2. Проаналізовано науковий масив літературних джерел вітчизняного та зарубіжного походження, що дозволило згрупувати наявний теоретичний матеріал за проблематикою дослідження, виокремивши: 1) праці зарубіжних вчених у галузі адміністративного права та процесу; 2) чинні нормативно-правові акти України, зарубіжних держав, проекти законів України; 3) наукові праці з адміністративного права та процесу українських науковців, в яких досліджуються концептуальні та доктринальні питання становлення адміністративно-правової та адміністративно-процесуальної науки; 4) наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених-класиків та сучасників з конституційного права, в яких розглядаються питання, пов'язані з виборчим процесом чи процесом референдуму; 5) джерела, в яких висвітлено питання міжнародно-правових гарантій забезпечення виборчих прав; 6) наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, в яких розкриваються теоретико-прикладні аспекти розгляду спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 7) правові періодичні видання, Інтернет-видання, в яких висвітлюються окремі аспекти забезпечення виборчого права та вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму; 8) матеріали судової практики, правові позиції Конституційного суду України, Верховного суду, Вищого адміністративного суду.

3. Встановлено, що характерною особливістю сучасного виборчого процесу є його конфліктність, що має прояв передусім у зіткненні взаємно

суперечливих інтересів суб'єктів виборчих правовідносин. Вибори завжди опосередковують конфлікт: конфлікт інтересів, конфлікт політичних програм тощо. Інституційна характеристика виборчого протистояння означає, що воно відбувається у межах правового простору відповідно до вимог законодавства до кожної процедури, кожної дії усіх суб'єктів виборчого процесу. Однак, незважаючи на правове втілення, виборчий конфлікт залишається політичним, а отже, завжди існує ймовірність того, що його розвиток може вийти за правові межі, створити політичну і навіть призвести до державної кризи.

4. Оптимізація процедури розгляду виборчих спорів зумовлює нагальну потребу вироблення однакових процесуальних правил, що визначають порядок їх розгляду виборчими комісіями, з наданням їм універсального значення для будь-якого рівня і виду виборів. З цієї точки зору, законодавство повинно містити норми, що регулюють такі основні елементи процедури розгляду виборчих спорів: порядок подання та прийняття скарги; форма і реквізити скарги; порядок сповіщення і виклику зацікавлених сторін на засідання щодо розгляду виборчого спору; правила розгляду виборчого спору на засіданні виборчої комісії, включаючи черговість виступу осіб, що беруть участь в засіданні комісії з розгляду виборчого спору, процедуру прийняття рішення за виборчим спором і набрання зазначеним рішенням законної сили; порядок оскарження до Центральної виборчої комісії прийнятого рішення за виборчим спором (у разі, якщо суб'єкт виборчого спору віддає перевагу інстанційному оскарженню перед судовим).

5. Особливість юридичного конфлікту полягає в тому, що він пов'язаний з виконанням (реалізацією) або порушенням тих чи інших норм права і відповідно виникненням, зміною або припиненням правових відносин між фізичними або юридичними особами, а також іншими суб'єктами права. Виходячи з цього, зазначено, що виборчий спір є виборчим правовідношенням, при якому кожна зі сторін, яка бере участь в ньому прагне підтвердити свої чітко визначені виборчі права і одночасно зобов'язати іншу сторону діяти, як мінімум в режимі дотримання цих суб'єктивних прав, а як максимум вчинити

певні дії, спрямовані на забезпечення реалізації суб'єктивного виборчого характеру протилежної сторони у спорі.

З позиції поділу правовідносин на регулятивні і охоронні виборчі спори, в своїй основі мають дійсне або передбачуване порушення виборчих прав громадян, відносяться до охоронних виборчих правовідносин, оскільки сама можливість оскаржити (шляхом оскарження) незаконні, з точки зору суб'єкта оскарження, дії зобов'язаних суб'єктів регулятивних виборчих правовідносин є найважливішим способом захисту виборчих прав громадян, а при здійсненні захисту порушеного права завжди включаються в дію охоронні, а не регулятивні механізми правового регулювання.

6. Застосовуючи класифікацію виборчих правовідносин на матеріальні і процесуальні, встановлено, що виборчі спори тяжіють до процесуальних виборчих правовідносин, оскільки захист порушених виборчих прав відбувається в чітко встановленому в законі порядку, тобто за допомогою юридичної процедури. Виборче законодавство чітко встановлює порядок оскарження порушень виборчих прав громадян, закріплює підвідомчість органів, уповноважених вирішувати, скарги і заяви. Виборчий спір не фіксує, не надає громадянину виборчих прав (як це відбувається в рамках матеріальних правовідносин), він є юридичною формою (оболонкою), в межах і за допомогою якої уповноважений суб'єкт отримує можливість захистити свої порушені суб'єктивні виборчі права.

7. До найбільш поширених, типових причин виникнення виборчих спорів відносяться: суперечливість і нестабільність правового регулювання виборчих відносин, наявність в ньому численних прогалин і колізій; недостатній рівень політичної і правової культури організаторів виборів та інших учасників виборчого процесу, відсутність сталих демократичних традицій у сфері електоральної поведінки; політичне протиборство суб'єктів виборчого процесу, зокрема прагнення використовувати електоральні конфлікти з суто егоїстичною метою, далекою від потреб дійсної реалізації і захисту виборчих прав від можливих порушень; амбітність і бюрократизм виборчих комісій, обумовлені

надмірно обмежувальною деталізацією передбачених законодавством процедур здійснення виборчих прав громадян.

8. Виборчі спори виявляються зовні в найрізноманітніших формах (видах), які є похідними від рівня виборів, предмета розбіжностей, складу сторін спору. Так, в залежності від змісту електорального конфлікту розрізняються спори, пов'язані з призначенням (переносом, скасуванням) виборів, реєстрацією (обліком) виборців, утворенням виборчих округів і виборчих дільниць, формуванням виборчих комісій, висуненням і реєстрацією кандидатів (списків кандидатів), інформуванням виборців і проведенням передвиборної агітації; фінансуванням виборів і окремих виборчих кампаній кандидатів, виборчих об'єднань; організацією: голосування (зокрема, дострокового і повторного); встановленням підсумків голосування і визначенням результатів виборів.

За колом учасників виборчих спорів вони можуть мати місце у відносинах між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та громадянами; між органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами та виборчими комісіями; між виборчими комісіями і громадянами; між виборчими комісіями; між громадянами. При цьому особливо варто підкреслити, що суб'єктами таких спорів доволі часто стають політичні партії та інші виборчі об'єднання.

9. Підкреслено, що особливий інтерес становить питання про співвідношення виборчих спорів і юридичної (особливо конституційно-правової) відповідальності за порушення виборчого законодавства. Визнаючи їх самостійність і автономність у рамках єдиного юридичного механізму захисту виборчих прав громадян, підтримано думку про те, що окремі заходи конституційно-правового примусу, що застосовуються у виборчій системі, одночасно володіють і каральними (штрафними) властивостями, і правовідновлювальними елементами. З огляду на це, стосовно електорально-правової сфери виділено заходи конституційно-правової відповідальності в «чистому» вигляді, застосування яких не пов'язане з виникненням виборчих

спорів, і заходи конституційно-правової відповідальності, застосування яких характеризується наявністю виборчого спору з яскраво вираженим правовідновлювальним елементом.

10. Передбачені законодавством засоби правового захисту у виборчих спорах повинні оцінюватися на предмет їх ефективності. Загалом, ефективність засобів правового захисту означає, що вони здатні припинити триваюче порушення, відновити права осіб, які були порушені, притягнути до відповідальності порушників і запобігти повторенню подібних порушень в майбутньому. Тому для вищестоящої виборчої комісії або суду буде недостатнім зосередитися на процедурних аспектах розгляду скарги, залишаючи без уваги саме оскаржувану дію: вони повинні мати повноваження дати розпорядження адміністративному органу про здійснення тієї чи іншої дії і визначити заходи щодо запобігання порушень в майбутньому.

Значним аспектом ефективності наданих засобів правового захисту є забезпечення їх застосування. Процедури забезпечення виконання рішень у виборчих спорах необхідно тримати під постійним контролем, а також при вивченні законодавчої бази виборів і досліджувати більш ретельно в ході спостереження за виборами. Звичайні процедури забезпечення виконання судових рішень в контексті виборів можуть бути занадто повільними – це питання також вимагає додаткової оцінки.

11. Зазначено, що система організації адміністративної юстиції кожної країни пов'язана з її історичними та правовими традиціями і перебуває на різних стадіях свого розвитку. Так, наприклад, у більшості європейських держав цей інститут діє вже декілька століть (Франція, Німеччина, Іспанія тощо); в країнах, що розвиваються, його можливості теж почали активно використовуватися; в інших країнах ведуться активні дискусії з приводу необхідності його створення. При цьому кожна з країн намагається запровадити власну, найбільш ефективну модель адміністративної юстиції. Зазначені причини призвели до появи значної кількості різноманітних варіантів організації адміністративної юстиції. Незважаючи на це, усі моделі мають між

собою багато спільного, що дає змогу їх класифікувати з метою більш ґрунтовного наукового дослідження (при цьому слід наголосити, що будь-яка класифікація носить умовний характер і є спробою упорядкування різних форм організації адміністративної юстиції).

Як правило, у зарубіжних країнах виділяють дві основні моделі судових систем: англо-американську (англосаксонську) та романо-германську (європейсько-континентальну). Крім того, деякі науковці додатково називають соціалістичну і мусульманську моделі. Однак, наведена класифікація є недостатньою для аналізу переваг та недоліків організації та функціонування системи адміністративного судочинства. Тому є необхідним здійснення більш детальної класифікації організаційних моделей адміністративних судів.

Адміністративна юстиція в багатьох європейських країнах становить вже сформований інститут (наприклад, Франція, ФРН, Іспанія); активно використовуються можливості адміністративної юстиції в країнах, що розвиваються; у багатьох країнах тривають дискусії щодо становлення національних інститутів адміністративної юстиції. Увага до адміністративної юстиції в країнах з традиційно високим рівнем її правового регулювання настільки велика, що навіть за формальними ознаками вона суперничає з конституційною юстицією, наприклад, в спеціальних наукових дослідженнях конституційне судочинство аналізується після адміністративної юстиції.

У літературі традиційно розглядаються чотири основні способи (основні типи) здійснення правового захисту громадян від неправомірних дій та рішень органів виконавчої влади та її службовців, а відтак і чотири підходи до правового й організаційного оформлення такого захисту, тобто створення системи органів – судів, колегій, трибуналів тощо. Цими способами забезпечення правового захисту громадян в сфері державного управління є:

1) адміністративний спосіб або перевірка вищим в порядку підлеглості органом (посадовою особою) законності, обґрунтованості та доцільності прийняття й виконання адміністративних актів, що порушують, на думку заявника, його права і свободи. Іноді цей тип адміністративної юстиції

називають управлінським, коли органи адміністративної юстиції входять до системи державного управління та не є підконтрольними судам загальної юрисдикції;

2) загальносудовий – розгляд і вирішення судами загальної юрисдикції при використанні цивільно-процесуальної форми скарг на дії (рішення) органів управління, що порушують права і свободи громадян;

3) «квазісудовий» (англо-американський, англосаксонський): коли утворюється система підконтрольних судам загальної юрисдикції спеціальних органів з розгляду адміністративних спорів, не включених до судової системи (функціонує, наприклад, у Великій Британії, США);

4) судовоспеціалізований, тобто адміністративна юстиція характеризується створенням спеціалізованих судів для вирішення спорів по індивідуальним адміністративним справам, що виникають в сфері функціонування органів управління. Адміністративні суди («суди адміністративної юстиції») входять до єдиної судової системи та незалежні при здійсненні правосуддя від адміністративних органів та звичайних (загальних) судів.

12. Становлення демократичної виборчої системи в Україні супроводжується послідовним вдосконаленням виборчого законодавства, особливо в сфері захисту виборчих прав громадян, і одночасно поповненням практики вирішення виборчих спорів і виборчими комісіями, і адміністративними судами всіх рівнів.

Забезпечуючи проведення виборів в суворій відповідності до чинного виборчого законодавства, українська виборча система одночасно і сама активно розвивається за такими основними напрямками: вдосконалення законодавства про вибори і референдуми; створення адміністративного механізму забезпечення виборчих прав громадян; організаційне, інформаційне та фінансове забезпечення виборчого процесу; підготовка та організація виборів; впровадження прогресивних виборчих технологій; підвищення правової культури виборців; вивчення міжнародного досвіду проведення виборів тощо.

Хоча адміністративною юстицією вже накопичено певний досвід з розгляду спорів у сфері правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму, все ж ця робота вимагає серйозного узагальнення, систематизації, вироблення основних принципів, за якими вона повинна будуватися, з'ясування перспектив її розвитку і правового регулювання. Необхідність посиленої уваги до цього напряму обумовлена значенням державних гарантій виборчих прав громадян для стабільності українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богашов О. Кодифікація виборчого законодавства України: окрема думка. *Вибори та демократія*. 2009. № 3(21). С. 17-24.
2. Баймуратов М., Кофман Б. Проблема становлення єдиної системи міжнародних виборчих стандартів. *Право України*. 2013. № 5. С. 63-76.
3. Бакумов О.С. Проблеми зловживання правами громадян в процесі реалізації форм безпосередньої демократії. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4(126). С. 125-132.
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15>
5. Бакумов О.С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.
6. Большакова О.В. Правові засади поширення телерадіоорганізаціями інформації про вибори: достатність, об'єктивність, збалансованість. *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 31 жовт. – 1 лист. 2006 р.)*. Київ: Атіка, 2007. С. 350-365.
7. Богашов О.А. Конституційно-правовий статус органів управління виборчим процесом в Україні. Київ: Центр учбової літератури, 2013. 272 с.
8. Ставнійчук М. І. Конституційно-правові основи виборів до органів державної влади України. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.
9. Lijphart A. 1990. The political consequences of electoral laws, 1945–1985. *Am. Polit. Sci. Rev.* 84:481–97.
10. Виборчий кодекс України: Закон України від 19.12.2019 р. № 396-ІХ. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7. № 8. № 9. ст. 48.

11. Benoit K. 2004. Models of electoral system change. *Elect. Stud.* 23(3):363–89; Trade and the variety of democratic institutions. *Int. Org.* 41:203–24; Ashley S. 1990. Bulgaria. *Elect. Stud.* 9(4):312–18.
12. Топор О. В. *Виборчі комісії як суб'єкти адміністративного судочинства. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2010. Вип. 55. С. 687–692.*
13. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 13. ст. 91.
14. Лізунова О. Д. *Виборчі інформаційні відносини: теоретико-практичний аспект. Часопис Київського університету права. 2016. № 2. С. 112–115.*
15. Матренина К. Ю. *Електронне голосование: понятие и виды. Государство и право. 2015. № 2. С. 120–123; Богашева Н. В. Взаємозв'язок законодавчого регулювання правових інститутів виборів та політичних партій України. Вісник Центральної виборчої комісії. 2014. № 2. С. 60–65.*
16. Орбан-Лембрик Л. *Соціально-психологічні уроки передвиборчих маніпуляцій. Соціальна психологія. 2009. № 3. С. 50–61.*
17. Сліденко І. Д. *Концептуальні міркування з приводу доктринальних засад парламентської виборчої системи в Україні. Право України. 2013. № 5. С. 96–104.*
18. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. *Відомості Верховної Ради.* 2003. № 36. ст. 275.
19. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. *Відомості Верховної Ради.* 2017. № 45. ст. 400.
20. Шевченко Т. *Європейські стандарти висвітлення виборчих кампаній та доступу кандидатів до ЗМІ. Віче. 2012. № 20. С. 26–28.*
21. Про Доктрину інформаційної безпеки України: Рішення РНБО України від 29 грудня 2016 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

22. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації : монографія; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2015. 248 с.
23. Поліщук І. О., Моторнюк Т. М. Поняття «виборчі технології»: основні концептуальні підходи. Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2011. № 7. С. 189–200.
24. Морозова М. Г. Технологии избирательных кампаний в Украине. Вчені записки Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія». 2011. Т. 17. С. 319–324.
25. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_163#Text
26. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи «Про вплив нових комунікаційних та інформаційних технологій на демократію». URL: https://old.archives.gov.ua/International/R_E_final.pdf
27. Рекомендації Комісії з нормами цивільного права в галузі робототехніки. URL: https://robopravo.ru/riezoliutsiia_ies.
28. Македон І. В. Особливості застосування виборчих технологій в країнах демократичного транзиту. Політологічний вісник. Київ, 2012. Вип. 59. С. 318–329.
29. Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України. Харків: ФІНН, 2010. 184 с.
30. Жаровська І. М. Правова природа народовладдя. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2012. № 4 (1). С. 26–34.
31. Богів Я. С., Ковальчук В. Б. Ідея народного суверенітету в українській політико-правовій думці кінця ХІХ – першій чверті ХХ століття. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Юридичні науки. 2015. № 813. С. 356–362.

32. Скрипнюк О. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку. Вісник академії правових наук України. 2008. № 2 (53). С. 13–23; Филиппова Н.А. Юридическое содержание публичного представительства в доктрине конституционного права. Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. 2011. Вып. 11. С. 489-512.

33. Кудряченко А. Сучасний досвід застосування прямої демократії в країнах ЦСЄ. Віче. 2013. № 20. С. 2–6; Фіцак С., Бучин М. Формування списків виборців як важливий аспект дотримання принципу загальних виборів. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів, 2010. Вип. 22. С. 105-109.

34. Богів Я. С. Функції та повноваження місцевого самоврядування в контексті процесу децентралізації влади в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Юридичні науки. 2016. № 850. С. 338–345.

35. Сkochиляс-Павлів О. В. Механізм захисту права на доступ до публічної інформації в Україні. *Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (Bratislava, Slovenska republika, 27-28. novembra 2015 r.).* Bratislava, 2015. С. 63–65.

36. Бортник Н.П. Органи місцевого самоврядування в організаційно правовому механізмі забезпечення конституційних прав і свобод людини / Н.П. Бортник, С.С. Єсімов // Сучасник конституціоналізм : проблеми теорії та практики (до 20-ї річниці Конституції України: матеріали наукового семінару (м. Львів, 24 червня 2016 р.) / упор. М.В. Ковалів. – Львів: ЛьвДУВС, 2016. – С. 41–44.

37. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник. М.: БЕК, 1995. 496 с; Фоміна С.В. Суб'єкти, що беруть участь у виборчому процесі на стадії голосування, та їхній правовий статус у зарубіжних країнах. Науковий вісник

Ужгородського національного університету. Серія Право. Ужгород, 2014. Вип. 29, т. 1. С. 114-118.

38. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. *Відомості Верховної Ради*. 1997. № 24. ст. 170.

39. Ременяк О.В. Перспективи реформи децентралізації публічної влади в Україні крізь призму державотворчої практики: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 4. С. 34–39.

40. Лихова С. Я. Кримінальна відповідальність за злочини проти виборчих та референтних прав за законодавством країн-учасниць Європейського Союзу (порівняльно-правовий аналіз). Альманах кримінального права. Київ, 2009. Вип. 1. С. 275–323; Фоміна С.В. Голосування як стадія виборчого процесу в зарубіжних країнах: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид наук. Харків, 2016. 22 с.

41. Сkochиляс-Павлів О. В. **Право на доступ до публічної інформації: механізм захисту в Україні**. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 150–155.

42. Приймаченко Н. Інформаційні технології як інструменти впливу на думку виборців. *Освіта регіону*. 2009. № 4. С. 146–149.

43. Равлюк Х. І. До питання про роль засобів масової інформації у виборчому процесі. Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. 19 квіт. 2013 р. Київ, 2013. С. 167–170.

44. Шевченко Т. С. Конституційні гарантії доступу ЗМІ до інформації про кандидатів в умовах виборчого процесу. Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина : зб. тез наук. доп. і повідомл. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 6 груд. 2013 р.). Харків, 2013. С. 384–387.

45. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента

України від 15 березня 2016 року № 96/2016.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#Text>

46. Філософія права: Навч. метод, посіб. / О.О. Бандура, В.М. Вовк, М.В. Костицький та ін.; За заг. ред. М.В. Костицького. К.: КНУВС, 2007. 336 с.

47. Кузнецов В. Розуміння права: методи та моделі філософії права (стаття друга). Філософська думка. 2004. № 1. С. 129-130.

48. Аракелян М. М. Особливості строків у справах щодо виборчих спорів. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2010. Вип. 55. С. 674–679.

49. Шаповал В. Вибори як форма безпосередньої демократії: питання історії, теорії і практики. Reforma prawa wyborczego w Polsce i na Ukrainie / pod redakcja Petra Steciuka i Jerzego Buczkowskiego. Przemysl, 2004.

50. Бойчук І. В. Вплив засобів масової інформації (ЗМІ) на участь громадян України у виборчих кампаніях. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2013. Вип. 59. С. 546–552.

51. Фаррелл Д. М. Электоральные системы, партии и избиратели сравнительный обзор. Ойкумена. Харьков, 2012. Вып. 9. С. 84–97.

52. Яковлев А. А. Конституційно-правовий досвід зміни форми державного правління в Україні (2004–2010 рр.). Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2012. Вип. 58. С. 117–122.

53. Жиган Д. Ф. Політичні технології: теоретико-методологічні засади дослідження політичних технологій. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2014. Вип. 64. С. 466–474.

54. Кельман М. Методологія правознавства як світ організованих форм мислення та діяльності дослідника. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2017. № 876. С. 66.

55. Ступник Я.В. Методологія системного підходу функціонування механізму протидії злочинності крізь призму нової кримінологічної парадигми. Закарпатські правові читання. 2017. Том. 1. С. 375–381

56. Барабаш Ю. Г. Окремі питання гарантування виборчих прав громадян. Правові новели. 2014. № 2. С. 17–22.

57. Бачеріков О. В. Особливості визначення підсудності виборчих спорів. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2010. Вип. 55. С. 647–653.
58. Інформація взята з: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%C2%AB%D0%AE%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%A6%D0%92%D0%9A%C2%BB_\(2004\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%C2%AB%D0%AE%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B8_%D0%A6%D0%92%D0%9A%C2%BB_(2004))
59. Amorim Neto O, Cox GW. 1997. Electoral institutions, cleavage structures, and the number of parties. *Am. J. Polit. Sci.* 41(1):149–74.
60. Birch S. 2003. *Electoral Systems and Political Transformation in Post-Communist Europe*. New York: Palgrave Macmillan Birch S, Millard F, Popescu M, Williams K. 2002.
61. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text>
62. Кузь О. М. *Виборчі технології в модерному електоральному процесі США та України : монографія*. Харків : ІНЖЕК, 2012. 256 с.
63. Совгиря О. В. *Конституційне право України : повний курс : навч. посіб.* / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
64. Поліщук І. О. *Виборчі технології: сутність та різновиди*. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2015. № 4. С. 106–112.
65. Чайковська А. В. *Щодо застосування маніпулятивних технологій у виборчому процесі. Цінності сучасного конституціоналізму*. V Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (28–29 верес. 2012 р.). Харків, 2012. С. 149–151.
66. Поліщук І. О. *Маніпулятивний потенціал сучасних виборчих технологій*. Вісник Національного університету «Юридична академія України

імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2013. № 3. С. 111–121.

67. Корж В. П. Корупційні виборчі технології в Україні: поняття, види, проблеми протидії. *Право України*. 2013. № 5. С. 224–229.

68. Voix C. 1999. Setting the rules of the game: the choice of electoral systems in advanced democracies. *Am. Polit. Sci. Rev.* 93(3):609–24.

69. Dewey John *Democracy and Education*. N.Y., 1916; Ролз Дж. *Справедливість як чесність: політична, а не метафізична*. Лібералізм, антологія. К., 2002. С. 779–802; Хабермас Ю. *Познание и интерес. Техника и наука как «идеология»*. М., 2007. С. 167–191.

70. Семенюк Т. Ю. Інформаційна складова передвиборчої боротьби політичних партій. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ, 2010. Вип. 19. С. 255–262.

71. Ковальчук О. І. Роль ЗМІ у виборчому процесі. Цінності сучасного конституціоналізму. V Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (28–29 верес. 2012 р.). Харків, 2012. С. 128–129.

72. Нестеряк Ю. Європейські стандарти висвітлення виборів у ЗМІ та результати медіа-моніторингу виборчої кампанії 2012 року в Україні: порівняльний аналіз. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 241–250.

73. Білуга С. В. Предмет виборчого спору: поняття та сутність. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2010. Вип. 55. С. 668–674.

74. Shugart MS. 2005. Comparative electoral systems research: the maturation of a field and new challenges ahead. See Gallagher & Mitchell 2005, pp. 25–55 Shvetsova OV. 2003.

75. Барабаш Ю. Політичні партії та ЗМІ як суб'єкти виборчого процесу: окремі питання конституційно-правового статусу. *Публічне право*. 2011. № 1. С. 6–12.

76. Лобовікова О. О., Мельніков А. С. Соціальні мережі як феномен інформаційного суспільства. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2011. Випуск 5. С. 146-152.

77. Buckalew J., Wulfemeyer T. Mass Media in the New Millennium: Structures, Functions, Issues and Ethics. USA : 2005.

78. Колісниченко Н. М. Політичні партії як основний інституційний канал рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності. Університетські наукові записки / Хмельниц. ун-т упр. та права. Хмельницький, 2009. № 3. С. 261–267.

79. Процюк І. В. Парламентська форма правління: сутність і особливості. Вісник Академії правових наук України. Харків, 2012. № 4. С. 65–74.

80. Олуйко В. М. Деякі проблеми українського парламентаризму. Університетські наукові записки. Хмельницький, 2015. № 1. С. 5–11.

81. Чуб О. О. Виборчий режим, система партій та громадська думка як взаємозалежні чинники. Юридична осінь 2011 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасників всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (9 листоп. 2011 р.). Харків, 2011. С. 194–197.

82. Логачова В. В. Громадський контроль за виборами в Україні з боку представників ЗМІ: поняття та значення. Юридична осінь 2011 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (9 листоп. 2011 р.). Харків, 2011. С. 152–155.

83. Нельга О. Електоральна громадська думка на стадії формування. Вісник Центральної виборчої комісії. 2009. № 2. С. 72–76.

84. Діордіца І. В. Особливості практики розгляду адміністративних спорів, пов'язаних із порушенням виборчими комісіями з місцевих виборів процедури прийняття, реєстрації та розгляду заяв і скарг. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 10. С. 86–92.

85. Кальченко С. Аспекти відповідальності європейським стандартам національних правових систем оскарження порушення виборчого

законодавства та розгляду виборчих спорів судами в окремих державах. *Вибори та демократія*. 2011. № 1. С. 4–20; Футей Б. Проблеми юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства. Україна. *Вибори-98: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 18-20 лист. 1998 р.). Київ: Центральна виборча комісія, 1999. С. 90-95.

86. Кампо В. М., Янчук А. О. Конституційні засади виборів у практиці Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 12. С. 17–28; Футей Б. Захист голосів: погляд із Сполучених Штатів. *Вибори та демократія*. 2010. № 4(26). С. 23-27.

87. Лещенко О. Д. *Виборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Київ, 2011. Вип. 51. С. 236–247.

88. Benoit K, Schiemann JW. 2001. Institutional choice in new democracies: bargaining over Hungary's 1989 electoral law. *J. Theoret. Polit.* 13(2):159–88.

89. Мойсієнко В. Нормативно-правове закріплення підстав і порядку визнання виборів недійсними у законодавстві України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2013. № 3. С. 34–39.

90. Розум І. О. До питання місця провадження у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності виборчих комісій та комісій з референдуму в структурі адміністративного процесу. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 138–142.

91. Bawn K. 1993. The logic of institutional preferences: German electoral law as a social choice outcome. *Am. J. Polit. Sci.* 37(4):965– 89.

92. Ставнійчук М. І. *Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики* / М. І. Ставнійчук. К., 2001; Фурашев В., Коваль М., Маглюй С. *Системна інформатизація виборчих і референдумних процесів в Україні: монографія*. Київ: Парламентське вид-во, 2004. 608 с.

93. Гарчева Л. П. *Конституционное право Украины: Учебное пособие* / Л. П. Гарчева, А. Н. Ярмыш. 2-е изд. Симферополь: ДОЛЯ, 2002; Хайек Ф.А.

Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: в 3-х т. / пер. з англ. Т. 1. Правила та порядок. Київ: Сфера, 1999. 196 с.

94. The Democratic Civilization. New York: Oxford Univ. Press Mackie TT, Rose R. 1991.

95. Про судоустрій та статус суддів Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 31. Ст. 545.

96. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

97. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Товариства з обмеженою відповідальністю «Торговий Дім «Кампус Коттон клуб» щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 124 Конституції України (справа про досудове врегулювання спорів). 9 липня 2002 року. № 15-рп/2002. Справа № 1-2/2002. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02>.

98. Джафарова М. В. Принципи адміністративного процесуального права у новітніх умовах сьогодення: науково-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Випуск 1. С. 55-57; Цвік М.В. Методологічне значення принципів права. Проблеми методології сучасного правознавства: матеріали міжнар. наук.-теорет. конфер. (м. Київ, 9-10 жовт. 1996 р.). Київ: Українська Правнича Фундація, 1996. С. 34.

99. Мілевський А. Характеристика принципів адміністративних послуг, що надаються підрозділами Міністерства юстиції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 173-177.

100. Адміністративне процесуальне право: навчальний посібник / За загальної редакції Т. П. Мінки. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 320 с; Цельєв О.В. Основні сучасні джерела права. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наук. статей / гол. ред. А. Мелешевич. Київ: Дух і літера, 2013. С. 138-149.

101. Корчинський О. Принципи адміністративного судочинства як основа захисту прав людини і громадянина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2017. № 876. С. 151–156.

102. Ковалів М. В., Стахура І. Б. Принципи адміністративного судочинства: поняття, зміст, система. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2014. С. 174-184.

103. Сkochиляс-Павлів О.В. Медіація та врегулювання спору за участю судді: порівняльні аспекти. *Медіація – альтернативний спосіб вирішення спорів: питання теорії і практики*: збірник тез заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 5 жовтня 2018 року). У 2-х частинах. Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 74-77.

104. Тодика О. Ю. Вибори до парламентів країн СНД (Порівняльно-правовий аспект) / О. Ю. Тодика: Монографія. Х.: Факт, 2003; Цвік М.В. Методологічне значення принципів права. Проблеми методології сучасного правознавства: матеріали міжнар. наук.-теорет. конфер. (м. Київ, 9-10 жовт. 1996 р.). Київ: Українська Правнича Фундація, 1996. С. 34. 1161. Цельєв О.В. Основні сучасні джерела права. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наук. статей / гол. ред. А. Мелешевич. Київ: Дух і літера, 2013. С. 138-149.

105. Тихомиров Ю. А. Административное судопроизводство в России : перспективы развития. *Российская юстиция*. 1998. № 8. С. 35–37.

106. Стариков Ю. Н. Административная юстиция : проблемы теории. Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1998. 197 с.

107. Бондарчук С. А. Принцип рівності учасників адміністративного процесу. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 16–18.

108. Мишин А. А. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / А. А. Мишин / 6-е изд. М.: Белые альвы, 1999; Чехович Т.В. Гарантування конституційного принципу рівного виборчого права – основа розвитку демократичної виборчої системи. Сучасні проблеми виборчого права і

методологія його викладання у вищих навчальних закладах України: тези доповідей міжнар. наук. конф. (м. Київ, 22-23 червня 2017 р.). / редкол.: І.С. Гриценко та ін. Київ: Київ Прінт-Сервіс, 2017. С. 313-318.

109. Петришин А. В. Государственная служба: Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ. Х.: Факт, 1998. 168 с.

110. Кравченко В. В. Конституційне право України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2000; Чуров В.Е., Гришина М.В., Чернова Е.С. Комментарий к постановлению Конституционного Суда РФ от 7 июля 2011 г. № 15-П по делу о проверке конституционности положений ч. 3 ст. 23 Федерального закона «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации» и ч. 2 и 3 ст. 9 Закона Челябинской области «О муниципальных выборах в Челябинской области». Журнал российского права. 2011. № 10. С. 116-118.

111. Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems. New Haven, CT: Yale Univ. Press Taagepera R, Shugart MS. 1993.

112. Крися Т. Підсудність адміністративних справ, що пов'язані з виборчим процесом. Вісник Львівського Університету. Серія юридична. 2011. Вип. 54. С. 180–187.

113. Шруб І. В. Функціонування адміністративних судів в Україні : організаційно-правові засади та їх реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 346 с.

114. Andrews J.T, Jackman R.W. 2005. Strategic fools: electoral rule choice under extreme uncertainty. *Elect. Stud.* 24:65–84.

115. Колодін Д. Особливості конструювання закону, що встановлює кримінальну відповідальність за фальсифікацію виборчої документації, в Україні та деяких країнах Європейського Союзу. Вісник прокуратури. 2012. № 12. С. 78–83.

116. Жушман М. В. Обжалование судебных решений по спорам, которые возникают из применения Закона Украины «О выборах народных

депутатов Украины». Проверка судебных решений в гражданском процессе Украины и России : сб. тез. науч. докл. и сообщ. «круглого стола», Харьков, 19 марта 2013 г. Харьков, 2013. С. 96–99.

117. Benoit K. 2001. District magnitude, electoral formula, and the number of parties. *Eur. J. Polit. Res.* 39(2):149–74.

118. Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / наук. ред. В. Шишкін; авт.-упоряд. І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда. К. : Факт, 2003. 536 с.

119. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 141.

120. Шевченко Т. Європейські стандарти висвітлення виборчих кампаній та доступу кандидатів до ЗМІ. Віче. 2012. № 20. С. 26–28; Шаповал В.М. Деякі міркування щодо виборчого права та конституційної реформи. Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року. Доповіді. Виступи. Матеріали: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Косів, 13-15 трав. 2005 р.). Київ: Фоліант, 2005. С. 266-270.

121. *Embodying Democracy: Electoral System Design in Post-Communist Europe*. Houndmills, Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan Blais A, Carty RK. 1991.

122. Стефанюк В. С., Лукашова Н. П. Гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Вісник Верховного Суду України. 2001. № 2. С. 36–38; Шемшученко Ю. Теоретичні проблеми організації державної влади в Україні. Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наук. праць на пошану Леоніда Юзькова / заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій; упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. Київ: Логос, 2008. С. 67-72.

123. Ковтунець В. Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії з питань розгляду виборчих спорів. Президентські та місцеві вибори 2010 року Вибори та демократія. 2011. № 4. С. 4–13; Хворостянкіна А.В.

Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2008. Т. 77. Юридичні науки. С. 8-12.

124. Нестеряк Ю. В. Комплексний аналіз діяльності засобів масової комунікації під час виборчих кампаній 2014 р. в Україні. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 1. С. 128–135.

125. Жушман М. В. Класифікація виборчих спорів. Проблеми цивільного права та процесу : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам. проф. О. А. Пушкіна, 23 трав. 2009 р. Харків, 2009. С. 341–343.

126. Нечипоренко Т. В. Зарубежный опыт проведения предвыборных теле- и радиодискуссий. Государство и право. 2013. № 1. С. 83–90; Хворостянкіна А. Європейські стандарти адміністративного процесу. Юридичний журнал. 2005. № 11(41). С. 100-109.

127. Colomer J.M, ed. 2004b. Handbook of Electoral System Choice. New York: Palgrave Macmillan Colomer JM. 2005.

128. Богашева Н. В. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу. Право України. 2013. № 5. С. 114–121.

129. Словська І. Є. Ідеї парламентаризму у поглядах державних діячів (початок ХХ ст.). Право України. 2012. № 3/4. С. 473–479.

130. Бачеріков О. В. Доказування в адміністративних справах, пов'язаних з виборчим процесом. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2010. Вип. 52. С. 329–334.

131. Сковчиляс-Павлів О. В. Принципи здійснення адміністративного судочинства у світлі оновлення Кодексу адміністративного судочинства України. *Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку*: збірник тез заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 30 березня 2018 р.). У 2-х частинах. К.: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 177-181.

132. Дахова І.І. Гарантії реалізації конституційного принципу рівного виборчого права. Державотворення та правотворення в період реформ: питання

теорії та практики: матер. щорічної всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19-20 квіт. 2012 р.). У 2-х част. / за заг. ред. В.В. Коваленка. Київ: НАВС, 2012. Ч. 1. С. 203-205.

133. Даль Р. Демократія та її критики / пер. з англ. Харків: РА-Каравела, 2002. 440 с.

134. Матузов Н. И., Малько А. В., Кабышев В.Т., Цыбулевская О. И. Публичная власть: Проблемы реализации и ответственности. Саратов.: СГАП, 2011. 526 с; Хворостянкіна А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. Право України. 2005. № 11. С. 28-32.

135. Шершеневич Г.Ф. Избранное. Т. 5: Учебник русского гражданского права / Вступ. слово, сост.: П.В. Крашенинников. М.: Статут, 2017. 432 с.

136. Алексеев С.С. Общая теория права. М., 1982. Т. 2. С. 71; Шукліна Н.Г. Право обирати і бути обраними – пріоритетне політичне право громадян України. Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9-10 черв. 2005 р.). Київ: Атіка, 2005. С. 292-300.

137. Нерсисянц В. С. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до Декларации 1789 года). Права человека в истории человечества и в современном мире. 1989. С. 21–29.

138. Дамаскин О. В., Корчиги Е. В., Сеченова Р. Р. Избирательный процесс и электорально-правовая культура: учебно-практ. пос. Москва: Норма, 2005. 272 с.

139. Губа Є.І., Калашнікова Н.О. Проблематика нормативного регулювання місця проживання фізичної особи за законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2003. Вип. 17. С. 106-110.

140. Гаек Ф.А. Конституція свободи / пер з англ. Львів: Літопис, 2002. 556 с.

141. Shepsle K.A. 1979. Institutional arrangements and equilibrium in multidimensional voting models. Am. J. Polit. Sci. 23(1):27–59.

142. Постников А. Е. Избирательное право России. М.: Юристъ, 1996.

143. Катков Д. Б., Корчиго Е. В. Избирательное право: вопросы и ответы [Под ред. Ю. А. Веденеева]. М.: Юриспруденция, 2001.

144. Алсуф'єв В.В. До питання співвідношення адміністративної та судової юрисдикції щодо виборчих спорів. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-15 лист. 2003 р.). Київ: Нора-друк, 2003. С. 286-289.

145. Гуменюк В.І., Ставнійчук М.І. Розгляд виборчих спорів за Законом України «Про вибори Президента України» / за ред. А.Г. Яреми. Київ; Дрогобич: Коло, 2004. 352 с.

146. Лещенко О.Д. Виборчі спори: до визначення онтології видової характеристики. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 4 (12). С. 116–135.

147. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2019 році. URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Admin_sudu_2019.pdf.

148. Стукаленко В. А. Сучасні актуальні проблеми виборчого процесу в Україні. *Правова держава*. 2017. № 27. С. 65–69.

149. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 19.03.2019 року № 400/763/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80534265>.

150. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 19 липня 2019 року № 280/3494/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83143099>.

151. Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 21 лютого 2019 року № 855/52/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79996688>.

152. Рішення Полтавського окружного адміністративного суду від 12 березня 2019 року № 440/4529/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80603658>.

153. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 19 березня 2018 року № 804/1950/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72824867>.

154. Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 26 червня 2019 року № 855/162/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82653719>.

155. Бачеріков О. В. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних з виборчим процесом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Одеса, 2011. 22 с.

156. Бачун О. В. Правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.07. «Адміністративне право та процес; фінансове право; інформаційне право» / О. В. Бачун. К. : Ін-т. зак-ва ВРУ, 2010. 22 с.

157. Радченко Є.В. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування. Київ: Факт, 2003. 258 с.

158. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. Москва: Омега-Л, 2004. 608 с.

159. Олійник О.В. Поняття виборчих відносин як об'єкта адміністративно-правового регулювання. *Право і суспільство*. № 3. 2017. С. 153–158.

160. Бакумов О. С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: *монографія*. Харків: Право, 2015. 248 с.

161. Матейкович М. С. Избирательное право и избирательный процесс: учеб. пособие. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 288 с.

162. Белоновский В. Н. Электоральное право Российской Федерации; Рос. гос. гуманитар. ун-т. Москва: РГГУ, 2010. 342 с.

163. Пылин В. В. Избирательное и референдумное право Российской Федерации: учеб.-практ. пособие. СПб: Юрид. центр Пресе, 2003. 561 с.

164. Погорілко В. Ф. Референдне право України: навч. посіб. Київ: Ліра-К, 2009. 366 с.
165. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционное право Украины: учеб. пособие. Харьков: Райдер, 2003. 345 с.
166. Лучин В. О. Конституционные нормы и правоотношения: учеб. пособие для вузов. Москва: Закон и право: ЮНИТИ, 1997. 159 с.
167. Чуб О. О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: *монографія*. Харків: Одиссей, 2005. 232 с.
168. Веденеев Ю. А. Новое избирательное право Российской Федерации: проблемы развития и механизм реформирования. *Вести. Центр. избират. комис. Рос. Федерации*. 1997. № 2. С. 78-87.
169. Дахова И.И. Гарантии конституционных принципов избирательного права Украины. Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине: сборник науч. трудов. Харьков: Право, 2012. С. 132-156.
170. Лещенко О. Д. Виборчі спори в Україні: конституційно-правовий аспект: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. Одеса, 2020. 209 с.
171. Грабильніков А.В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 19 с.
172. *Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование*. СПб.: «Юридический Центр Пресс», 2004. 469 с.
173. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Т. 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Юрид. думка, 2004. 584с.
174. Селіванов А. О. Адміністративний процес в Україні: реальність і перспективи розвитку наукових доктрин : наук, видання. К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2000. 68 с.
175. *Кузьменко О.В. Теоретичні засади адміністративного процесу*: [монографія]. К., 2005. 352 с.

176. Тимошенко І. Сутність виборчих прав громадян України та їх місце в загальній системі прав і свобод. *Публічне право*. 2011. № 4. С. 49-56.
177. Грабильнікова О.А. Конституційно-правовий статус виборців в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид наук. Харків, 2015. 20 с.
178. Галіахметов І. А. Інституціоналізація муніципального (місцевого) виборчого процесу: теоретико-правовий аспект. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2015. № 1(31). С. 56-61.
179. Гарлицкий Л. Избирательные права в практике Европейского Суда по правам человека. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2005. № 1(50). С. 86-94.
180. Романченко Є.Ю. Суб'єкти процесуальних функцій в адміністративному судочинстві України. *Наше право*. № 13. 2013. С. 67–71.
181. Остапенко Т.А. Суб'єкти адміністративного судочинства України / Т.А. Остапенко II Сучасний стан та перспективи розвитку української правової системи : Всеукраїнська конференція (16 липня 2011 р., м. Львів). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2011. Т. II. URL: <http://www.court.gov.Ua/sud5024/9/39/>.
182. Михайлов О.М. Суб'єкти адміністративного процесу (судочинства): підходи до класифікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2014. С. 131–138.
183. Бачун О. В. Правовий статус суб'єктів адміністративного судочинства: монографія / О. В. Бачун ; наук. ред. А. О. Селіванов. К. : Логос, 2009. 114 с.
184. *Виборче право України: навч. посіб.* / за ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. Київ: Парламентське вид-во, 2003. 383 с.
185. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
186. Кузьменко О. В. Адміністративно-процесуальне право України: Підручник / О. В. Кузьменко, Т.О. Гуржій. К.: Атіка, 2007. 416 с.

187. Волошин Ю., Годованик Є. Сучасне розуміння міжнародних виборчих стандартів в умовах правової глобалізації. Вісник Центральної виборчої комісії. 2013. № 2(26). С. 57-60.
188. Сорокин В. Д. Избранные труды / В. Д. Сорокин. СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. 1086 с.
189. Курс адміністративного права України: підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко [та ін.] 2-ге вид., перероб. і опов. К. : Юрінком Інтер, 2013. 872 с.
190. Тищенко Н. М. Административно-процессуальный статус гражданина Украины: проблемы теории и пути его совершенствования / Н. М. Тищенко. Харьков: Право, 2005. 268 с.
191. Гончарук С. Т. Адміністративний процес: навч. посіб. К.: НАУ, 2012. 184 с.
192. Воронов М.П. Передвиборна агітація. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Т 4: Н–П. Київ: Укр. енциклопедія, 2002. С. 489-490.
193. Проект Адміністративного процесуального кодексу України від 4 лютого 2002 року № 9024, внесений народним депутатом України Коліушко І.Б. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_4831.
194. Гаєва Н.П. До питання розуміння принципу прозорості, відкритості та публічності утворення і діяльності громадських об'єднань. Часопис Київського університету права. 2016. № 2. С. 62-66.
195. Вешняков О.А. Спільні завдання розвитку міжнародних виборчих стандартів. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-15 лист. 2003 р.). Київ: Нора-друк, 2003. С. 54-62.
196. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / Р. Павленко та ін.; за заг. ред. Є. Радченка. Київ: Факт, 2003. 258 с.

197. Виборча реформа для всіх і для кожного / за заг. ред. Д. Ковриженка. Київ: Тетріс-прінт, 2011. 100 с.
198. Вельяминов Г.М. К вопросу о понятиях государства, власти и суверенитета. Государство и право. 2014. № 4. С. 96-99.
199. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 7 жовтня 2010 року № 2591-VI // Офіційний вісник України. 2010. № 79. Ст. 2792.
200. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
201. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 4 лютого 1994 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 23. Ст. 161.
202. Цивільний кодекс України 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
203. Буян К. Виборчі технології як засіб маніпулювання електоральними настроями. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2008. Вип. 14. С. 216-224.
204. Тищенко Н.М. Гражданин в административном процессе. Харьков, 1998. С. 40–43.
205. Скочиляс-Павлів О. В., Сидор Н.Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні. Європейські перспективи. 2021. № 1. С. 53–59.
206. Бучин М.А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні: монографія. Львів: ЛІСВ, 2009. 231 с.
207. Давидов Р.К. Проблеми правового забезпечення в Україні вільного і незалежного спостереження за підготовкою та проведенням виборів і всеукраїнського референдуму. Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики / редкол.: М.М. Рябець (голова) та ін. Київ: Центральна виборча комісія, 2001. С. 266-273.

208. Бучин М.А. Демократичні принципи виборів: політико-правові аспекти регулювання в Україні: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2012. 359 с.
209. Марцеляк О. В. Виборче право: сучасне розуміння і сутність. Публічне право. 2011. № 2. С. 12–18.
210. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 196 с.
211. Tsebelis G. 1990. Nested Games: Rational Choice in Competitive Politics. Berkeley: Univ. Calif. Press.
212. Шмеріга В. І. Конституційне право України: Інтерактивний курс / В. І. Шмеріга, Н. М. Крестовська. Одеса: Одиссей, 2004.
213. Основи конституційного права України: Конспект лекцій / За ред. Л. В. Перевалової. Х.: НТУ «ХП», 2002.
214. Белов С. А. Избирательная система как правовой институт. СПб.: Изд. Дом С.-Петербур. гос. ун-та, Изд-во юрид. факультета С.-Петербур. гос. ун-та, 2005.
215. Козюбра М. Принцип верховенства права і реформа виборчої системи. Вибори та демократія. 2008. № 4. С. 84–87.
216. Сінкевич О. В. Норми конституційного права України: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 17 с.
217. Чистоголяний Я. В. Конституційно-правові норми в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 20 с.
218. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
219. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
220. Практичний словник синонімів української мови. Київ. «Українська книга», 2000. 480 с.
221. Моштаківа Н.В. До питання визначення поняття «заклади культури». Регіон-2010: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф. з

міжнар. участю (Харків, 4-5 листопада 2010 р.). Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010. С. 96-99.

222. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 року № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

223. Федоренко В. Л. Конституційне право України: підручник. Київ, 2016. 616 с.

224. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text>.

225. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12#Text>.

226. Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 24.12. 2012 року. № 726/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/726/2012>.

227. Про утворення Державної фіскальної служби: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 р. № 160. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2014>.

228. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 року № 227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019>.

229. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#n195>.

230. Designing electoral rules and waiting for an electoral system to evolve. In The Architecture of Democracy: Institutional Design, Conflict Management, and Democracy in the Late Twentieth Century. Oxford, UK: Oxford Univ. Press
Taagerpera R, Shugart MS. 1989.

231. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / В. Е. Чиркин. М.: Юристъ, 1997.

232. Сkochиляc-Павлів О.В., Нафус Г.Р. Адміністративне судочинство як форма захисту прав і свобод громадян. *Права людини та національна безпека: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 10 грудня 2019 р.). Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2019. С. 233-236.
233. Shugart MS. 1992. Electoral reform in systems of proportional representation. *Eur. J. Polit. Res.* 21:207–24.
234. Афанасьєва М. В. *Виборча інженерія в Україні : монографія*; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Юрид. літ., 2014. 382 с.
235. Співаков І. І. Поглиблення партнерства України з ЄС: адміністративно-правове регулювання виборчих відносин. *Часопис Київського університету права.* 2015. № 2. С. 132–135.
236. Колісник В. П., Любченко П. М. *Голосування та встановлення результатів виборів: проблеми правового регулювання.* Вісник Національної академії правових наук України. Харків, 2014. № 1. С. 93–102.
237. Шеверєва В. Є. *Проблеми правового регулювання передвиборної агітації в Україні : монографія*; Нац. ун-т «Юрид. акад. України». Харків : Слово, 2012. 316 с.
238. Стрижак А. А. *Виборче право в Україні: історія і сучасність.* Київ : Логос, 2012. 448 с.
239. Павко А. *Основні принципи сучасного виборчого маркетингу.* Віче. 2011. № 5. С. 19–21.
240. Чемсак Ю. В. *Виборчий процес та його стадії: теоретично-правовий аспект. Проблеми законності.* Харків, 2009. Вип. 103. С. 39–46.
241. Дамирли М. А. *Право Европейского Союза : рабочая кн. : учеб.-метод. пособ. / М. А. Дамирли, И. С. Кривцова, А. Н. Гладенко.* Одесса : Феникс, 2015. 288 с.
242. *Основи права Європейського Союзу : нормат. матеріали / за заг. ред. М. В. Буроменського ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого.* Харків : Право, 2015. 328 с.

243. Екхардт К. Нові інститути польського виборчого права в світлі поглядів доктрини і судової діяльності конституційного трибуналу. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2013. Вип. 4. С. 94–99.

244. Кулабухова А. В. Електоральні права громадян Європейського Союзу. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права : зб. наук. ст. за матеріалами І Харків. міжнар.-прав. читань (Харків, 27 лист. 2015 р.) : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 311–316.

245. Матвієнко А. С. Територіальна реорганізація виборчої системи Великобританії. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2012. Вип. 58. С. 643–647.

246. Залесны Я. Финансирование парламентской избирательной кампании в Польше. Сравнительное конституционное обозрение. 2013. № 1. С. 118–135.

247. Новак А. Н. Успехи правых партий на местных выборах в Европе: причины и последствия. Державний суверенітет і народний суверенітет в сучасних умовах: VII Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів (26–27 верес. 2014 р.). Харків, 2014. С. 125–127.

248. Оніщук М. В. Типологія референтної демократії: західноєвропейська теорія та практика. Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 114–119.

249. Стабінгіс Р. Президентські вибори та вибори до парламенту в Литві у 2014 році. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 1. С. 30–31.

250. Баликіна Л. І. Парламентаризм – система політичної організації держави. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 2. С. 100–106.

251. Шварцева М. І. Становлення та розвиток європейського парламентаризму. Актуальні проблеми права: теорія і практика. Луганськ, 2013. № 26. С. 601–606.

252. Адашис Л. І. Тлумачення передвиборчої агітації та форми її здійснення політичними партіями на виборах народних депутатів України. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 19–25.
253. Богашева Н. Значення виборчого законодавства для правової інституціоналізації політичних партій в Україні. *Публічне право*. 2014. № 4. С. 29–36.
254. Нікітенко О. О. Політична партія як основний суб'єкт виборчого процесу в Україні. Другі конституційні читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. міжнар. наук. конф. молодих учених, аспірантів і студентів. Харків, 2009. С. 136–138.
255. Панкевич І. Реалізація активного виборчого права в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Публічне право*. 2014. № 3. С. 15–22.
256. Макарецв А. А. Административная ответственность средств массовой информации за нарушение правил информационного обеспечения выборов: вопросы теории и практики. *Современное право*. 2013. № 5. С. 22–26.
257. Колесниченко В. М. Принципи судового розгляду виборчих спорів в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2009. Вип. 47. С. 281–290.
258. Кириченко Ю. До питання про наступний конституційний контроль щодо виборчого законодавства України. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2012. № 1. С. 47–49.
259. Benoit K, Hayden J. 2004. Institutional change and persistence: the origins and evolution of Poland's electoral system 1989–1999. *J. Polit.* 66(2):396–427.
260. Blais A, Massicotte L. 1997. Electoral formulas: a macroscopic perspective. *Eur. J. Polit. Res.* 32:107–29.
261. Исаев М. А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии / М.А. Исаев. М.: ОАО «Издательский дом «Городец», 2004.
262. Конституционное право: Словарь / Отв. ред. В. В. Маклаков. М.: Юристъ, 2001.

263. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации / [Отв. ред. А. В. Иванченко]: Учебник для вузов. М.: Норма, 1999.

264. Совгиря О. В. Конституційно-процесуальне право України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 536 с.

265. Нестерович В. Ф. Виборче право як підгалузь конституційного права України. Право і суспільство. 2018. № 3. С. 44–49.

266. Автономов А.С. Избирательная власть: монография. Москва: ИРИС, 2002. 88 с.

267. Агафонова Н.В. Інструментальні фактори застосування Плану законодавчого забезпечення реформ в Україні. План законодавчого забезпечення реформ в Україні: актуальні питання реалізації. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2016. С. 18-21.

268. Баймуратов М.О., Кофман Б.Я. Міжнародні виборчі стандарти: правова природа, змістовна та системна характеристика, актуальні питання імплементації в законодавство України: монографія / ред. Ю.О. Волошин. Суми: Університетська книга, 2012. 230 с.

269. Арістова І.В., Ткаченко В.В. Теоретико-методологічні засади адаптації інформаційного законодавства України до міжнародних правових стандартів: правова природа, зміст та особливості. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. 2016. № 1. С. 26-36.

270. Бальцій Ю. Актуальні питання підвищення якості виборчого законодавства стосовно виборів сільських, селищних та міських голів. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. № 3(9). С. 65-68.

271. Богашева Н. Значення виборчого законодавства для правової інституціоналізації політичних партій в Україні. Публічне право. 2014. № 4(16). С. 29-36.

272. Вешняков А.А. Предисловие. Международные избирательные стандарты. Сборник документов / отв. ред. А.А. Вешняков; науч. ред. В.И. Лысенко. Москва: Весь Мир. 2004. С. 15-30.

273. Виборча кампанія. Зарубіжний та вітчизняний досвід / ред. Б. Мечинський. Київ; Лондон: Вестмінстерський фонд демократії, 1997. 165 с.
274. Дашковська А.В. Правовий статус ЗМІ в системі суб'єктів виборчого процесу. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2011. Вип. 61. С. 264-269.
275. Shepsle KA. 1986. Institutional equilibrium and equilibrium institutions. In *Political Science: The Science of Politics*, ed. H Weisberg, pp. 51–81. New York: Agathon Shepsle KA. 1989.
276. Автономов А.С. Системность как свойство категорий конституционного права. *Общественные науки и современность*. 2004. № 4. С. 145-154.
277. Бакумов О.С. Конституційне право громадян України на участь у виборах і референдумах та проблеми його реалізації: монографія. Харків: Право, 2015. 248 с.
278. Величинская Ю.Н. Международные избирательные стандарты как ориентир для совершенствования основ построения и функционирования системы избирательных комиссий в Российской Федерации. *Конституционное и муниципальное право*. 2012. № 1. С. 67-72.
279. Mozaffar S. 1998. Electoral systems and conflict management in Africa: a twenty-eight state comparison. In *Elections and Conflict Management in Africa*, ed. T Sisk, A Reynolds, pp. 81–98.
280. O'Donnell G, Schmitter PC. 1986. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Univ. Press Olson DM. 1993; Bankruptcy proceedings in Italy: Progress achieved and problems remaining in the execution of the judgments of the European Court of Human Rights / Interim Resolution CM/ResDH(2007)27 (Adopted by the Committee of Ministers on 4 April 2007). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80186>.
281. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации / М. В. Баглай: Учебник. М.: НОРМА-ИНФРА, 1999.

282. Автономов А.С., Веденеев Ю.А., Луговой В.В. Сравнительное избирательное право: учеб. пособие / науч. ред. В.В. Маклаков. Москва: Норма, 2003. 208 с.

283. Бернацький Б. Позбавлення та обмеження активного виборчого права у контексті міжнародних виборчих стандартів та демократичних принципів. Український часопис міжнародного права. 2016. № 3. С. 67-76.

284. Громадське спостереження за черговими місцевими виборами 2015 р. Підсумковий звіт / О. Айвазовська та ін. Київ: Опора, 2016. 247 с.

285. Ключковський Ю. Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія. Київ : Час Друку, 2011. 132 с.

286. Справочное пособие по надзору за политическим финансированием: тренинг по выявлению нарушений и правоприменению (TIDE). Washington : International Foundation for Electoral Systems, 2013. 264 с.

287. Стешенко Т. В. Правове регулювання статусу офіційних спостерегачів від громадських та міжнародних організацій за європейськими стандартами. Проблеми законності. Харків, 2010. Вип. 108. С. 46–52.

288. Посібник з питань застосування законодавства про вибори Президента України для членів дільничих виборчих комісій на позачергових виборах Президента України 2014 року : посіб. складено на основі законодавства України, чинного станом на 29 квіт. 2014 р. / Центр. вибор. коміс. Київ : ВАІТЕ, 2014. 287 с.

289. Руснак Б. А. Місцеві вибори 2015 : навч.-метод. посіб. для офіц. спостерігача; Міжнар. республік. ін-т. Київ : ЦПГІ, 2015. 67 с.

290. Чергові, проміжні, повторні вибори народних депутатів України 2012–2013 років: інформ.-аналіт. зб. / Центр. вибор. коміс. Київ : ВАІТЕ, 2015. 1056 с.

291. Фоміна С. В. Конституційно-правові ознаки голосування як стадії виборчого процесу. Юридична осінь 2013 року : зб. тез доп. та наук. повідомл. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (Харків, 14 листоп. 2013 р.). Харків, 2013. С. 114–117.

292. Чемсак Ю. В. Висока якість виборчих процедур – шлях до реалізації народного суверенітету. Проблеми державного будівництва та місцевого самоврядування на сучасному етапі : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 21 трав. 2009 р. Харків, 2009. С. 121–123.

293. Волощук О. Т., Георгіца А. З. Конституційне право зарубіжних країн : навч.-метод. комплекс. Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2010. 224 с.

294. Батура С. Становлення виборчої системи до Європейського парламенту: порівняльно-правовий аналіз міжнародно-правових актів. Віче. 2012. № 20. С. 2–5.

295. Данилов С. Ю. Великобританія: специфіка інститутів избирательного права и парламентские выборы 2010 года. Современное право. 2011. № 3. С. 123–126.

296. Мілова М. І. Вибори та виборча система Болгарії: адаптація до європейських реалій. Гілея. Київ, 2013. Вип. 69. С. 774–780.

297. Демократичні засади організації і функціонування вищих органів державної влади України : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Барабаша ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», НДІ правознавства. Харків : Право, 2013. 272 с.

298. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. в 2 т. / під ред.: Н. В. Мішина, В. О. Міхальов. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. Т. 1–2.

299. Левицька К. В. Парламентаризм в Україні: сучасна українська історіографія. Гілея. Київ, 2013. Вип. 69. С. 306–309.

300. Оберройтер Г. Парламентаризм: міжнародний досвід. Вибрані роботи учасників Першої щорічної міжнародної конференції «Парламентські читання». Київ, 2010. С. 6–10.

301. Максимець Б. Історія становлення інституту парламентаризму в Україні. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2009. № 3. С. 202–208.

302. Яровой Т., Гулевата Н. Парламентаризм як засіб розвитку демократії. Віче. 2010. № 10. С. 30–32.

303. Нестеряк Ю. Моніторинг діяльності ЗМІ під час виборчої кампанії 2012 року в Україні: аналіз методології та результатів. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2013. № 1. С. 187–194.
304. Аналіз стану здійснення правосуддя адміністративними судами у 2019 році. URL:https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Admin_sudu_2019.pdf.
305. Brady D, Mo J. 1992. Electoral systems and institutional choice: a case study of the 1988 Korean elections. *Comp. Polit. Stud.* 24(4):405–30.
306. Бачеріков О. В. Адміністративне судочинство у справах, пов'язаних із виборчим процесом: автореф...дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. Одеса, 2011. 21 с.
307. Сьох К.Я. Механізми вирішення виборчих спорів в Україні. *Підприємництво, господарство та право.* 2019. № 6. С. 192-197.
308. Смокович М. І. Правове регулювання розгляду виборчих спорів: теоретичний і практичний аспекти: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 576 с.
309. Скочиляс-Павлів О. В. Публічно-правовий спір як предмет розгляду в адміністративних судах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2014. № 9-2. Т.1. С. 123–126.
310. Cox G. 1997. Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press Cusack T, Iversen T, Soskice D. 2004.
311. Бучковський Л. Засади змішаної системи встановлення чинності парламентських виборів на прикладі Федеративної Республіки Німеччини. *Вибори та демократія.* 2012. №1(31). С. 4-9.
312. Дерев'янка С. Віковий ценз учасників виборів і референдумів за конституціями світу: порівняльно-правовий наліз. *Вибори та демократія.* 2008. № 1(15). С. 17-24.

313. Громько Ал.А. Модернизация партийной системы Великобритании: монография. Москва: Весь Мир, 2007. 344 с.

314. Дашковська А. В. Участь ЗМІ у виборах народних депутатів України (на матеріалах практики виборчого процесу у 2012 році). Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30 листоп. 2012 р. Одеса, 2012. Т. 1. С. 375–377.

315. The psychological impact of electoral laws: measuring Duverger's elusive factor. Br. J. Polit. Sci. 21:79–93.

316. Дашковська А. В. Правовий статус засобів масової інформації в контексті проектів виборчого кодексу України. Правове життя сучасної України : матеріали міжнар. наук. конф. проф.- виклад. складу, 20–21 квіт. 2012. Одеса, 2012. Т. 1. С. 303–305.

317. Жовтяк Є., Шевченко В. Реформа виборчого законодавства: від слів до діла. Чому в Україні назріло ухвалення Виборчого кодексу і яким він має бути: законопроект і коментарі. Київ: Просвіта, 2003. 312 с.

318. Заворотченко Т.М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні. Часопис Київського університету права. 2012. № 3. С. 17-21.

319. Богашов О. Поняття та правова природа органів управління виборчим процесом. Вибори та демократія. 2011. № 1(27). С. 21-28.

320. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. Т. 1–2 / Отв. ред. Б. А. Страшун. М.: БЕК, 1996.

321. Жукевич І.В. Механізм взаємодії явних і неявних принципів права. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2010. Вип. 47. С. 66-71.

322. Богашов О.А. Виборчі комісії в системі органів публічної влади України: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2009. 18 с.

323. Журавський В.С. Зміни задля забезпечення виборчих прав громадян. Новітні державотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи (до

15-річчя Конституції України). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. С. 27-33.

324. Государственное право Российской Федерации / Под ред. О. Е. Кутафина. М.: Юридическая литература, 1996.

325. Лысенко В. И. Некоторые проблемы развития российского избирательного права. Государство и право. 1995. № 8.

326. Лещенко О.Д. Виборчий спір: до визначення дефінітиву та характерних рис. *Судова апеляція*. 2011. № 2 (23). С. 32–39.

327. Бачеріков О.В. Виборчі спори як адміністративно-правова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 35. С. 316–321.

328. Про практику застосування адміністративними судами положень КАСУ під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом: Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 01.11.2013 року № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015760-13#Text>.

329. Авер'янов В.Б. Питання правового регулювання адміністративних процедур. Конституція України – основа модернізації держави і суспільства: матеріали наук. конф. (м. Харків, 21-22 черв. 2001 р.). / упоряд.: Ю.М. Грошевий, М.І. Панов. Харків: Право, 2001. С. 275-277.

330. Алексі Р. Інституціоналізація прав людини в демократичній конституційній державі. Філософія прав людини / за ред.: Ш. Госепата, Г. Ломанна; пер. з нім., 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 172-189.

331. Беспалий Б. Система виборчих комісій та принципи її формування, проблеми формування списків виборців за чинним законодавством та шляхи його вдосконалення. Гарантії виборчих прав громадян та демократичного характеру управління виборчим процесом: зб. матер. наук.-практ. конф. (Київ, 24 черв. 2003 р.). Київ: Міленіум, 2003. С. 33-37.

332. Князев С. Д. Очерки теории российского избирательного права. Владивосток: Изд-во Дальневосточного ун-та, 1999.

333. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 22.05.2014 р. № 826/6931/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
334. Рішення Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 20.03.2019 р. № № 200/4279/19 <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
335. Постанова Баришівського районного суду Київської області від 23.10.2012 р. № 1001/1534/2012. <http://www.reyestr.court.gov.ua>.
336. Endogenous selection of institutions and their exogenous effects. *Constitut. Polit. Econ.* 191–212 Taagepera R. 2002.
337. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. в 2 т. / під ред.: Н. В. Мішина, В. О. Міхальов. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2014. Т. 1–2.
338. Про практику застосування адміністративними судами положень КАСУ під час розгляду спорів щодо правовідносин, пов'язаних з виборчим процесом: Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 01.11.2013 року № 15. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015760-13#Text>.
339. Європейське право. Право Європейського Союзу : підручник : у 3 кн. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин ; за заг. ред. В. І. Муравйова. Київ : Ін Юре, 2015. Кн. 3 : Право зовнішніх зносин Європейського Союзу. 408 с.
340. Коваленко М. Г. Сучасні тенденції розвитку виборчого законодавства України. Стратегія проведення конституційної реформи в умовах інтеграції України до ЄС : зб. наук. ст. та тез повідомл. за матеріалами наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2015 р. Харків, 2015. С. 56–59.
341. Бодрова І. І. Удосконалення законодавчої регламентації виборчих процедур під час голосування та встановлення результатів виборів. Формування європейського правового простору: історія і сучасність : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 20 трав. 2011 р. Харків, 2011. С. 83–86.
342. Стрижак А. А. Виборче право в Україні: історія і сучасність. Київ : Логос, 2012. 448 с.

343. Конституційне право України : підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: В. П. Колісник, Ю. Г. Барабаш. Харків : Право, 2010. 416 с.

344. Задорожня Г.В. Принцип рівного виборчого права громадян у рішеннях Конституційного Суду України. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 9(131). С. 42-49.

345. Богашов О. Функції системи виборчих комісій України. Вибори та демократія. 2008. № 3(17). С. 12-18.

346. Васильченко О. П. Основні конституційно-правові моделі інституту референдуму в зарубіжних країнах. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. Київ, 2010. С. 265–267.

347. Лужикова Є. О. Значення інституту міжнародних виборчих стандартів у демократичних державах. Вісник Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. Державне управління. Київ, 2014. Вип. 2. С. 61–64.

348. Батура С. Порівняльно-правовий аналіз пропорційних виборчих систем країн-членів Європейського Союзу. Віче. 2012. № 18. С. 14–16.

349. Ключковський Ю. Виборчий процес: процедурний аспект. Публічне право. 2014. № 3. С. 5–14.

350. A politics of institutional choice: post-communist presidencies. *Comp. Polit. Stud.* 39(5):523–52.

351. Мяловицька Н. А. Порівняльно-правовий аналіз виборчих систем країн Європи. Порівняльне правознавство. Сучасний стан і перспективи розвитку: зб. матеріалів міжнар. наук. симпозіуму «Дні порівняльного правознавства» (м. Київ, 8–11 квіт. 2009 р.). Київ, 2009. С. 308–311.

352. Новак О. М. Місцеві вибори в Європі: історико-правовий аспект. Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20–21 листоп. 2013 р. Харків, 2013. С. 907–909.

353. Новак О. Виборчі системи на місцевих виборах у Європі: досвід регіональних держав. Публічне право. 2014. № 3. С. 23–29.
354. Садовська О. М. Виборче право і виборча система Республіки Болгарія: національна практика та європейські виклики. Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство. 2012. Т. 17, вип. 1/2. С. 53–61.
355. Новак О. М. Фактори, що зумовлюють вибір способів формування органів місцевого самоврядування у сучасній Європі. Юрист України. 2013. № 4. С. 32–36.
356. Ключковський Ю. Б. Виборчий процес: правова природа і суб'єктивний аспект. Право України. 2014. № 7. С. 157–166.
357. Берлявский Л. Трансформация избирательной системы Великобритании. Сравнительное конституционное обозрение. 2011. № 4. С. 47–53.
358. Horowitz D.L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: Univ. Calif. Press Ishiyama JT. 1997.
359. Transitional electoral systems in postcommunist Eastern Europe. *Polit. Sci. Q.* 112(1):95–115.
360. Initiation of new democratic institutions in Eastern Europe and Latin America. In *Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America*, ed. A Lijphart, CH Waisman, pp. 14–52.
361. Смолій А. Правове регулювання виборів: досвід Польщі. Вісник Центральної виборчої комісії. 2013. № 1. С. 70–71.
362. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : повний курс : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
363. Which is the best electoral system? In *Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives*, ed. A Lijphart, B Grofman, pp. 31–39.
364. Grumm JG. 1958. Theories of electoral systems. *Midwest J. Polit. Sci.* 2:357–76.

365. Конституционное право зарубежных стран: Учебник / Под общ. ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. М.: НОРМА (НОРМА-ИНФРА-М), 2001.
366. Rokkan S. 1970. Citizens, Elections, Parties. Oslo: Universitetsforlaget
Rudd C, Taichi I. 1994.
367. Voting Accessibility for the Elderly and Handicapped Act of 1984. URL: <https://www.congress.gov/bill/98th-congress/house-bill/5762>
368. Uniformed and Overseas Citizens Absentee Voting Act (UOCAVA) of 1986. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?req=52+usc+20301&f=treesort&q=true&num=21&hl=true&edition=prelim&granuleId=USC-prelim-title52-section20301>.
369. Military and Overseas Voting Empowerment (MOVE) Act of 2009. URL: <https://www.maine.gov/sos/cec/elec/voter-info/move-act.html>.
370. National Voter Registration Act (NVRA) of +1993 (P.L. 103-31). URL: <https://www.congress.gov/bill/103rd-congress/house-bill/2>
371. The Help America Vote Act of 2002 (PL 107-252). URL: <https://www.congress.gov/107/plaws/publ252/PLAW-107publ252.pdf>.
372. Звід законів США «Голосування і вибори». URL: <http://memory.loc.gov/ammem/amlaw/lwsl.html>
373. «Effective» number of parties: a measure with application to West Europe. *Comp. Polit. Stud.* 12:3–27.
374. Gallagher M. 1991. Proportionality, disproportionality, and electoral systems. *Elect. Stud.* 10(1):33–51.
375. Gallagher M, Mitchell P, eds. 2005. *The Politics of Electoral Systems*. Oxford, UK: Oxford Univ. Press
Geddes B. 1996.
376. Про накладення певних санкцій у зв'язку з іноземним втручанням у вибори в США від 12 вересня 2018 р. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/en/ec/143990.pdf

377. Про додаткові заходи забезпечення національної безпеки в зв'язку із значною ворожою кібердіяльністю від 28 грудня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-15#Text>

378. Баулин О. В. Громадські приймальні політичних партій як учасники виборчої кампанії. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2012. Вип. 58. С. 666–670.

379. It's parties that choose electoral systems (or, Duverger's Law's upside down). *Polit. Stud.* 53:1–21.

380. *Gomillion v. Lightfoot*, 364 US 339 (1960). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/364/339/>.

381. *Wesberry v. Sanders*, 376 US 1 (1964). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/376/1/>.

382. *Reynolds v. Sims*, 377 US 533 (1964). URL: <https://www.oyez.org/cases/1963/23>.

383. *Oregon v. Mitchell*, 400 US 112 (1970). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/400/112>.

384. *Shaw v. Reno*, 509 U.S. 630 (1993). URL: <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/509/630.html>.

385. Specific interests and the origins of electoral institutions. Presented at Annu. Meet. Am. Polit. Sci. Assoc., Chicago, Sep. 2–5 Dahl RA, Tufte ER. 1973.

386. *Bush v. Gore*, 531 US 98 (2000). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/531/98/>.

387. *Crawford v. Marion County Election Board*, 553 U.S. 181 (2008). URL: <https://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/553/181.html>.

388. *Citizens United v. Federal Election Commission* 558 US 310 (2010). URL: <https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/08-205>.

389. *Shelby County v. Holder*, 570 US 2 (2013). URL: <https://www.justice.gov/sites/default/files/crt/legacy/2013/02/05/shelbymerits.pdf>.

390. Купер проти Харрїса. URL: <https://t.co/ivRYRNSzBZ>.

391. Конституція штату Каліфорнія. URL: <https://worldconstitutions.ua/?p=173>.
392. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
393. Бучковскі Л. Сучасні системи верифікації виборів (на прикладі Італії, Австрії і Словаччини). Право і Безпека. 2012. № 3. С. 8–13.
394. Петру А. М. Президентські вибори в Румунії: регіональні виклики. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 1. С. 29–30.
395. Цимдарс А. Впровадження електронного журналу голосування у виборчу систему Латвії. Вісник Центральної виборчої комісії. 2015. № 1. С. 26–27.
396. Ясірова Ю. Ф. Демократичний збір (ДІСІ) на виборах президента Кіпру 2013 р.: програмні засади та електоральна активність. Київ, 2013. Вип. 71. С. 934–938.
397. Бучковський Є. Виборчий кодекс: вибрані зміни, впроваджені до польського виборчого права. Право України. 2013. № 5. С. 77–85.
398. Парно Л. Д. Електоральні механізми формування стабільної урядової більшості (на прикладі Франції). Гілея / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2012. Вип. 59. С. 799–804.
399. Бучковський Л. Засади змішаної системи встановлення чинності парламентських виборів на прикладі Федеративної Республіки Німеччини. Вибори та демократія. 2012. № 1. С. 4–9.
400. Георгіца А. Законодавча влада: поняття, правова природа, місце і роль у системі органів публічної влади. Право України. 2009. № 11. С. 100–116.
401. Гурієвська В. Можливості застосування процесуального підходу в системі парламентаризму. Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. 2013. № 1. С. 169–175.

402. Козенко Ю. Демократичні принципи права в ролі засобів формування юридичного світогляду особи. *Вибори та демократія*. 2011. № 3(29). С. 39-43.
403. Козодой Л. Принцип загального виборчого права: теоретико-конституційний аналіз. *Вибори та демократія*. 2009. № 3(21). С. 4-9.
404. Ільченко І.М. Виборчі права людини в контексті імплементації міжнародних стандартів виборів. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2006. Т. 53: Юридичні науки. С. 185-188.
405. Бучковський Є. Вибори Сенату Республіки Польща: проблеми реформування. *Вибори та демократія*. 2006. № 4(10). С. 63-69.
406. Калинина И. Право на свободные выборы. *Конституционное право: Восточноевропейское обозрение*. 2000. № 1(30). С. 56-62.
407. Ільков О.М. Інститут збору підписів виборців та його правове вдосконалення. *Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики / ред. кол.: М.М. Рябець (голова) та ін.* Київ: Центральна виборча комісія, 2001. С. 128-136.
408. Богашева Н., Ключковський Ю. Виборчі комісії в системі поділу влади. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Правознавство*. 2012. Вип. 641. С. 113-120.
409. Кампо В. Деякі правові проблеми місцевих виборів у контексті конституційної юрисдикції. *Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 31 жовт. – 1 лист. 2006 р.)*. Київ: Атіка, 2007. С. 137-142.
410. Лавринович О.В. Законодавче врегулювання вирішення спорів під час виборчих кампаній. *Законодавство України: проблеми вдосконалення: збірник наук. праць*. Вип. 7. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 104-118.
411. Electoral engineering and cartelization of politics in the Czech Republic. Presented at World Congr. Polit. Sci., XVIIIth, Quebec City, Can., Aug. 1–5 Laakso M, Taagepera R. 1979.

412. Анісімова М.Ф., Бритченко С.П., Чехович С.Б. Науково-практичний коментар Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Київ: Пектораль, 2006. 96 с.
413. Анкерсмит Ф.Р. Репрезентативная демократия. Эстетический подход к конфликту и компромиссу. Логос. 2004. № 2(42). С. 15-40.
414. Кальченко С. Окремі аспекти застосування конституційно-правової відповідальності та цивільно-правової відповідальності під час виборчого процесу. Вибори та демократія. 2005. № 4(6). С. 80-85.
415. Political Institutions—A Preface. Boston: Appleton-Century-Crofts
Sartori G. 1968. Political Development and Political Engineering, Vol. 17.
Cambridge: Cambridge Univ. Press
416. Rae D.W. 1971. The Political Consequences of Electoral Laws. New Haven, CT: Yale Univ. Press. Rev. ed. Reed SR, Thies MF. 2001.
417. The International Almanac of Electoral History. London: Macmillan. 3rd ed. Mitchell P. 2005.
418. Lijphart A. 1994. A Study of Twenty-Seven Democracies 1945–1990. New York: Oxford Univ. Press
Lipson L. 1964.
419. Kitschelt H, Mansfeldova Z, Markowski R, Toka G. 1999. Post-communist Party Systems: Competition, Representation, and Interparty Cooperation. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press
Kl'ima M. 2000.
420. Political parties and party systems in regime transformation: inner transition in the new democracies of Central Europe. Am. Rev. Polit. 14:619–58.
421. Андрушко П.П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика: монографія. Київ: КНТ, 2007. 328 с.
422. Electoral Reform in New Zealand and Japan: A Shared Experience? Palmerston North, N.Z.: Massey Univ. Press
Sait EM. 1938.
423. Predicting the number of parties: a quantitative model of Duverger's mechanical effect. Am. Polit. Sci. Rev. 87(2):455–64.

424. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

425. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика за-стосування, український контекст / за ред. О. Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 783.

426. Ключковський Ю. Б. Правові позиції Європейського суду з прав людини та вітчизняне виборче законодавство. Право України. 2011. № 7. С. 23-32.

427. Галайчук В., Кальченко С. Практика Європейського суду у виборчих справах: корисні уроки для України. Юридична газета. 2010. № 21 (242).

428. Тагієв С. Р. Право на вільні вибори в рішеннях Європейського суду з прав людини. Верховний Суд України. Інформаційний сервер. URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D?OpenDocument&CollapseView&RestrictToCategory=B97A66E79FBA7C99C22576E80031F65D>.

429. Козюбра М. Правовий закон: проблема критеріїв. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2-3. С. 83-96.

430. Мельниченко проти України. Офіційний вісник України. 2005. № 21. Ст. 1182.

431. Суховецький проти України. Офіційний вісник України. 2006. № 49. Ст. 3300.

432. Ковач проти України. Офіційний вісник України. 2009. № 82. Ст. 2802.

433. Корнеєв А., Шаповал Т. Конституційно-правовий інститут виборів і суб'єктивні виборчі права громадян (можливості удосконалення). Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 4(14). С. 39-45.

434. Паліюк В. П. Застосування норм міжнародних договорів і рішень Європейського суду з прав людини при вирішенні справ з виборчого законодавства України. Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та

практики. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Київ, 9-10 червня 2005 року. Київ: Атіка. 2005. С. 391–403.

435. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

436. Грасхоф К. Право на вільні вибори (Додатковий протокол № 1 до Європейської конвенції з прав людини, стаття 3). Вісник Конституційного Суду України. 2001. № 2. С. 60-66.

437. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Матьє-Моен і Клерфе проти Бельгії» (Case of Mathieu-Mohin and Clerfayt v. Belgium). URL: https://europeancourt.ru/uploads/ECHR_Mathieu-Mohin_and_Clerfayt_v_Belgium_02_03_1987.pdf

438. Коломоєць Т. Адміністративне процесуальне право – самостійна галузь національного права (в аспекті пошуку нової моделі предмету адміністративного права України). Публічне право. 2016. № 1(21). С. 27-34.

439. Рішення Європейського суду з прав людини у справі у справі «Клерфа, Легруа проти Бельгії» (Case of Clerfayt, Legros v. Belgium). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx>.

440. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Бус-Клібборн проти Сполученого Королівства» (Case of Booth-Clibborn v. the United Kingdom). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search>.

441. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Малард проти Франції» (Case of Malarde v. France). URL: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{"appno](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx#{).

442. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Черепков проти Росії» (Case of Cherepkov v. Russia). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Cherepkov%20%7C%20v.%20%7C%20Russia&sessionid=68146275&skin=hudoc-en>.

443. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Саллерас Ллінарес проти Іспанії» (Case of Salleras Llinares v. Spain). URL: <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html>

&highlight=Case%20%7C%20of%20%7C%20Salleras%20%7C%20Llinares%20%7C%20v.%20%7C%20Spain&sessionid=68146339&skin=hudoc-en.

444. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Горіздра проти Молдови» (Case of Gorizdra v. Moldova). URL:[http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Gorizdra%20%7C%20v.%20%7C%20Moldova&sessionid=68146439&skin=hudoc-en.](http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=Gorizdra%20%7C%20v.%20%7C%20Moldova&sessionid=68146439&skin=hudoc-en)

445. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гулієв проти Азербайджану» (Case of Guliev v. Azerbaijan). URL:[http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=AZERBAIJAN%20%7C%20P1-3&sessionid=68203483&skin=hudoc-en.](http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=2&portal=hbkm&action=html&highlight=AZERBAIJAN%20%7C%20P1-3&sessionid=68203483&skin=hudoc-en)

446. Протокол № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

447. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тенасе проти Молдови» (Case of Tanase v. Moldova). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/Pages/search.aspx>.

448. Галушко И.В. Избирательные споры и судебная практика их разрешения в избирательном праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2004. 28 с.

449. Лавринович О.В. Выборче право України та право виборців в Україні. Парламентська реформа: теорія та практика: збірник наук. праць. Вип. 6. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 125-135.

450. Луговий І.О. Міжнародно-правові стандарти виборів та їх реалізація в національному законодавстві. Часопис Київського університету права. 2006. № 2. С. 111-114.

451. Костицька І.О. Політико-правова природа представницьких органів влади. Соціологія права. 2011. № 1. С. 44-47.

452. Ковальчук О.Б. Выборчий процес в Україні: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2003. 20 с.

453. Лісова К. С. Втілення ідеї парламентаризму в період Української революції (1917–1921 рр.). Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 20–25.
454. Пасальський М. Конституційна модель депутатського мандата парламентарія України. Юридична Україна. 2015. № 9. С. 26–31.
455. Carstairs A.M. 1980. A Short History of Electoral Systems in Western Europe. London: Allen & Unwin Colomer J.M. 2004a.
456. Duverger M. 1951. Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State. New York: Wiley Duverger M. 1984.
457. Козодой Л.М. Суб'єкти виборчого процесу, які забезпечують реалізацію виборчого права громадян, та законодавче закріплення їх правового статусу. Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 лют. 2005 р.). Київ: Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. С. 119-122.
458. Коліушко І. Як модернізувати Україну? Сценарій прискорення суспільного розвитку. Юридичний вісник України. 2011. 20-26 серп. (№ 33(841)). С. 6-7.
459. Костицька І. Політико-правова природа народного представництва. Право України. 2006. № 10. С. 9-14.
460. Кофман Б.Я. Теоретические и нормативные подходы к дефинитивному определению и структурной характеристике международных избирательных стандартов (окончание). Порівняльно-правові дослідження. 2009. № 1. С. 75-84.
461. Богашева Н.В. Виборчі комісії як органи управління виборчим процесом: проблеми формування і забезпечення професійності та об'єктивності. Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9-10 черв. 2005 р.). Київ: Атіка, 2005. С. 530-542.

462. Афанасьєва М.В. Зловживання пасивним виборчим правом: теорія та практика. Актуальні проблеми держави і права. Одеса, 2011. Вип. 61. С. 203-211.
463. Studying institutions: some lessons from the rational choice approach. J. Theor. Polit. 1(2):131–47.
464. Афанасьєва М.В. Визначення типу виборчої системи сучасної України. Парламентаризм в Україні: теорія та практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 червня 2001 р.). Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 132-136.
465. Скочиляс-Павлів О. В. Місце адміністративного суду в системі суб'єктів адміністративного судочинства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 913–918. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2013-1/13covcas.pdf>
466. Сергєєв Ю. В. Правовий статус морських професійних спілок в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 670-677.
467. Іващук Я., Ковтунець В., Ключковський Ю. Виборчий процес в Україні. Практичні аспекти: посібник-практикум. Київ: Інститут виборчого права, 2003. 120 с.
468. Ключковський Ю. Органи управління виборчим процесом: проблеми формування та повноважень. Проблеми законодавчого забезпечення виборчого процесу: матеріали семінарів. Київ: ІВП, 2002. С. 16-20.
469. Лисенков С.Д. Основи конституційного процесуального права: навч. посібник. Київ: Юрисконсульт, 2007. 270 с.
470. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. Нац. акад. внутр. справ. 4-вид. переробл. та доopr. Київ : Ліра-К, 2012. 576 с.
471. Reynolds A, Reilly B. 1997. The International IDEA Handbook of Electoral System Design. Stockholm: Int. Inst. Democr. Elect. Assist. Roberts NS. 1997.
472. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации / [Под ред. А. А. Вешнякова]. М.: Норма, 2003.

473. Сковчиляс-Павлів О. В., Лесько Н.В. Правові проблеми використання соціальних мереж у державному управлінні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 243–246.
474. Shamir M. 1985. Changes in electoral systems as ‘Interventions’: another test of Duverger’s hypothesis. *Eur. J. Polit. Res.* 13:1–10.
475. Мінєнко О. Виборчі комісії: проблеми формування та організації роботи. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2006. № 4(6). С. 60-66.
476. Lijphart A. 1992. Democratization and constitutional choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland 1989–91. *J. Theor. Polit.* 4(2):207–23.
477. Ordeshook P.C, Shvetsova O.V. 1994. Ethnic heterogeneity, district magnitude, and the number of parties. *Am. J. Polit. Sci.* 38(1):100–23.
478. Афанасьєва М.В. Доктрина «політичного питання» в українському виборчому праві. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2008. Т.VII. С. 206-212.
479. Богашева Н.В., Ключковський Ю.Б. Правові позиції Центральної виборчої комісії щодо утворення виборчих комісій, формування їх складу, а також припинення повноважень виборчих комісій та їх членів. Аналіз правових позицій Центральної виборчої комісії щодо застосування Закону України «Про вибори Президента України» у редакції 2004 року. *Доповіді. Виступи. Матеріали: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Косів, 13-15 трав. 2005 р.)*. Київ: Фоліант, 2005. С. 48-74.
480. Биктагиров Р.Т. Субъект избирательного права Российской Федерации: конституционно-правовое исследование: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2010. 50 с.
481. Решота В. В. Англосаксонська модель адміністративної юстиції. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 208–214.
482. Богашева Н.В. Взаємозв’язок законодавчого регулювання правових інститутів виборів та політичних партій в Україні. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2014. № 2(29). С. 60-65.

483. Карпенко О.Д. Реалізація політичних прав державними службовцями України під час виборчого процесу. Законодавство України: проблеми вдосконалення: збірник наук. праць. Вип. 7. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2001. С. 130-138.

484. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: законодавче застосування і реалізація. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-15 лист. 2002 р.). Київ: Нора-друк, 2003. С. 41-53.

485. Ленгер Я. Виборчі права внутрішньо переміщених осіб в Україні: колізійні питання та можливі шляхи їх усунення. Конституційно-правові академічні студії. 2016. Вип. 1. С. 19-25.

486. Єрмолаєв В. Про двопалатний парламент: з історії парламентаризму в Україні. Вісник Академії правових наук України. Харків, 2010. № 1. С. 101–111.

487. Шаповал В. М. Парламент як представницький орган. Право України. 2015. № 3. С. 114–134.

488. Understanding the dynamics of electoral reform. *Int. Polit. Sci. Rev.* 16(1):9–29.

489. Афанасьєва М. Голосування «*contra omnes*» як складова виборчої інженерії. Юридичний вісник. 2011. № 4. С. 80-83.

490. Богашева Н., Ключковський Ю. Міжнародні стандарти демократичних виборів та законодавство про вибори народних депутатів України. *Вибори та демократія*. 2012. № 2(32). С. 29-50.

491. Political goals, institutional context, and the choice of an electoral system: the Russian parliamentary election law. *Am. J. Polit. Sci.* 40(4):1253–79.

492. Салищева Н.Г., Хаманева Н.Ю. Административная юстиция и административное судопроизводство в РФ. Москва. Академический правовой университет при Институте государства и Права РАН. 2001. 60 с.

493. Касьяненко Л. Юридичний процес і правова процедура у фінансовому праві. Публічне право. 2014. № 1(13). С. 54-59.
494. Кашанина Т.В. Юридическая техника: учебник. Москва: Эксмо, 2007. 512 с. 298. Кельзен Г. Чисте правознавство. 3 дод.: Проблема справедливості / пер. з нім. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
495. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 2 жовтня 2015 р. за позовом Київської міської організації політичної партії “Об’єднання “Самопоміч” до Центральної виборчої комісії. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52079370>.
496. Астафичев П.А. Избирательное право России: современное состояние и перспективы развития: монография. Орел: Изд-во ОРАГС, 1999. 204 с.
497. Богашева Н.В. Відносини держави і політичних партій в Україні: конституційно-правові аспекти. Київ: Логос, 2012. 446 с.
498. Ковальчук О. Виборчий процес в Україні: конституційно-правовий аспект. Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2002. Вип. 37. С. 217-221.
499. Панова І. В. Захист від впливу інформації, що є шкідливою для особи, як принцип інформаційного права. Право і Безпека. 2010. № 3. С. 69-72. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_3_17
500. Кравченко В.В. Конституційне право України: навч. посібник. 6-те вид., випр. і доп. Київ: Атіка, 2009. 608 с.
501. Лавринович О. Проблема недійсності виборів. Право України. 2000. № 6. С. 84-85.
502. Шаповал Т. Про особливості парламентаризму в Україні (теоретичний і конституційний аспекти). Вісник Національної академії прокуратури України. 2013. № 1. С. 36–41.
503. Скрипнюк В. Правові практики утвердження парламентаризму в контексті європейської інтеграції України. Юридична Україна. 2014. № 1. С. 9–13.

504. Пуйда Р. Б. Парламентська діяльність УНДО (1930–1935 рр.). Гілея. Київ, 2012. Вип. 59. С. 126–130.
505. Чаку Є. В. Становлення і розвиток адміністративного судочинства в Україні (від існування Київської Русі до здобуття незалежності). Форум права. 2011. № 4. С. 801-806. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_131
506. Богашева Н.В., Ключковський Ю.Б., Колісецька Л.В. Дослідження деяких аспектів еволюції виборчого законодавства України (1989-2006 роки): монографія. Київ: Фоліант, 2006. 146 с.
507. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020 : Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
508. Кафарський В.І. Політичні партії та органи правосуддя: проблеми конституційно-правового регулювання. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2009. Вип. 43. С. 180-185.
509. Кравцова Т.М., Венгер Ю.В. Щодо питань адаптації законодавства України у сфері стандартизації до норм Європейського Союзу. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. 2016. № 1. С. 20-25.
510. Мойсієнко В. Нормативно-правове закріплення підстав і порядку визнання виборів недійсними у законодавстві України. Вісник Центральної виборчої комісії. 2013. № 3(27). С. 34-39.
511. Нельга О. Виборчі закони України у контексті деяких сучасних суспільно-політичних практик. Вибори та демократія. 2006. № 3(9). С. 77-82.
512. Нечипоренко Т.В. Информационное обеспечение выборов – институт избирательного законодательства Российской Федерации: автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. Москва, 2010. 27 с.
513. Нудненко Л.А. К вопросу о понятии и субъектах пассивного избирательного права. Государство и право. 2014. № 3. С. 5-14.
514. Онишко Є. Європейські правові стандарти: способи та рівні впровадження (теоретичні аспекти). Проблеми державотворення і захисту прав

людини в Україні: матер. XV регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 4-5 лют. 2009 р.). Львів, 2009. С. 29-30.

515. . Оніпко О.Ф., Хомовненко М.Г. Захист прав виборців у процесі збору підписів. Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м.Київ, 25 лют. 2005 р.). Київ: Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. С. 205-208.

516. Міненкова Н. Люстрація як наукова проблема сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень. Evropský politický a právní diskurz. 2016. Sv. 3, Vyd. 4. С. 90-97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2016_3_4_15

517. Оніщенко Н.М. Права і свободи людини у контексті дії та дієвості права. Держава і право. Юридичні і політичні науки. Київ, 2009. Вип. 43. С. 3-9.

518. Оніщенко Н. Принципи верховенства права та верховенства закону: взаємодоповнення, взаємообумовленість, взаємозбагачення чи взаємовиключення? Вісник Вищого адміністративного суду України. 2010. № 2. С. 16-22.

519. Осадчук К.О. Державна влада та її поділ: до перспектив виділення нетипових гілок влади. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. Ужгород, 2014. Вип. 29, т. 1. С. 96-100.

520. Паломбелла Дж. Особенности глобального права и взаимодействие различных правопорядков. Сравнительное конституционное обозрение. 2012. № 6(91). С. 28-55.

521. Войнолович С. Ю. Сучасна модель системи адміністративного судочинства України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2013. № 4. С. 77-83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_4_17

522. Федоренко В.Л. Виборче право як складова системи конституційного права України (із досвіду виборів 2006 року). Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 жовт. – 1 лист. 2006 р.). Київ: Атіка, 2007. С. 191-195.

523. A period of enhanced surprise, disappointment, and frustration? The introduction of a new electoral system in New Zealand. In *Electoral Systems for Emerging Democracies: Experiences and Suggestions*, ed. J Elklit, pp. 63–74. Copenhagen: Danida Rogowski R. 1987.

524. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. Львів: Літопис, 2002. 196 с. 627. Панкевич І. Імперативізація парламентського мандату в Україні та інших європейських державах (порівняльно-правовий аналіз). Вісник Львівського університету. Серія юридична. Львів, 2010. Вип. 50. С. 118-126.

525. Панкевич І. Реалізація активного виборчого права в Україні: сучасний стан та шляхи вдосконалення. *Публічне право*. 2014. № 3(15). С. 15-22.

526. Панкевич І.М. Традиція виборності влади в Україні: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 488 с.

527. Парламентаризм: реєстр термінів і понять / авт.-упор.: О.Л. Копиленко та ін.; за ред. О.Л. Копиленка. Київ: К.І.С., 2012. 512 с.

528. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с. 396. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.

529. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія. Дослідження структур, мотивів і результатів / пер. з англ. Київ: АртЕк, 2001. 212 с.

530. Перепелюк В.Г. Адміністративний процес. Загальна частина: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2003. 367 с.

531. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: монографія. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.

532. Корнієнко М. Місцеві вибори: порядок змінено, проблеми залишаються. *Вибори та демократія*. 2005. № 4(6). С. 4-7.

533. Савенко М. Активне виборче право: теоретичний аспект. *Право України*. 2013. № 5. С. 122-133.

534. Рітко Е. Создание и ведение базы данных по регистрации избирателей. Список избирателей как один из важнейших элементов гарантий

виборів. Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 лют. 2005 р.). Київ: Фонд сприяння демократичним виборам, 2005. С. 41-46.

535. Савенко М.Д. Принципи Конституції. Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». 2006. Т. 53: Юридичні науки. С. 13-16.

536. Перепелюк В.Г. Конституційні процедури. Державно-процесуальне право: навч. посіб. Чернівці: Рута, 2004. 350 с.

537. Радченко О.І. Статус народного депутата України: проблеми теорії і правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 19 с.

538. Пылин В.В. Избирательное и референдумное право Российской Федерации: учеб.- практ. пособ. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2003. 561 с.

539. П'ясецька О. Джерела міжнародних та регіональних виборчих стандартів. Право України. 2004. № 8. С. 42-44.

540. Пилипишин В.П. Система принципів виборчого права: теоретичний та практичний аспекти аналізу. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2008. № 3(77). С. 122-131.

541. Рабінович П. Основні права людини: поняття, класифікація, тенденції. Український часопис прав людини. 1995. № 1. С. 14-22.

542. Колісник В. Сутність конституціоналізму, конституційна доктрина та головні підходи до визначення конституційного ладу. Вісник Конституційної асамблеї. 2013. № 2-4. С. 17-37.

543. Петришин О. Верховенство права як принцип дії права. Українське право. 2006. № 1(19). С. 49-57.

544. Радченко Є. Право спостереження. Вибори та демократія. 2004. № 2. С. 23-28.

545. Козлов В.І. Колективні політичні права і свободи громадян України: конституційно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид наук. Харків, 2009. 17 с.

546. Князев С.Д. Избирательный процесс: понятие, особенности и структура Известия вузов. Правоведение. 1999. № 3(226). С. 42-54.

547. Пухтецька А.А. Принципи Європейського адміністративного простору: поняття та основні види. Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики: зб. наук. статей / за ред. Ю.С. Шемшученка; упор. І.О. Кресіна, В.П. Нагребельний, Н.М. Пархоменко. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. С. 294-297.

548. The causes of electoral reform in Japan. In Mixed-Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds, ed. M.S Shugart, MP Wattenberg, pp. 152–72. Oxford, UK: Oxford Univ. Press Remington TF, Smith SS. 1996.

549. Примуш М. В. Специфіка розвитку українських політичних партій в умовах трансформації інституту парламентаризму. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2015. № 1. С. 147–156.

550. Кондратюк С. В. Державотворча діяльність української Центральної Ради. Науковий вісник Чернівецького університету. 2011. Вип. 578 : Правознавство. С. 22–28.

551. Історія українського парламентаризму. Від допарламентських форм організації політичного життя до сьогодення / голова редкол. В. М. Литвин ; ред. рада: В. Б. Яловий, В. О. Зайчук ; Ін-т історії НАН України. Київ : Дніпро, 2010. Т. 1–3. 635 с.

552. Римский В.Л. Наблюдение за выборами: руководство для индивидуальных наблюдателей. Москва: Фонд ИНДЕМ, 1999. 65 с.

553. Саидов А.Х. Концепция «Европейского правового пространства»: проблемы и перспективы. Московский журнал международного права. 1992. № 3. С. 59-72.

554. Кондратюк С. В., Корж Н. Я. Ідеологічне та організаційно-правове становлення українських політичних партій у процесі формування парламентської традиції галицьких українців (друга половина XIX – початок XX ст.). Часопис Київського університету права. 2010. № 4. С. 28–32.

555. Leys C. 1959. Models, theories, and the theory of political parties. *Polit. Stud.* 8:127– 46; Voda M.D. Judging Elections by Public International Law: A Tentative Framework. Revisiting Free and Fair Elections: an international round table on election standards organized by the Inter-Parliamentary Union (Geneva, November 2004) / ed. M.D. Voda. Geneva: Inter-Parliamentary Union, 2004. P. 75-101.

556. Селіванов А.О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади: монографія. Київ: Ін Юре, 2008. 120 с

557. Ковальчук О.Б. Законодавче забезпечення виборчого процесу в Україні. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. Львів, 2015. Т. 827, № 4. С. 69-73.

558. Серьогіна С.Г. Проблеми правового регулювання статусу суб'єктів виборчого процесу в Україні. Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9-10 черв. 2005 р.). Київ: Атіка, 2005. С. 119-125.

559. Ключковський Ю. Законодавчі бар'єри на шляху запобігання порушенню виборчого законодавства. Новітні виборчі технології та виборче законодавство: стенограма «круглого столу» (м.Київ, 31 січ. 2003 р.). Київ: Інститут політики, 2003. С. 13-17, 19.

560. Словська І.С. Дотримання принципів рівних і прямих виборів до парламенту як передумова визнання України світовим співтовариством. У наукові читання, присвячені пам'яті В.М. Корецького: зб наук. праць / редкол.:

Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во Європейського університету, 2012. С. 201-203.

561. Спільний висновок Венеціанської Комісії та ОБСЄ/БДПЛ щодо Закону України «Про Державний реєстр виборців» (CDL-AD(2007)026). Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи; пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. 2-е вид., випр. і доповн. Київ: Логос, 2009. С. 403-410.

562. Ключковський Ю. Гарантії виборчих прав громадян та механізми їх реалізації. Гарантії виборчих прав громадян та демократичного характеру управління виборчим процесом: зб. матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 24 черв. 2003 р.). Київ: Міленіум, 2003. С. 13-17.

563. Стецюк П. Конституційна держава та конституціоналізм за М.І. Палієнком. Вибори та демократія. 2012. № 1(31). С. 98-103.

564. Тихий В. Правова природа, повноваження, рішення та висновки Конституційного Суду України. Проблеми сучасного українського конституціоналізму: збірка наук. праць на пошану... Леоніда Юзькова / заг. ред.: А. Стрижак, В. Тацій; упоряд.: В. Бринцев, В. Кампо, П. Стецюк. Київ: Логос, 2008. С. 215-228.

565. Size and Democracy. Stanford, CA: Stanford Univ. Press Dunleavy P, Margetts H. 1995.

566. Татарнікова Л.А. Подальше вдосконалення Закону України «Про вибори народних депутатів України» з питань забезпечення реалізації та захисту конституційних виборчих прав громадян України. Вибори і референдуми в Україні: законодавче забезпечення, проблеми реалізації та шляхи вдосконалення: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-15 лист. 2002 р.). Київ: Нора-друк, 2003. С. 100-107.

567. Elster J, Offe C, Preuss UK. 1998. Institutional Design in Post-communist Societies. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press Frye T. 1997.

568. Тодика Ю.М. Становлення виборчої системи в Україні в аспекті основ конституційного ладу. Україна. Вибори – 98. Досвід. Проблеми. Пероспективи: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 лист. 1998 р.). Київ: Центральна виборча комісія, 1999. С. 70-75.

569. Усенко-Чорна Ж. Державний реєстр виборців – крок до нової якості суспільного буття в Україні. Вісник Центральної виборчої комісії. 2011. № 2(21). С. 31-34.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Скочиляс-Павлів О. В. Діяльність адміністративних судів України щодо вирішення спорів, пов'язаних з виборчим процесом чи процесом референдуму: *монографія*. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 417 с.
2. Skochylias-Pavliv, O., Hryshyna, N., Romtsiv, O., Nizhnik, O. Modernization of administrative procedures for licensing and accreditation in the field of higher education in Ukraine. *Amazonia Investiga*. March, 2020. Volume 9. Issue 27. P. 536–543. (*Web of Science*)
3. Скочиляс-Павлів О. В. Право на доступ до публічної інформації: механізм захисту в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 150–155. (*Index Copernicus*)
4. Скочиляс-Павлів О. В., Лесько Н.В. Правові проблеми використання соціальних мереж у державному управлінні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 243–246. (*Index Copernicus*)
5. Бортник Н. П., Парпан У. М., Скочиляс-Павлів О. В. Принципи позасудового вирішення адміністративних спорів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2019. Випуск 24. С. 96–104. (*Index Copernicus*)
6. Скочиляс-Павлів О. В. Заходи протидії корупції: види та сутність. *Митна справа*. 2012. № 3. С. 96–101.
7. Скочиляс-Павлів О. В. Адміністративні стягнення за корупційні діяння: проблеми застосування. *Митна справа*. 2012. № 5. Ч. 2. кн. 2. С. 118–123.
8. Скочиляс-Павлів О. В. Роль Верховного Суду України у механізмі забезпечення правосуддя в адміністративних справах. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2013. № 21. Ч. 1. С. 229–231.

9. Скочиляс-Павлів О. В. Місце адміністративного суду в системі суб'єктів адміністративного судочинства. *Форум права*. 2013. № 1. С. 913–918. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2013-1/13covcas.pdf>

10. Скочиляс-Павлів О. В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 175–178.

11. Скочиляс-Павлів О. В. Організаційно-правові заходи протидії корупції у сфері освіти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. № 73. С. 52–58.

12. Скочиляс-Павлів О. В. Публічно-правовий спір як предмет розгляду в адміністративних судах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Юриспруденція». 2014. № 9–2. С. 123–126.

13. Скочиляс-Павлів О. В. Способи здійснення права на доступ до публічної інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 813. С. 76–80.

14. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості забезпечення права на доступ до публічної інформації у формі відкритих даних в Україні. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 15. С. 62–70.

15. Скочиляс-Павлів О. В. Принципи адміністративного судочинства за оновленим Кодексом адміністративного судочинства України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 84–89.

16. Скочиляс-Павлів О. В. Правове регулювання вирішення виборчих спорів європейським судом з прав людини. *Наше право*. 2018. № 3. С. 37–43.

17. Скочиляс-Павлів О. В. Корупція як негативне соціально-правове явище: ознаки та причини. *Право та державне управління*. 2019. № 2. С. 41–46.

18. Скочиляс-Павлів О. В., Лесько Н.В. Спір про право в термінових

адміністративних справах за зверненням органів доходів і зборів. *Правові горизонти*. 2019. № 18 (31). С. 85–90.

19. Бортник Н. П., Ільчишин Н. В., Скочиляс-Павлів О. В. Суб'єкти у правовідносинах адміністративного судочинства. *Право. UA*. 2020. № 3. С. 102–106.

20. Скочиляс-Павлів О. В. Вибірчі спори в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості. *Європейські перспективи*. 2020. № 2. С. 173–180.

21. Скочиляс-Павлів О. В. Система суб'єктів запобігання та протидії корупції у сфері освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2013. № 22. Ч. 2. Т. 2. С. 296–300.

22. Скочиляс-Павлів О. В., Сидор Н.Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні. *Європейські перспективи*. 2021. № 1. С. 53–59.

які засвідчують апробацію матеріалів дослідження

23. Скочиляс-Павлів О. В. Забезпечення правової допомоги в адміністративному судочинстві. *Актуальні питання удосконалення системи законодавства в умовах сьогодення*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницьк, 14 грудня 2012 р.). Хмельницький: ХІСТ Університету «Україна», 2012. С. 111–114.

24. Скочиляс-Павлів О. В. Ознаки та правова природа адміністративного договору. *Теоретичні та практичні проблеми адаптації національного законодавства України до світових стандартів правового регулювання*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 15 грудня 2012 р.). Донецьк: Донецький університет економіки та права, 2012. С. 310–313.

25. Скочиляс-Павлів О. В. Проблемні питання здійснення допуску адміністративної справи до провадження у Верховному Суді України. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 10–11 травня 2013 р.). У 3-х частинах. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2013. Ч. III. С. 49–51.

26. Сковчиляс-Павлів О. В. Склад суду при здійсненні адміністративного судочинства. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез учасників II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 12 червня 2013 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. Ч.2. С. 138–140.

27. Сковчиляс-Павлів О. В. Співвідношення понять «посадова особа» та «службова особа» в контексті Кодексу адміністративного судочинства України. *Право та психологія*: матеріали I Міжнародної конференції молодих вчених LPS-2013 (м. Львів, 21-23 листопада 2013 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. Електронне видання на CDROM. С. 32–33.

28. Сковчиляс-Павлів О. В. Система адміністративних судів України. *Правоохоронна діяльність: конституційні та адміністративно-правові аспекти*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 25 жовтня 2013 р.). Львів: ЛьВДУВС, 2013. С. 264–266.

29. Сковчиляс-Павлів О. В. Адміністративний позов як форма звернення до адміністративного суду. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 14-15 лютого 2014 р.). У 2-х частинах. К.: Центр правових наукових досліджень, 2014. Ч. 2. С. 41–44.

30. Сковчиляс-Павлів О. В. Поняття та види доказів в адміністративному судочинстві України. *Права людини та проблеми організації і функціонування публічної адміністрації в умовах становлення громадянського суспільства в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 25–26 квітня 2014 р.). У 2 частинах. Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2014. Частина 2. С. 60–63.

31. Сковчиляс-Павлів О. В. Владні управлінські функції як основна ознака суб'єкта владних повноважень. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез учасників III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 травня 2014 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. Ч. 1. С. 65–67.

32. Сковчиляс-Павлів О. В. Недоліки правового регулювання судового розгляду спорів щодо оскарження рішень дій чи бездіяльності розпорядників публічної інформації. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 13–14 лютого 2015 р.). Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2015. С. 74–77.

33. Сковчиляс-Павлів О. В., Баландюк А. В. Адміністративне судочинство як форма забезпечення прав, свобод та інтересів особи. *Захист прав і свобод людини і громадянина в умовах формування правової держави*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 27 травня 2015 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2015. С. 23–25.

34. Сковчиляс-Павлів О. В. Механізм захисту права на доступ до публічної інформації в Україні. *Юридична наука та практика: виклики сучасних євроінтеграційних процесів*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (Bratislava, Slovenska republika, 27–28. novembra 2015 r.). Bratislava, 2015. С. 63–65.

35. Сковчиляс-Павлів О. В. Електронні петиції як інструмент звернення громадян до органів публічної влади. *IT-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 17 листопада 2017 р.). Львів: НУ «Львівська політехніка», 2017. С. 187–190.

36. Сковчиляс-Павлів О. В. Принципи здійснення адміністративного судочинства у світлі оновлення Кодексу адміністративного судочинства України. *Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку*: збірник тез заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 30 березня 2018 р.). У 2-х частинах. К.: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 177–181.

37. Сковчиляс-Павлів О. В. Медіація та врегулювання спору за участю судді: порівняльні аспекти. *Медіація – альтернативний спосіб вирішення спорів*: питання теорії і практики: збірник тез заочної науково-практичної

конференції (м. Львів, 5 жовтня 2018 року). У 2-х частинах. Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2018. Ч. 1. С. 74–77.

38. Скочиляс-Павлів О. В., Вовкович М. Особливості електронних доказів у адміністративному судочинстві. *ІТ право: проблеми та перспективи розвитку в Україні*: збірник матеріалів III-ої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). Львів: Растр-7, 2018. С. 101–105.

39. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості провадження в адміністративних справах про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені з мотивів суспільної необхідності. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 87–90.

40. Скочиляс-Павлів О.В. Особливості розгляду та вирішення адміністративних справ за участю органів державної виконавчої служби та приватного виконавця. *Адміністративне право і процес: проблеми та перспективи розвитку*: збірник тез Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції (м. Львів, 19 квітня 2019 р.). У 2-х частинах. К.: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2019. Ч. 1. С. 118–121.

41. Скочиляс-Павлів О.В., Нафус Г.Р. Адміністративне судочинство як форма захисту прав і свобод громадян. *Права людини та національна безпека*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 10 грудня 2019 р.). Київ: ПП «Комп'ютерний дизайн», 2019. С. 233–236.

42. Скочиляс-Павлів О.В. Адміністративна процедура в Україні: необхідність правового регулювання. *Problems and perspectives of modern science and practice*: збірник тез I Міжнародної науково-практичної конференції (Австрія, 30–31 січня 2020 року). Graz, Austria. 2020. P. 69–72. URL: <http://isg-conf.com>.

43. Скочиляс-Павлів О.В. Типові та зразкові справи в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості розгляду. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез IX

Всеукраїнської науково-практичної конференції. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 104–106.

які додатково відображають результати дослідження:

44. Скочиляс-Павлів О. В. Особливості правового регулювання розгляду спорів щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників публічної інформації. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2014. № 810. С. 56–61.